НИЗАМИ ҸӘФӘРОВ

ТҮРК ДҮНЈАСЫ: ХАОС ВӘ КОСМОС

НИЗАМИ ҸӘФӘРОВ

ТҮРК ДҮНЈАСЫ: ХАОС ВӘ КОСМОС

Бакы
Бакы Университети Нәшријјаты
1998

АРХИВ

+ Ш5(2=Аз) + Ш163.11

УДК 482.494.3

Ч77

Елми редактору:
филолокија елмләри доктору,
профессор, Түрк Дил Гурумунун фәхри үзвү
Тофиг ҺАЧЫЈЕВ

Рә'јчиләр:
фәлсәфә елмләри доктору,
профессор **Һәмид ИМАНОВ**

филолокија елмләри доктору,
профессор, Түрк Дил Гурумунун
мүхбир үзвү **Камил ВӘЛИЈЕВ**

филолокија елмләри намизәди,
досент **Исмајыл МӘММӘДОВ**

Ч 77. ЧӘФӘРОВ Н. Түрк дүнјасы: хаос вә космос. Мәгаләләр мәчмуәси. -Бакы: Бакы Университети нәшријјаты, 1998. - 216 сәһ.

Филолокија елмләри доктору, профессор Низами Чәфәровун бу китабына түрк дүнјасы, үмуми түрколокија вә Азәрбајчанын түрк дүнјасы илә әлагәләринә даир мүхтәлиф илләрдә јаздығы мәгаләләр дахилдир. Китаб түркологлар вә түрколокија илә мараглананлар үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

$$Ч\frac{4702620204-07}{M-658(07)-98}-07-98$$

УДК 482.494.3

© Бакы Университети нәшријјаты, 1998.

ТҮРК ДҮНЈАСЫНЫН ФӘХРИ, ЈАХУД БӨЈҮК ТҮРКЛӘРДӘН БИРИ

Дүнјаја халглар, милләтләр, инсанлар арасында низам, һармонија (космос!) јаратмаг үчүн кәлдикләринә һәмишә үрәкдән инанан түркләр дүнјаны өз ирадәләринә табе етмәјә чалышмагдан даһа чох, заманын социал-сијаси характерини мүәјјәнләшдирмәјә, глобал просесләрин архасынча дејил, өнүндә кетмәјә чәһд етмишләр. Түркләри ганичән, һәрбчу, деспот кими танытмаг истәјән тарихчиләр индијә гәдәр бир дәнә дә олса әһәмијјәтли факт, сүбут көстәрә билмәмиш, әвәзиндә исә анчаг бөһтанчы адыны әзвәлчәдән өзләри үчүн тә'мин етмишләр... Түркләр әсрләр, һәтта мин илләр боју дүнјанын мүхтәлиф халглары илә сүлһ шәраитиндә јашамыш, гурдуглары нәһәнк империјаларда бүтүн милләтләрә јер вермиш, дүнјанын вахташыры позулан һармонијасыны бәрпа етмәк үчүн бөјүк идеолокијалар јаратмышлар. Түркләр һеч бир халгын тарихи илә мүгајисәјә кәлмәјән мөһтәшәм тарихләриндә дүнја мәдәнијјәтинә һеч бир халгда мүшаһидә олунмајан бир сәвијјәдә мараг көстәрмишләр. Јалныз бир факты хатырламаг кифајәтдир ки, дүнјанын әсас динләринин, демәк олар ки, һамысы — буддизм, иуадизм, христианлыг, ислам вә с. мүәјјән тарихи дөврләрдә түркләр тәрәфиндән гәбул едилмишдир.

Вә түркләрин тарихләри боју дүнјаја бу чүр ачыг олмаларынын, дүнја илә бу чүр фәал (вә тәмәннасыз!) мүнасибәтләринин нәтичәсидир ки, заман-заман дүнја

мигјаслы мүтәфәккирләр, сәнәткарлар, ичтимаи-сијаси хадимләр, дөвләт адамлары јетирә билмишләр.

Түрк дүнјасынын фәхри олан Һејдәр Әлијев зәманәмизин јетирдији бөјүк түркләрдән бири, бәлкә дә биринчисидир...

Һејдәр Әлијев һәр дөврү, һәр мәрһәләси мәктәб олан һәгигәтән гејри-ади бир өмүр јашамыш, јалныз мәнсуб олдуғу Азәрбајчан халгынын, түрк халгларынын дејил, үмумән дүнја халгларынын тәсәввүрүндә өзүнүн мүкәммәл образыны, ајдын чизкиләри илә сечилән мөһтәшәм портретини јаратмышдыр.

Һәмин образ үзәриндә дүшүнчәләримизи әкс етдирән бу јазы гејри-ади шәхсијјәтин сурәтини һәртәрәфли тәсвир етмәк иддиасынын нәтичәси олмагдан даһа чох, зәманәмизин бөјүк түркүнүн портретинин әсас һесаб етдијимиз чизкиләри үзәриндә дајанмаг мәгсәдини дашыјыр.

... Бири дикәринин шәхсијјәтинә чох еһтирамла јанашан гәдим түркләрдән фәргли олараг, орта әсрләрин түрк һөкмдарлары, түрк бөјүкләри арасында мөвчуд ән'әнәләри гәддарчасына позан бир "адәт" мејдана кәлди: кечмиши бүтүнлүклә инкар етмәк бир сыра һалларда дәб һалыны алды, аталарын көрдүјү ишләр оғуллара хош кәлмәди... Нәсилләр арасында әлагәләр гырылмаға, һәр бир түрк һөкмдары, һәр бир түрк бөјүјү өзүндән башлајан (вә өзү илә битән!) бир тарих јазылмасына рәвач верди... Бири дикәринин ганына сусады, көзләринә мил чәкдирди, бири дикәринин гурдуғу абидәләри дағытды, торпағыны торба илә дашытдырды... Әфсанәләрлә, мүбаһисәләрлә, мүбһәмликләрлә долу орта әсрләрин думанындан чыхыб даһа јахын дөврүн — XX әсрин тарихинә мүрачиәт едәк. Азәрбајчанын мүасир тарихиндә Һејдәр Әлијевә гәдәр үч көркәмли ичтимаи-сијаси хадимин (түркүн!) ады чәкилир: М.Ә.Рәсулзадә, Н.Нәриманов вә М.Ч.Бағыров. Азәрбајчана рәһбәрликдә мүәјјән фасиләләрлә бири дикәрини әвәз етмиш бу көркәмли шәхсијјәтләрин бир-биринә мүнасибәтини көрә-

сән һансы халгын мүасир тарихиндә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр?..

Һејдәр Әлијеви дөвләт идарәчилији мәһарәтинә көрә сәләфләри илә мүгајисә еләмәк чәтиндир, чүнки онларын һеч бири бу саһәдә бөјүк исте'дада малик олмамыш, бир сыра һалларда исә шәраитин бирбаша әсиринә чеврилмишләр. Вә бу исә о демәкдир ки, һәмин көркәмли шәхсијјәтләрин рәһбәрлик тәчрүбәси тамамилә башга типли бир рәһбәр олан Һејдәр Әлијевә чох аз шеј вермишдир...

Суал олунур: Һејдәр Әлијевин бөјүк дөвләтчилик дүшүнчәси, гејри-ади ичтимаи-сијаси идарәчилик мәһарәти (вә үмумән зәманәмизин бөјүк түркүнүн әзәмәтли шәхсијјәти!) һансы әсаслар үзәриндә формалашыб инкишаф етмишдир?..

Һејдәр Әлијев гәдим түрк торпағы олан Нахчыванда дүнјаја кәлмишдир... Нахчыванын мин илләрлә өлчүлән мүрәккәб, кәркин бир тарихи вар - бу торпагда онларла бөјүк түрк һөкмдарынын марағы, сијасәти, еһтираслары тоггушмуш, ганлы вурушмалар, гырғынлар олмушдур. Бугүнкү нахчыванлыларын дүнјакөрүшүндә, мә'нәвијјатында, әхлагында чох-чох гәдим дөврләрин бир-биринин үстүнә галанмыш, сүхурлашмыш дүшүнчә мәдәнијјәтинә раст кәлдијимиз кими, дилләриндә, данышыгларында һәмин гәдимликдә олан түрк лексиконуну, интонасијасыны көрәрсиниз.

... Нахчыван касыб јердир — гышы сојуг, јајы истидир. Вә нахчыванлыларын чөрәји, өзләри демишкән, дашдан чыхыр... Көрүнүр, сәрт һәјат тәрзи бу јерләрин әһалисинин, инсанларынын характеринин формалашмасында аз рол ојнамамышдыр. Лакин нахчыванлылар бу касыб торпағы әсрләр, һәтта мин илләр боју чанлары баһасына горумушлар, гурбанлар, шәһидләр вермишләр. Она көрә дә нахчыванлыларын нәзәриндә, јә'гин ки, Нахчывандан көзәл бир дијар дүнјада јохдур...

Һејдәр Әлијевин гыса бир заманда газандығы мүгајисәјә кәлмәз ичтимаи-сијаси уғурларын ән мүһүм шәр-

ти, һеч шүбһәсиз, онун горхмазлығы, чәсарәти, гранит кими мөһкәм ирадәјә малик олмасыдыр.

... Азәрбајчанда, үмумән кечмиш Советләр Иттифагында Һејдәр Әлијевин һәмин хүсусијјәтләри барәдә әфсанәләр долашыр. Әлбәттә, мәсәлә бу әфсанәләрин реаллығa нә дәрәчәдә јахын олуб-олмамасында дејил, мәсәлә ондадыр ки, чәмијјәт, ичтимаи шүур Һејдәр Әлијеви әфсанәви шәхсијјәт кими танызыр. О, истәр дөвләт тәһлүкәсизлији органларында, истәрсә дә Азәрбајчан республикасынын билаваситә рәһбәрлијиндә чалышдығы илләрдә чәсарәтли гәрарлар гәбул етмиш, һәмин гәрарлары дөнмәдән, һеч бир манеәјә күзәштә кетмәдән һәјата кечирмиш, демәк олар ки, бир дәфә дә сөзүндән дөнмәмишдир... Өзүндән әввәлки республика рәһбәрлијинин либераллығы, мәркәздән (Москвадан!) асылылығы, шәхси раһатлығa мејлли олмаларына гаршы Һејдәр Әлијев әсл милли рәһбәр образыны гојмуш, бүтүн кәскинлији илә тәсдиг етмишдир. Алп Арслан кими, Әмир Тејмур кими, Шаһ Исмајыл Хәтаи кими...

... 20-30-чу илләрдә һәлә Азәрбајчанда (үмумән түрк совет республикаларында) "түрк" сөзү гадаған олунмамышды: "түрк дили", "Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты", "түрк мәдәнијјәти", "түрк театры", "түрк ишчиси" *вә с.* ифадәләр бөјүк тарихи олан бир милли һадисәни һәлә өз ады илә адландырырды. Һејдәр Әлијевин кәнчлији мәһз бу илләрдә кечмишди... 30-чу илләрдә (хүсусилә һәмин онилијин биринчи јарысында) Азәрбајчан орта мәктәбләриндә ана дили, әдәбијјат, тарих фәнләри түркчүлүкдән һеч дә тамамилә "хилас олмамышды" — Түркијә илә мүгавилә әсасында Азәрбајчана кәлмиш Түркијәли мүтәхәссисләрин 20-чи илләрдә тәртиб етдикләри програмлар, дәрсликләр һәлә бу вә ја дикәр дәрәчәдә гүввәдә иди. Вәтәнини севән мүәллимләр дә варды... Вә 30-чу илләрин ингилаби чошғунлуғу, сијаси-идеоложи тәлатүмләри мәктәбдә истәр-истәмәз милли һиссләрлә компромисә кирмәли олурду. Һејдәр Әлијев тәһсилини белә бир мәктәбдә

алмыш, 30-чу илләрин тәбәддүлатлы идејалар мүһитиндә бөјүмүшдү. Һәмин мүһит инсаны көләјә дә чевирә биләрди, милли идејалар уғрунда мүбаризә дә — сијаси бошбоғазлығa да кәтириб чыхара биләрди, мүдрик сијасәтчијә дә...

... Һејдәр Әлијевдә түркчүлүк дујғулары кәнч јашларында — орта мәктәб шакирди икән ојанмышды. О заман түркчүлүјү әсасән Түркијәјә - јеканә мүстәгил түрк дөвләтинә мараг мүәјјән едирди.

Бөјүк түркчү сонралар хатырлајырды ки, "чочуг икән, кәнч јашларымда Түркијәјә бөјүк һөрмәтим, мәһәббәтим вар иди. Инди ола биләр ки, елә бөјүк сирр дејил ачым, о вахтлар мән түрк дили луғәтини, түрк дили дәрслијини кәтүрмүшдүм — түрк дилини өјрәнирдим. Буну да ачыг дејә биләрәм ки, мүәллимим дә вар иди, бир мүддәт — ики-үч ил мәнә түрк дили өјрәтди. Түркијәнин тарихини өјрәнирдим, шаирләрини өјрәнирдим. Кәнч икән — инди мәним јашымда олан адамлар ола биләр ки, буну хатырласын — мәсәлән, Рәшад Нури Күнтәкинин "Чалыгушу" ,романы бизим һамымызы һејран едән бир әсәр иди... Анчаг мән "Чалыгушу"ну 13-14 јашымда охумушдум. О мәни һејран етмишди". Һејдәр Әлијев даһа сонра хатырлајыр: "Бир "Чалыгушу" дејил, биз о вахтлар Түркијәнин бөјүк шаирләрини, јазычыларыны өјрәнирдик. Әбдүлһәг Һамид, Тофиг Фикрәт вә бир нечә башгалары бизим о вахт, орта мәктәбдә охудуғумуз илләрдә әдәбијјат дәрсликләримизә дахил иди. Әдәбијјат дәрсликләриндә Түркијәнин бу бөјүк јазычыларынын, шаирләринин рәсмләри инди дә көзүмүн габағындадыр. Јә'ни мән кәнч јашларымда — бу да тәбиидир, бурада һеч бир гејри-тәбии шеј јохдур — ичәримдән, көкүмдән, гәлбимдән, мә'нәвијјатымдан кәлән бир һиссијјатлардыр ки, Түркијәјә бөјүк марагла, һејранлыгла бахырдым"...

Кәләчәјин бөјүк Азәрбајчан вә үмумән түрк дөвләт хадимини Түркијәјә (һәм јахын, һәм дә әл чатмајан, узаг мәмләкәтә!) һәлә илк кәнчлијиндән бағлајан һисс-

ләр ону һәјатынын һеч бир дөврүндә, мәрһәләсиндә тәрк етмәмишди: "... Биз Түркијә илә Азәрбајчан арасында һәјат көрпүсүнү, үмид көрпүсүнү јараданда да мән бу һиссијјатларла јашадым. О вахт мән Нахчыванда јашајырдым. Һәјатым белә кәтирди ки, мән Нахчыванда доғулдум, бөјүк бир јол кечдим, Москваја кетдим. Ондан сонра кәлиб доғулдуғум јердә јашамаға мәчбур олдум. Мәним үчүн бу да чох көзәл бир дөврдүр. Она көрә көзәл бир дөврдүр ки, Түркијә илә Азәрбајчан арасында әсрләр боју һәсрәтиндә олунан көрпүнүн тикилмәсиндә иштирак етдим, о көрпүнүн иншасыны апардым вә Түркијәнин бөјүк оғлу Сүлејман Дәмирәллә, Түркијәнин милләт вәкилләри илә, назирләри илә бирликдә һәсрәт, үмид көрпүсүнү бир јердә ачдыг"...

1994-чү ил нојабрын илк күнләриндә Түркијәнин Бөјүк Милләт Мәчлисиндә јада салдығы бу хатирәләрә Һејдәр Әлијев ону да әлавә едир ки, "... Азәрбајчанда белә һәсрәтләрлә јашамыш адамлар чох олуб. Онларын бир чоху бу күнләри көрмәдән һәјатыны дәјишиб. Анчаг биз хошбәхтләрдәник ки, бу күнләри кәлиб көрмүшүк. Түркијә илә Азәрбајчанын бәрабәрлијини, достлуғуну көрүрүк, онун шаһидијик вә бу достлуғу даһа да инкишаф етдирмәк үчүн фәалијјәт көстәририк..."

30-чу илләрин сонларына доғру ССРИ-дә (хүсусилә Азәрбајчанда) түркчүлүјә гаршы апарылан гәддарчасына мүбаризә милли ичтимаи тәфәккүрдә дәһшәтли сарсынтылар төрәтди — дүшүнмәјә габил инсанлар совет идеолокијасынын амансыз тәзјиги алтында мәһв едилдиләр, бүтөв халглар јериндән -јурдундан дидәркин олундулар: Крым татарлары, Месхети түркләри, Шимали Гафгаз түркләри... Чәнуби Азәрбајчанлылар Ирана сүркүн олундулар...

Әлбәттә, һәмин илләрдә Һејдәр Әлијев һәлә кәнч иди — дәјишән, позулан, јенидән дүзүлмәјә чәһд едән, гәддар идеолокијалар, амансыз мөвгеләр, чошғун еһтираслар әлиндә ојунчаға чеврилмиш дүнјаны анчаг кәнчлик марағы илә сејр едир, һәјатда анчаг она мәхсус

олан, талејин мәһз онун үчүн ајырдығы јери ахтарырды... Илк тапынтылар дөвләт тәһлүкәсизлији органларындан башланды — әтрафдакы һадисәләри изләмәјә, арашдырмаға, феноменал јаддашына јығыб тәһлил етмәјә мејлли олан кәнч чох гыса бир мүддәтдә өз ишинин устасына чеврилди: онун чалышдығы саһә дүнјанын тәрс үзүнү көрмәјә, һадисәләрин, просесләрин маһијјәтинә вармаға, артыг һөкм - фәрман олмуш совет идеолокијасынын фәалијјәт метод вә үсулларыны мүшаһидә етмәјә имкан верирди... Дөвләт тәһлүкәсизлији органларындакы иши кәләчәјин бөјүк ичтимаи-сијаси вә дөвләт хадиминин мөһкәм характерини, сәрт мәнтигини даһа да чилалајырды ..

Һејдәр Әлијевин дөвләт идарә мәһарәтинин формалашмасында 50-60-чы илләр һәлледичи рол ојнамышдыр — мәһз бу илләрдә республика рәһбәрлијиндәки јүксәлиши ејни заманда она имкан верирди ки, совет дөвләтчилијинин һәм мәзмуну, һәм дә практикасына дәриндән бәләд олсун. Бу чүр дәриндән бәләдлик ашағы-јухары гырх јашларында олан, артыг јеткин дөвләт адамына биринчи нөвбәдә кифајәт гәдәр мүрәккәб сосиал-сијаси мүһитдә фәалијјәтинин стратекијасы илә тактикасыны дүзкүн әлагәләндирмәк мәһарәти газандырды.

Кениш јајылмыш белә бир фикир мөвчуддур ки, 80-чи илләрдә совет дөвләти рәһбәрлијиндә ишләмәјә апарылан Һејдәр Әлијев Москвада о сәвијјәдә јеканә түрк иди; әслиндә һәмин сөзләри бу вә ја дикәр шәкилдә 50-60-чы илләрин Бакысы барәдә дә демәк мүмкүндүр... Бакыда Азәрбајчан рәһбәрлијиндә М.Ч.Бағыровун мүһакимәсиндән сонра милли кадрлар артыг һеч нәји һәлл етмирдиләр — дөвләт тәһлүкәсизлији органларында исә вәзијјәт, садәчә олараг, милли мәнафеләр бахымындан фачиәли иди. Һејдәр Әлијев сонралар Москвада көрмәк истәдији ишләри Бакыдан башлады.

Рус-совет дөвләтчилијинин тарихи әсасында гәдим түрк дөвләтчилијинин әсрләр боју газандығы тәчрүбә

дајанмышды... IX-XII әсрләрдә гыпчаглар, XIII-XVI әсрләрдә монгол-татарлар, көркәмли түрколог Л.Н.Гумилјовун сүбут етдији кими, Аврасија дөвләтчилијини јаратдылар. XVII-XVIII әсрләрдә Гәрби Авропанын мүасир техникаја әсасланан дүнја һакимијјәти иддиалары Русијаны да өз ағушуна алды — авропалы олмаға чәһд едән Русија сарајы авропалы кими јемәји, кејмәји, данышмағы һәлә әмәлли-башлы мәнимсәмәмишди ки, XIX әср кәлди. Авропа Русијада даһа чох силаһы, һәрби техникасы, ингилаб — чеврилиш идејалары, үсјанлары илә көрүнмәјә башлады... Вә көрмәмиш Русија бир-биринин ардынча чеврилишләрә мә'руз галыб, нәһајәт ки, гејри-ади, аналогу олмајан бир дөвләтә-совет дөвләтинә чеврилди.

... Һансы гијафәдә тәзаһүр едирсә етсин, маһијјәти е'тибарилә бир түрк дөвләти олан Русија — ССРИ дөвләтчилик тәфәккүрү зәиф рус-славјан хадимләри тәрәфиндән һеч заман нормал идарә едилә билмәмишдир. Түркләр исә XVII әсрдән е'тибарән јүксәк идарәчилијә, демәк олар ки, бурахылмамышлар... Она көрә дә рус-*славјанларла азсајлы (аз горхулу!)* гејри-түркләр арасында һәмишә нә исә бир јахынлашма, дөвләт идарәчилијиндә гаршылыглы мүнасибәт, гејри-рәсми сазиш өзүнү көстәрмишдир.

Һејдәр Әлијев өз бөјүк түрк ағлы илә бунлары көрүрдү. Вә әслиндә, чох шејләри көрүрдү... Совет түрклүјү коммунизм бајрағы алтында тактики һәрәкәт габилијјәтини бүтүнлүклә итирмишди, рус-славјан дүшүнчәси бир кәнддә гурдуғу коммунизми - колхозу бүтөв бир өлкәдә гурмаға чалышырды, азсајлы (лакин чевик) халглар космополит мүһитдә сәрбәст һәрәкәт едир, арабир донгулданан рус ајысыны сығаллајырдылар ки, онлары гапмасын...

... *Һејдәр Әлијевин Азәрбајчан* КП МК-*нын* биринчи катиби сечилмәсиндән бир нечә ил сонра Азәрбајчанын игтисади, ичтимаи-сијаси, мәдәни тарихиндә һәгигәтән јени бир дөвр башланды. Бакы һәлә Москва

дејилди, лакин совет һакимијјәти Бакыја, дејәк ки, Тбилисидән, јахуд Јеревандан даһа чох әһәмијјәт верирди. 1926-чы илдә Бакыда I Түркoложи гурултај кечирилмишди, бурада Шәрг халгларынын мәчлисләри, јығынчаглары олмушду, бурадан Шәрг дүнјасына тарихи јоллар узанырды... Бакы — Шәргин гапысы иди.

Һејдәр Әлијевин Бакыда көзләнилмәјән бир сәрбәстликлә республиканы идарә етмәјә башламасы нәинки Москвада, һеч Бакынын өзүндә дә раһат гаршыланмады. Нијә? Она көрә ки, јени дөвләт башчысы көзләнилмәјән бир һалда нечә илләрин сүкунәтини һәрәкәтә кәтирди, симасызлашмаға кедән милләти ојатды, түрк дүшүнчәсини силкәләди, позулмагда олан ичтимаи әхлагы диндирди... Бу исә өзүнә мөһкәм јер еләмиш, кедәни сөјүб, кәләни өјмәклә нејтраллашдыран, мүхтәлиф милләтләрдән ибарәт мә'мурлары тә'мин етмирди; шантажа, бөһтана әл атдылар, лакин бу түрк о бири түркләрдән дејилди.

Москваја кәлдикдә исә... Бөјүк бир ишә башладығыны јахшы билән Һејдәр Әлијев, әввәла, Л.И.Брежневин шәхсиндә өзүнә мөһкәм дајаг тапмышды, икинчи тәрәфдән, игтисадијјаты дирчәлдән, "коммунизмин мадди базасы"ны һазырлајан бир республика рәһбәринә ачыг шәкилдә гаршы чыхмаг үчүн һеч бир чидди әсас јох иди...

Леонид Иличин Һејдәр Әлијевә хүсуси һөрмәти барәдә 70-80-чи илләрдә һәтта мифләр јаранырды — онлардан бири белә иди ки, Гәрби Авропа өлкәләринин һансына исә рәсми сәфәрә кедән Совет дөвләти башчысыны кәнч чекист ону көзләјән өлүм тәһлүкәси барәдә хәбәрдарлыг етмиш, мәсәлә дәриндән арашдырыланда чекистин һаглы олдуғу мејдана чыхмышды. Вә ондан сонра Л.И.Брежнев өзүнү Һејдәр Әлијевә һәмишә борчлу сајмышды...

Миф исә уидурма дејил, һәјат һәгигәтинин өзүнәмәхсус (шүуралты!) шәрһидир.

Түрк һөкмдарларынын бөјүк ән'әнәләрини давам етдирән Азәрбајчан рәһбәри республиканы нәһәнк тикинти мејданына чевирди: Бакы шәһәри көрүнмәмиш бир сүр'әтлә абадлашдырылды, Нахчыванда, Кәнчәдә, Сумгајытда, республиканын рајон мәркәзләриндә мәдәнијјәт евләри, мәктәбләр, инзибати биналар, јашајыш евләри тикилди, каналлар чәкилди, су анбарлары јарадылды вә с. вә и.а. Һејдәр Әлијев бу вахта гәдәр иттифаг миғјасында, демәк олар ки, ады чәкилмәјән республиканы ССРИ-нин ән габагчыл мүсәлман-түрк республикасына чевирди; он илдән артыг мүддәтдә Һејдәр Әлијевин Азәрбајчанын игтисади, мәдәни, мә'нәви јүксәлиши үчүн көрдүјү ишләри о заман ССРИ республикаларындан һеч биринин рәһбәри көрмәмишди... Һеч дикәр көркәмли түркләр - Д.Ә.Кунајевлә Ш.Р.Рәшидов да көрә билмәмишдиләр... Һалбуки онлара нисбәтән чаван Һејдәр Әлијев артыг мүәјјән тактики мәгсәдләрлә Москванын көзләрини гамашдырмагла кифајәтләнмир, мәнсуб олдуғу милләт үчүн чох бөјүк ишләр көрмәјә — стратежи планларыны һәјата кечирмәјә чалышырды.

Һәмин планлардан бири, бәлкә дә биринчиси халгын өзүнү өзүнә танытдырмаг, онун нормал етнокултуроложи һәјатыны бәрпа етмәк иди...

Һејдәр Әлијев Азәрбајчан тарихинин ән мүхтәлиф проблемләринин өјрәнилмәсинә, милли тарихи тәфәккүрүн ојадылмасына хүсуси әһәмијјәт верди — ихтисасча тарихчи олан (о, Азәрбајчан Дөвләт Университетинин тарих факүлтәсини битирмишдир) Һејдәр Әлијев үчүн тарих јалныз "үзү кечмишә сијасәт" дејилди, һәм дә вә бәлкә дә даһа чох милләтин өз һәгиги кечмишини дәриндән өјрәниб кәләчәјә һазырлыгла кетмәси үчүн бир мәктәб, илһам мәнбәји иди. Азәрбајчан халгынын мәншәји, формалашмасы, Азәрбајчан милләтинин тәшәккүлү кими мүһүм тарихшүнаслыг проблемләри мәһз 70-чи илләрдә бүтүн елми-идеоложи кәскинлији илә гојулду, мүшавирәләр, мүзакирәләр кечирилди. Вә бу кәркин ахтарышлар һеч бир елми ады, алимлик дәрәчәси олмајан Һејдәр Әлијевин билаваситә, јахуд долајысы илә рәһбәрлији алтында кедир, вахташыры она мә'луматлар верилирди.

... Онун үчүн тарих сосиал-сијаси тарихлә мәһдудлашмырды, Һејдәр Әлијев милли дил, әдәбијјат, мәдәнијјәт вә с. тарихинин проблемләри илә дә марагланыр, мүтәхәссисләри сәфәрбәр едирди.

Азәрбајчан әдәбијјатынын, мәдәнијјәтинин јалныз тарихи илә дејил, букүнү илә дә сонсуз енержи илә мәшғул олан, Азәрбајчан јазычылары, мәдәнијјәт, инчәсәнәт хадимләри илә ардычыл көрүшән, онларын гурултајларында фәал иштирак едән республика рәһбәри милләтин јарадычы гүввәләрини әввәлки илләрин әталәтиндән чыхарды — онларла көркәмли јазычы, инчәсәнәт, мәдәнијјәт, елм хадиминин сәдасы мәһз республика рәһбәринин нүфузу сајәсиндә гыса бир заманда ССРИнин мәркәзиндән кәлмәјә башлады... Јә'ни Азәрбајчан Һејдәр Әлијевин республикаја рәһбәрлик етдији илләрдә тәкчә нефти, памбығы, үзүмү илә дејил, мә'нәви-интеллектуал сәрвәтләри илә дә иттифаг миғјасында мәшһурлашды...

Республиканын мүхтәлиф рајонларында дүнја мәдәнијјәтиндән, демәк олар ки, тәчрид едилмиш шәкилдә јашајан, лакин зәһмәткеш, исте'дадлы халгын Азәрбајчанын мәркәзи илә әлагәләринин кенишләнмәсиндә дә Һејдәр Әлијевин букүнә гәдәр дәриндән арашдырылмамыш (лакин арашдырылмаја еһтијачы олан!) мүһүм хидмәтләри олмушдур — мәһз бу көркәмли шәхсијјәтин, бөјүк дөвләт хадиминин узагкөрән сијасәти нәтичәсиндә Бакы "бејнәлмиләл" шәһәрдән милли шәһәрә чеврилирди... Јеканә үмумиттифаг түрколокија журналы да 1970-чи илдән мәһз Бакыда чыхмаға башлады.

Азәрбајчана рәһбәрлик етдији илләрдә јалныз Азәрбајчан ичтимаијјәти дејил, үмумән совет ичтимаијјәти көрдү ки, Һејдәр Әлијев тәкчә горхмаз, чәсарәтли, мөһкәм ирадәли бир рәһбәр јох, һәм дә мүдрик,

енсклопедик мә'лумата күчлү мәнтигә малик, чәмијјәти дәриндән билән, ону бу вә ја дикәр мәгсәд уғрунда һәрәкәтә сәфәрбәр етмәји бачаран тәшкилатчы — дөвләт хадими, сиjасәтчи, јүксәк сәвијјәли идеологдур... Белә шәхсијјәтләр Л.И.Брежнев дөврүндә истәр Москвада, истәрсә дә республикаларын рәһбәрлиjиндә чох дејилди, өлкә "раһат" јашамаға мејлли иди, тарихи проблемләр, нечә дејәрләр, дондурулмуш, "јени фикрин", "јени мөвге"јин, сиjаси-идеоложи ахтарышларын гапысы бағланмышды... Јашы өтмүш, лакин тәбиәтән хејирхаһ олан, Азәрбајчана (Һејдәр Әлиjевә!) хүсуси мүнасибәт бәсләjән Л.И.Брежнев ајаглары долаша-долаша дүнјанын мүхтәлиф өлкәләрини кәзир, сәмими-гәлбдән сүлһ истәjирди... Лакин Москва Әфганыстана гошун јеритди вә уғурсуз мүһарибәjә башлады...

Л.И.Брежнев ерасы баша чатыр, сон дөврүнү јашајан совет дөвләтинин рәһбәрлиjиндә тәнәззүлдән чыхыш јоллары ахтарылырды. Вәзијјәтин мүрәккәблиjи чохлу суаллар доғурур, ахтарышлара сөвг едир, мүхтәлиф идејалар, мүлаһизәләр мејдана чыхыр. Вә тәбии ки, мүхтәлиф характерли гүввәләри һәм дахилдә, һәм дә харичдә фәалијјәтә, актив һәрәкәтә сөвг едирди.

70-чи илләрин сону 80-чи илләрин әввәлләриндә Сов.ИКП МК-нын Сиjаси Бүросунда (фактики олараг өлкә рәһбәрлиjиндә) үч түрк варды: Динмүһәммәд Кунајев (газах), Шәрәф Рәшидов (өзбәк) вә әлли јашларында олан Һејдәр Әлиjев... Заман бу түркләрдән үчүнчүсүнү тәдричән өн мөвгејә — русларла тәкбашына мүбаризә мөвгејинә чыхарырды.

... 80-чи илләрдә совет дөвләтинин рәһбәрлиjиндә ардычыл дәјишикликләр кетди. Баш катибләр бири дикәрини әвәз едир, сиjаси бүронун тәркиби дәјиширди. Һејдәр Әлиjев белә бир мүрәккәб дөврдә Москваја чағырылды — Сиjаси Бүронун үзвү, Назирләр Совети сәдринин биринчи мүавини олду. Бу, совет дөвләти јарандан бәри түрк-мүсәлман дөвләт хадиминин кәлиб чыхдығы ән бөјүк вәзифә иди... Тарихи бир гәдәр дә ке-

ниш миграслы көтүрсәк, ән кечи XVII әсрдән бәри түрк-славјан — совет дөвләтинин рәһбәрлиjиндә ән јүксәк вәзифә әлдә етмиш түрк — мүсәлман иди...

80-чи илләрин орталарында артыг Һејдәр Әлиjев совет дөвләти рәһбәрлиjиндә јалныз Азәрбајчан халгынын јох, үмумән түрк-мүсәлман халгларынын лидери иди — түрк дүнјасынын һәм стратежи, һәм дә тактики проблемләрини һәлл етмәк јалныз онун үзәринә дүшүрдү. Вә Һејдәр Әлиjев дөјүшүрдү.

... Дејәсән, аллаһ совет түркләринә о гәдәр дә кичик олмајан бир шанс вермишди. Гәтијјәтли, мүдрик, енержили түркүн әтрафында бирләшмәк, түркләрин данылмыш һүгугларыны, сәлаһијјәтләрини бәрпа етмәк, бәлкә дә мүмкүн иди. Лакин түрк республикаларынын рәһбәрләриндә бу дәфә дә лазыми чәсарәт олмады. Рус шовинизми исә ајагда иди — М.Горбачов мәнфур "перестројка" фырылдағына башламышды... Һејдәр Әлиjевин гаршысында ики јол галырды: ја ахырачан (тәбии ки, мәлғуб едиләнәчән!) дөјүшмәк, ја да өз карјерасыны көзләјиб кичбәсәр М.Горбачовун авантүрист сајыгламаларыны мүдафиә етмәк...

О биринчи јолу сечди... Вә Һејдәр Әлиjевлә М.Горбачов илк дәфә Газахыстан мәсәләси үзәриндә үз-үзә кәлдиләр. М.Горбачов вахтилә Сиjаси Бүрода бөјүк нүфузу олмуш Динмүһәммәд Кунајеви Газахыстан рәһбәрлиjиндән кәнарлашдырмаг, јеринә рус К.Колбини гојмаг гәрарына кәлдиjини сөјләди. Һејдәр Әлиjев гәти шәкилдә онун әлејһинә чыхды: әввәла, Динмүһәммәд Кунајев 20 илдән чохдур ки республикаја уғурла рәһбәрлик едир, нә олсун ки, јашлыдыр?.. Әкәр Динмүһәммәд Кунајев чыхарылмалыдырса, јеринә газах гојулмалыдыр (мәсәлән, назирләр советинин сәдри Нурсултан Назарбајев), рус јох!..

М.Горбачов вә ону мүдафиә едән, бир сөзүнә дә јох демәјән Сиjаси Бүро "мәгсәдинә чатды". Лакин Газахстанда М.Горбачовун бу гәрарына гаршы күтләви

чыхышлар олду — һәмин чыхышлар мәркәз тәрәфиндән “милләтчилик“ е’лан едилди...

... М.Горбачовун Азәрбајҹанла бағлы надан сијасәти, өзбашыналығы о һәддә чатды ки, 1987-ҹи илин сонларында Сијаси Бүронун иҹласында Һејдәр Әлијев ону иттиһам етмәли олду. Баш катибин һәјасызҹасына дедији “Сән Азәрбајҹанын ишләринә гарышма!“ сөзләриндән һиддәтләнән кечмиш Азәрбајҹан рәһбәри түркүн сон үмиди олан физики куҹчүндән истифадә етмәли олду — әкәр Сијаси Бүронун үзвләри араја кириб сон дәрәҹәдә гәзәбләнмиш түркү иҹлас салонундан чыхармасајдылар, М.Горбачов лајиг олдуғу ҹәзасыны, һеч шүбһәсиз, алаҹагды.

... Рус шовинизми онунла үз-үзә дајанан сонунҹу түркү дә тәрк-силаһ етди — Һејдәр Әлијев Москвада тәҹрид едилди, онунла көрүшмәк гадаған олунду, һәрәкәтләри изләнилди. Бу азмыш кими, доғма Азәрбајҹанда онун әлејһинә амансыз тәблиғата рәваҹ верилди. Вә һәмин тәблиғат кедә-кедә Азәрбајҹан торпаглары да гоншу Ермәнистан тәрәфиндән ишғал едилирди. Москва бунунла да кифајәтләнмәјиб Бакыја гошун јеритди, итаәтсиз халгы гәддарҹасына ҹәзаландырды...

80-ҹи илләрин сону, 90-ҹы илләрин әввәлләриндә Азәрбајҹанда Һејдәр Әлијевин Вәтәнә дөнмәсинә мүнасибәт бирмә’налы дејилди: Москванын “кадрлар“ы, һакимијјәтә ҹан атан (лакин дөвләт идарәчилији саһәсиндә сәриштәсиз) гүввәләр, онлара гошулмуш “мараглылар“... “гүввәтли әл“дән (әслиндә “гүввәтли баш“дан!) чәкинирдиләр; кениш халг күтләләри, хүсусилә орта вә јүксәк ихтисаслы зијалылар, јазычылар, мәдәнијјәт, елм хадимләри, әмин-аманлыг тәрәфдарлары... исә тәҹрүбәли дөвләт хадимини көзләјирдиләр.

... Һејдәр Әлијев Азәрбајҹана өлкәнин үмумән мәһв олмаг тәһлүкәси алтында олдуғу заман кәлди. Вә Азәрбајҹаны нәинки хилас етди, ону түрк дүнјасынын габагҹыл мәмләкәтләриндән биринә чевирди. Бу күн Азәрбајҹан һаггында данышмаг түрк дүнјасы барәсиндә,

Һејдәр Әлијев һаггында данышмаг исә түрк бөјүкләриндән бири барәсиндә бәһс етмәк демәкдир. Мүстәгиллик әлдә етмиш һеч бир (дикәр) түрк дөвләтинин башчысы бу сәвијјәјә — үмумән түрк дүнјасынын лидери олмаг сәвијјәсинә кәлиб чатмамышдыр...

Зәнкин дөвләт идарәчилији тәҹрүбәси (вә потенсиалы) олан Азәрбајҹан президенти түрк дүнјасынын бирлији үчүн нә гәдәр бөјүк ишләр көрмүшдүрсә, ондан да бөјүк ишләр көрмәк күҹүнә, имканларына маликдир. Бурада сөһбәт көзәл нәзәри фикирләр сөјләмәкдән, “Чинә түрк бајрағы санҹмаг“дан кетмир, конкрет, перспективли ишләрдән кедир. Азәрбајҹан рәһбәрлијинә јенидән кәлдикдән, сијаси һакимијјәт әлдә етдикдән сонра Һејдәр Әлијевин фәалијјәтиндә бир сыра саһәләр ајдын ҹизкиләри илә сечилир:

— Азәрбајҹанын игтисади, сијаси, иҹтимаи проблемләринин һәллиндә түрк дүнјасынын имканларындан истифадә етмәк;

— түрк дүнјасынын гүввәләрини бирләшдирмәк, һәр һансы түрк дөвләтинин (хүсусилә бејнәлхалг) проблемләринин һәллиндә түрк дүнјасынын биркә һәрәкәтини тә’мин етмәк;

— түрк дүнјасынын бејнәлхалг нүфузунун даһа да күҹләндирилмәсинә чалышмаг вә бунун үчүн һәр бир мүстәгил түрк дөвләтинин имканларындан јарарланмаг вә с.

... Һејдәр Әлијевин түрк дүнјасынын проблемләри илә даһа ардыҹыл мәшғул олдуғу мәрһәлә 1993-ҹү илдән — мүстәгил Азәрбајҹан республикасынын президенти сечиләндән сонра башлајыр. Истанбулда Игтисади Әмәкдашлыг Тәшкилатынын 2-ҹи көрүшүнүн иштиракчыларына 5 июл 1993-ҹү ил тарихли мүраҹиәтиндә Һејдәр Әлијев демишди: “Игтисади Әмәкдашлыг Тәшкилаты өлкәләринин — Түркијәнин, Иранын, Пакистанын, Әфганыстанын, Газахыстанын, Өзбәкистанын, Түркмәнистанын, Гырғызыстанын, Таҹикистанын, Азәрбајҹанын истифадә едилмәмиш зәнкин тәбии сәрвәтләри,

6602
М. Ф. Ахундов адына Азәрбајҹан Республика КИТАБХАНАСЫ

материал еһтијатлары вардыр. Онлардан биркә истифадә олунмасы әсл мүсәлман интибаһына чевриләҹәк, бүтүн бәшәријјәтин инкишафына төһфә верәҹәкдир"... Бу мүраҹиәтдә түрклүк дүшүнҹәсинин ән азы үч тарихи әламәти әкс олунур:

1) ајры-ајры түрк дөвләтләринин мүстәгиллијинин мүдафиә олунмасы;

2) түрк (вә үмумән мүсәлман) дүнјасынын бирлијинә чалышылмасы;

3) һәмин бирлијин дүнјада һармонија јарадылмасына хидмәт етмәси идејасынын мүдафиәси.

... Һејдәр Әлијев түрк бирлијинин мөһкәмләниб инкишаф етмәсиндә Түркијәнин ролуну һәмишә јүксәк гијмәтләндирмиш, Түркијә Ҹүмһуријјәтинин јарадычысы Мустафа Камал Ататүркүн тарихи фәалијјәтини дөнә-дөнә дәјәрләндирмиш, ону "ијирминҹи әсрин бәшәријјәтә вердији бөјүк дүһалардан" сајмышдыр. Түркијә һаггында мүхтәлиф вахтларда дејилмиш ашағыдакы сөзләрин һамысы Һејдәр Әлијевә мәхсусдур: "Түркијә һазырда дүнјанын сијаси дурумунда нүфузлу тә'сир гүввәсинә малик, үмумбәшәри дәјәрләри горумаг әзминдә олан, игтисади вә мәдәни сәвијјәси е'тибарилә инкишаф етмиш гүдрәтли дөвләтләрдән биринә чеврилмишдир..." "Азәрбајҹанлыларын гәлбиндә Түркијәнин хүсуси јери вар..." "Түркијә Азәрбајҹан үчүн гардаш, дост өлкәдир". "Түркијә илә Азәрбајҹан арасындакы әлагәләрин гәдим вә зәнкин тарихи вар". "Инди Азәрбајҹан Республикасы бир мүстәгил дөвләт кими Түркијә Ҹүмһуријјәти илә бүтүн саһәләрдә әлагәләрин инкишаф етдирилмәсинә чалышыр..." "Мән бу күн бир даһа Түркијә торпағына ајаг басмағыма, Түркијә торпағында олмағыма көрә өзүмү чох хошбәхт һесаб едирәм...". "Јени доғулмуш мүстәгил Азәрбајҹан дөвләти Түркијәнин көмәјини, јардымыны, гајғысыны даим һисс едир". "Һәлә кәнҹ јашларымда китаблардан, гәзетләрдән Түркијә һаггында, түрк халгы һаггында охујаркән Түркијәјә һәмишә һәсрәтлә бахыр, она бөјүк мараг көстәрир, Бөјүк Милләт Мәҹлисинин иши барәдә, онун гәбул етдији гәрарлар барәдә мә'луматлары һәвәслә, диггәтлә охујурдум". "... Бизим тарихимиз бир, дилимиз бир, динимиз бирдир". "... Түркијә илә Азәрбајҹан арасында индијәдәк јаранмыш әлагәләр јени мәрһәләјә кечир". "... халгларымыз бир көкдәндир... Һәтта сон дөврдә ајры дүшмәјимиз дә бу бирлијимизи әлимиздән алмамышдыр. Инди биз бу бирлији давам етдирмәк үчүн бүтүн имканлара маликик...". "Биз бир милләт, ики дөвләтик"... "Бурада, бу салонда кимин түркијәли, кимин азәрбајҹанлы олдуғуну ајырмаг мүмкүн дејилдир...". "...Азәрбајҹанла Түркијә арасындакы сәдләр, сәрһәдләр, гадағалар, јасаглар көтүрүлмүшдүр"... вә с.

Һејдәр Әлијев 1994-ҹү илин февралында Түркијә Ҹүмһуријјәтинин президенти Сүлејман Дәмирәлин дә'вәти илә Түркијәдә рәсми сәфәрдә оларкән мүхтәлиф көрүшләр кечирмиш, бу өлкә барәсиндә он илләрлә үрәјиндә, бејниндә дашыдығы фикирләринин әксәријјәтини илк дәфә сөјләмишдир...

90-чы илләрин әввәлләриндә — һәлә Нахчыванда оларкән Һејдәр Әлијев Түркијә президенти Сүлејман Дәмирәллә, Түркијәнин бөјүк иҹтимаи-сијаси вә дөвләт хадимләри илә тез-тез көрүшмүш, сых әлагәләр сахламышдыр... Мүшаһидәләр көстәрир ки, Сүлејман Дәмирәл Азәрбајҹан президентинин ән чох гијмәтләндирдији, һәтта өзүнә гардаш һесаб етдији түрк дөвләт башчыларындан, дүнја иҹтимаи-сијаси хадимләриндән бири (вә бәлкә дә бириҹиси) дир. Һејдәр Әлијевин Сүлејман Дәмирәлә мүраҹиәтән дедији ашағыдакы сөзләр буну бир даһа сүбут едир: "Түркијә Ҹүмһуријјәтинин бејнәлхалг аләмдә хариҹи сијасәтини апармагда, ону бејнәлхалг тәшкилатларда тәмсил етмәкдә, Түркијә Ҹүмһуријјәтинин илбәил Дүнја бирлијиндә лајигли јер тутмасында сизин бөјүк хидмәтләриниз вар вә буна көрә дә сиз тәкҹә Түркијәдә јох, јалныз түрк дүнјасында јох,

бүтүн дүнјада мəшһур бир сијаси-ичтимаи хадимсиниз, дөвлəт хадимисиниз".

Һејдəр Əлијев даһа сонра демишдир: "Азəрбајчан халгынын сизə хүсуси һөрмəт вə мəһəббəти вардыр. Чүнки халгымыз сизи чох јахшы таныјыр, сијаси фəалијјəтинизи, дөвлəт фəалијјəтинизи һəмишə излəјир. Тəсадүфи дејил ки, һəлə "сојуг мүһарибə" вахты, Советлəр Иттифагы илə Түркијə Республикасы арасында мүнасибəтлəрин кəркин олдуғу бир дөврдə Азəрбајчан Республикасы, халгымыз Советлəр Иттифагынын тəркибиндə олдуғу бир вахтда — 25 ил бундан өнчə сиз Түркијəнин баш назири кими Совет Иттифагына илк сəфəр етмисиниз. Москвада, Советлəр Иттифагынын башга шəһəрлəриндə олмусунуз. Биз о заман һисс етдик ки, гəлбиниз, үрəјиниз Азəрбајчана да кəлмəји сизə əмр етмиш, Бакыја кəлмəји сизə төвсијə етмишдир. Сиз Бакыја, Азəрбајчана кəлдиниз.

Хатириниздəдир ки, 1968-чи илдə Азəрбајчан халгы о вахт социалист режими шəраитиндə, Совет Иттифагынын тəркибиндə икəн сизи нə гəдəр бөјүк һөрмəт вə еһтирамла гаршылады вə сизə өз мəһəббəтини билдирди, белəликлə, бүтүн Түркијəдə олан гардаш вə бачыларына, Түркијə Чүмһуријјəтинə, Түркијə халгына өз һөрмəт вə еһтирамыны билдирди. Мəн чох хошбəхтəм ки, о күнлəрдə сизинлə шəхсəн таныш олдум. Бизим бу танышлығымыз, достлуғумуз 25 илдир ки, давам едир".

Һејдəр Əлијев Түркијə президентини "бөјүк өндəр Мустафа Камал Ататүркүн ишинин е'тибарлы давамчысы кими, онун бөјүк шакирди кими" гијмəтлəндирмиш, "түрк дүнјасынын, түрк дөвлəтлəринин бир-биринə даһа јахын олмасы" јолунда һəлə чох ишлəр көрəчəјинə əминлијини ифадə етмишдир...

... Түркијə хүсусилə 20-чи иллəрдəн башлајараг јалныз түркијəлилəрин дејил, үмумəн дүнја түрклəринин мə'нəви вəтəни олмушдур — Сибир, Түркүстан, Волгабоју, Шəрги Авропа, Шимали Гафгаз, Азəрбајчан түрклəри һəмин иллəрдəн е'тибарəн үмидлəрини Түркијəјə

бағламышлар. Бунун бир сəбəби дə о иди ки, совет чəза органларынын тə'гибиндəн гачан јухарыда ады чəкилмиш мəмлəкəтлəрин јүзлəрлə түрк мүчаһиди 20, 30, 40-чы иллəрдə məһз Түркијəдə мəскунлашмышдылар: онларын ичəрисиндə Əли бəј Һүсејнзадə, Мəммəд Əмин Рəсулзадə, Əһмəд бəј Ағаоғлу, Зəки Вəлиди Тоған, Јусиф Акчура оғлу, Иса Јусиф Алптəкин, Əһмəд Чəфəроғлу... кими бөјүк сималар варды ки, елми, ичтимаи-сијаси, мəдəни-əдəби фəалијјəтлəринин сонуна гəдəр түркчүлүјү Түркијəчилик сəвијјəсинə енмəјə гојмамыш, бөјүк идеаллар уғрунда кəркин мүчадилəлəр вермишлəр. Вə белəликлə, Түркијə фактики оларағ бир нечə он ил (əлли илдəн артыг!) үмумəн түрклүјүн вəтəни олмушдур...

... Һејдəр Əлијев, көрүнүр, Түркијəни бир дə она көрə севмишдир ки, бүтүн Түрк дүнјасындан Түркијəјə јоллар узандығы кими, Түркијəдəн дə бүтүн Түрк дүнјасы көрүнүрдү (вə бу күн дə көрүнмəкдəдир). Јалныз уғурлары илə дејил, һəм дə гүсурлары, проблемлəри илə... Түркијə тəкчə һəмин уғурлара севинмир, проблемлəрин һəллинə, мүбаһисəлəрə, деди-годулара да сəбрлə мүнсифлик едир.

... Һејдəр Əлијевин тарихи Түркүстан — Газахыстан, Өзбəкистан, Түркмəнистан, Гырғызыстан... илə, һəмин түрк рекионунун дөвлəт хадимлəри, сијаси-ичтимаи лидерлəри илə əлагəлəри совет дөврүндə дə сых олмуш, совет дөвлəтинин сүгутундан сонра исə јени милли-идеоложи мəзмун кəсб етмишдир.

Јухарыда Газахыстан, 80-чи иллəрдə онун рəһбəрлијиндə кедəн просеслəрə, рус шовинизминин бу просеслəрə мүдахилəсинə Һејдəр Əлијевин мүнасибəти барəдə өтəри бəһс етмишдик. Чох кечмəди ки, һəмин мүнасибəтин јеканə дүзкүн мүнасибəт олдуғуну тарих тəсдиг елəди: Нурсултан Назарбајев республика рəһбəрлијинə кəлди.

... 1994-чү илин мартында Чинə рəсми сəфəрдəн Бакыја гајыдан Һејдəр Əлијев Алматыда дајаныр вə Нур-

султан Назарбајевлә көрүшүр. Азәрбајҹан президентинин һәмин көрүшдәки чыхышы олдугҹа мараглы, түрк дөвләтләри башчыларынын мүнасибәтләри бахымындан олдугҹа тә'сирлидир: "Әввәлҹә гејд етмәк истәјирәм ки, мән өзүм Алматыда дајанмағы хүсуси олараг планлашдырдым ки, мәһз Нурсултан Абишевичлә көрүшә билим. Башга сөзлә, сөһбәт тәкҹә техники еһтијаҹдан дејил, һәм дә мәним Нурсултан Абишевичлә көрүшмәк, данышмаг арзумдан кедир". Азәрбајҹан президенти әлавә едир: "Биз онунла чохдан достуг. Инди, үзәримизә бөјүк мәс'улијјәт көтүрдүјүмүз бир вахтда, әсрләрлә достлуг етмиш халгларымызын талеји үчүн ***бөјүк мәс'улијјәт дашыдығымыз бир вахтда*** (курсив мәнимдир - **Н.Ч.**), шүбһәсиз ки, көрүшләримиз, фикир мүбадиләси апармағымыз тәләб олунур. Буна көрә дә мән бу күн Нурсултан Абишовичлә мәмнунијјәтлә көрүшдүм. Биз дөвләтләрарасы мүнасибәтләримизин бир чох мәсәләләринә даир фикир мүбадиләси етдик..."

Түркүстан республикалары, һәмин республикаларла Азәрбајҹанын чохтәрәфли әлагәләри, әмәкдашлығы вә с. барәдә Һејдәр Әлијевин, көрүнүр, илк програм әһәмијјәтли фикирләри, мүлаһизәләри 1994-ҹү илин октјабрында — Түрк дөвләтләри башчыларынын Истанбулда кечирилән 2-чи зирвә топлантысында сөјләнмишдир. ... Азәрбајҹан президентинин Истанбула јола дүшәркән Бакыда, һава лиманында журналистләрә дедији ашағыдакы сөзләр диггәти ҹәлб едир: "Шүбһәсиз ки, зирвә топлантысы бизим халгларымызын (түрк халгларынын - **Н.Ч.**), мүстәгил өлкәләримизин (түрк дөвләтләринин - **Н.Ч.**) бу күнү вә кәләҹәји үчүн әһәмијјәтли јолдур. Јә'ни бизим түрк мәншәли, түркдилли халгларымызын, тарихи, милли, мә'нәви ән'әнәләри ејни вә јахуд бәнзәр олан халгларымызын һәр биринин мүстәгил дөвләт кими мөвҹуд олмасы, онларын һәм дөвләтләрарасы әлагәләринин инкишаф етдирилмәси, мөһкәмләндирилмәси, һәм дә бу әлагәләрдән истифадә едәрәк тарихи ирсимизи, кечмишимизи ҹанландырмаг вә онун әсасында халгларымызы даһа да јахынлашдырмаг дүнјанын инди мүрәккәб просесләр кедән бир дөврүндә чох мүһүмдүр. Она көрә дә мән бу көрүшә бөјүк әһәмијјәт верирәм. Орада һансы сәнәдин имзаланыб-имзаланмамасындан асылы олмајараг, елә бу көрүшләрин өзү, фикир мүбадиләси, һәмин өлкәләрин президентләринин үнсијјәти — бунлар һамысы республикамызын һәм игтисади, һәм мәдәни, елми, һәм дә бүтүн башга саһәләрдә бундан сонра да бир-бири илә сых әлагәләр јаратмасы үчүн имканлар ачаҹагдыр"... Вә 2-чи зирвә топлантысынын ачылышында Азәрбајҹан президенти бу фикри даһа да инкишаф етдириб демишдир: "... Бизим топланты халгларымызын, өлкәләримизин тарихи көкләри, әсрләр боју топланмыш адәт-ән'әнәләринин бирлији, дил бирлији вә фәалијјәт бирлији әсасында гурулуб. Бу чох бөјүк әсасдыр. Она көрә дә бу әсасда бизим өлкәләр арасында бүтүн саһәләрдә әмәкдашлығы инкишаф етдирмәјә, кенишләндирмәјә, бүтүн истигамәтләрдә бу әмәкдашлығы тә'мин етмәјә бизим бөјүк имканларымыз вар. Азәрбајҹан Республикасы белә гәрара кәлиб ки, бундан сонра да бу имканлардан истифадә етсин вә әмәкдашлығы кенишләндирсин (курсив бизимдир - **Н.Ч.**)"...

... Һәмин ниттиндә Һејдәр Әлијев мүстәгил Азәрбајҹан дөвләтинин түрк дөвләтләри илә әлагәләриндә үмумән хариҹи сијасәтиндә артыг нечә илләр көлкәдә галмыш бир мәсәләјә ишыг салды. О анҹаг даһи дипломатлара (вә түрк дүнјасынын бирлији уғрунда һәр ҹүр мүҹадиләјә һазыр бөјүк түркчүләрә!) әсас олан бир ачыглыгла деди: "... Анҹаг бир һәгигәти дә гејд етмәк истәјирәм ки, өлкәләримиз (сөһбәт түркдилли өлкәләрдән кедир - **Н.Ч.**) мүстәгиллик әлдә едәндән сонра, ики ил бундан өнҹә Анкарада бизим өлкәләримизин рәһбәрләри топлашыб, көрүшүб биркә бәјанат гәбул едәндән сонра ола биләр ки, Азәрбајҹан тәрәфинин бурахдығы сәһвләр нәтиҹәсиндә Азәрбајҹан Республикасынын Газахыстанла, Өзбәкистанла, Түркмәнистанла,

Гырғызыстанла әлагәләри чох зәиф олуб. Тәхминән бир ил бундан өнчә, мән Азәрбајҹан Республикасына башчылыг етмәјә башладығым күндән бу гардаш республикаларла әлагәләрин бәрпа олунмасы үчүн чох чалышмышам вә билдирмәк истәјирәм ки, ***бу әлагәләрин зәифләмәси вә бә'зән дә гырылмасы*** (курсив бизимдир - **Н.Ч.**) сәбәбләри анҹаг Азәрбајҹандадыр". Азәрбајҹан президенти даһа сонра деди ки, "она көрә дә Азәрбајҹан тәрәфиндән бу әлагәләрин узун мүддәт зәифләдилмәсинә көрә вә хүсусән 1992-ҹи илдә Анкара бәјаннамәсиндән сонра Азәрбајҹан тәрәфиндән бу дөвләтләрлә әлагәләри инкишаф етдирмәк үчүн тәшәббүс көстәрилмәдијинә көрә мән достларымдан, гардашларымдан үзр истәјирәм вә буну е'тираф едирәм. Ејни заманда билдирмәк истәјирәм ки, Азәрбајҹан бу әлагәләрин күчләндирилмәсинә чалышыр вә бундан сонра да чалышаҹагдыр...

Үмумијјәтлә, бир көкдән, бир мәншәдән олан вә адәт-ән'әнәләри бир олан халгларын, өлкәләрин, дөвләтләрин әмәкдашлығынын бөјүк кәләҹәји вар вә мән һесаб едирәм ки, биз бу имканлардан сәмәрәли истифадә етмәлијик".

... Е'тираф едәк ки, Һејдәр Әлијев Түркүстанын дөвләт башчылары — Нурсултан Назарбајев, Ислам Кәримов, Сапармурад Нијазов (Түркмәнбашы), Әскәр Акајев илә көрүшләриндә, мүнасибәтләриндә өз ағсаггаллыг миссијасыны, түрк дүнјасынын лидери вәзифәсини мәһарәтлә јеринә јетирир. Тәҹрүбәли дөвләт адамынын, мүдрик иҹтимаи-сијаси хадимин гејри-ади нүфузу гыса бир мүддәтдә Түркүстана јајылмыш вә һәмин өлкәләр, онларын мүнасибәтләри, бејнәлхалг мөвгеләри үчүн нә гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну артыг көстәрмәкдәдир. Һејдәр Әлијев узагкөрәндир, гәтијјәтлидир, лакин ејни заманда сәбрлидир, һадисәни маһијјәтдән, тәсадүфү зәрурәтдән усталыгла ајырыр. Бу исә она Түркүстан республикалары илә мүнасибәтдә чох кениш сәлаһијјәтләр верир... Дикәр тәрәфдән, Мәркәзи Асија

түрклүјүнүн Түркијәјә, орадан да Гәрби Авропаја јолунун ән кәсәси Азәрбајҹандан кечир. Шимал-Гәрбдән вә Ҹәнуб-Гәрбдән кечән јоллар, әслиндә, тарихи-ән'әнәви јолдан (ипәк јолундан!) чыхмаг демәкдир. Буну Азәрбајҹанын көһнә рәһбәрлији билмирди, Һејдәр Әлијев исә билир.

... Сон илләрин мүшаһидәләри көстәрир ки, түрк дүнјасынын игтисади, сијаси, мәдәни әлагәләри түрк дөвләтләринин бу саһәләрдәки әмәкдашлығы барәдә һәрдән бир "хариҹ" дүшүнән, арабир дә "мүхалиф" һәрәкәт едән түрк дөвләт башчысы Сапармурад Нијазов (Түркмәнбашы) олмушдур. Түрк дөвләт башыларынын 2-ҹи зирвә топлантысында мәтбуат конфрансында сөјләдији ашағыдакы мүлаһизәләр Түркмәнбашынын мүрәккәб тарихи просесләрә дәриндән (вә үмумтүрк мәнафеләри мөвгејиндән!) јанашмаға чәтинлик чәкдијини көстәрир: "... Принсип е'тибарилә биз Азәрбајҹанын Гәрб консорсиуму илә имзаладығы мүгавиләнин әлејһинә дејилик. Јеканә мәгсәд бу олмалыдыр ки, һеч ким бир-бириндән шүбһәләнмәсин, һеч ким фикирләшмәсин ки, бири дикәринин һесабына фајда котүрмәјә чалышыр вә Хәзәр дәнизи һансыса чәкишмә, мүбаһисә, гејрисабитлик објектинә чеврилмәсин... Хәзәрлә бағлы мәсәләләрдә мүвафиг дөвләтләрин еһтијат етмәсини баша дүшмәк мүмкүндүр. Бу күн бизләрдән кимсә бир иш көрәркән гоншулар буна һәмишә шүбһә илә јанашырлар. Бизим дә Һолландија вә Аркентина фирмалары илә сазишләримиз вар, онлар Хәзәр дәнизинин саһилиндә ишләјирләр. Лакин биз мөвҹуд нефт мә'дәнләриндә һасилатын артырылмасы барәдә сазиш бағламышыг вә кәлири јары бөләҹәјик. Хәзәрин Түркмәнистан саһилләриндәки шелфиндә иш көрмәк барәдә дә данышыглар апараҹағыг"... Вә Сапармурад Нијазов түрк дөвләтләри башчыларынын мәҹлисиндә јухарыдакы сөзләрин ардынҹа өз стратежи мөвгејини белә бәјан етмишдир: "... Әкәр Русија илә сазиш бағламаг сәрфәли оларса —

онунла, Иранла сәрфәли оларса — онунла сазиш бағлаjачағыг".

"Хәзәр дәнизи һансыса чәкишмә, мүбаһисә, гејрисабитлик објектинә чеврилмәсин" дејән Түркмәнбашы еlә бил ки, Хәзәри тарихи ән'әнәләрә бахмадан ики дашын арасында бөлүшдүрүб, өз пајыны даһа јүксәк гијмәтә (ким чох верди!) сатмаг истәјир. Һалбуки Хәзәр дәнизи түрк дөвләтләрини бөлүнмәзлији илә бирләшдирмәлидир...

Вә јери кәлмишкән, Хәзәр һөвзәси түрк (еләчә дә гејри-түрк!) дөвләтләриндән анчаг биринин - Азәрбајчанын пајтахты Хәзәр дәнизинин билавасита саһилиндә јерләшир. Јалныз Азәрбајчан президентинин иш кабинетиндән баханда гәдим түрк тајфаларындан биринин адыны дашыјан Хәзәр дәнизи көрүнүр... "Чошғун Хәзәр ојнар ајагларында..."

... 1994-чү ил октјабр ајынын сонларында Һејдәр Әлијев Түркмәнистанын мүстәгиллик газанмасынын 3-чү илдөнүмү шәнликләриндә иштирак етмәк үчүн Ашгабада кедир. Азәрбајчан президентинин мәгсәди, һеч шүбһәсиз, садәчә шәнликләрдә иштирак етмәк дејилди, Ашгабадда журналистләрә вердији мусаһибәдә даһа бөјүк (әслиндә, тарихи!) бир мәгсәд изләдијини е'тираф етмишди: "... Түркмәнистан бизә гоншу, дилимизә вә кечмишимизә көрә јахын бир өлкәдир. Она көрә дә мән истәјирәм ки, өлкәләримиз арасындакы әлагәләри мөһкәмләндирәк. Вахтилә бөјүк сәһвләр бурахылыб, Азәрбајчаны Орта Асија, үмумијјәтлә, Мәркәзи Асија өлкәләриндән узаглашдырыблар. Мән истәјирәм ки, бу, арадан көтүрүлсүн. Күман едирәм ки, белә тәдбирләр кәләчәкдә кечмиш "Ипәк јолу"нун чанландырылмасына көмәк едәчәкдир"...

Һејдәр Әлијевин мүстәгил Түркмәнистан дөвләтинин 3-чү илдөнүмү мүнасибәтилә дедији ашағыдакы сөзләр, бир тәрәфдән, бөјүк түрк дөвләт хадиминин бир түрк дөвләтинин уғурларына үрәкдән кәлән севинчини ифадә едирсә, дикәр тәрәфдән, һәмин дөвләтин рәһбәрлијини түрк бирлији мөвгејиндә мөһкәм дајанмаға чағырыр: "Мән Түркмәнистанын бу үч иллик мүстәгиллик дөврүндә әлдә етдији наилијјәтләри, президент, достум вә гардашым Сапармурад Түркмәнбашынын хидмәтләрини хүсуси гејд етмәк истәјирәм. Һөрмәтли президент Сапармурад Түркмәнбашы илә биз чох илләрдир ки, достуг, таңышыг. Вахтилә бир јердә дә ишләмишик. Инди дә гоншу өлкәләрә рәһбәрлик едирик. Она көрә дүнән дә, бу күн дә Түркмәнистанын сон дөврдә (мән әввәлләр дә Түркмәнистанда олмушам), хүсусилә мүстәгиллик газанандан сонра һөрмәтли президент Түркмәнбашынын рәһбәрлији алтында әлдә етдији наилијјәтләр мәни гәлбән чох севиндирди... Мүсәлман дөвләтләринин — Пакистан, Түркијә, Түркмәнистан, Иран вә Азәрбајчанын рәһбәрләринин бурада, Түркмәнистан торпағында, гәдим түрк торпағында топлашмасы чох бөјүк һадисәдир".

... Һејдәр Әлијевин Түркмәнистана сәфәри Азәрбајчан президентинин мүстәгиллик јоллары илә аддымлајан тарихи Түркүстана — Орта Асијаја илк сәфәри иди вә бу сәфәрин нәтичәләри илә әлагәдар Һејдәр Әлијев демишди: "Күман едирәм ки, кәләчәкдә әмәкдашлығымыз үчүн чох бөјүк имканлар вар вә Сапармурад Нијазовла данышдыг ки, бу имканлардан һәр ики тәрәф истифадә етмәјә чалышачагдыр".

... Тәбии ки, түрк дүнјасы Түркүстандан — Мәркәзи Асијадан чох кенишдир: Јакутија, Сибир түркләри вар; Волгабоју түркләри — татарлар, башгырдлар, чувашлар вар; Шимали Гафгаз түркләри вар... Онларын һамысы совет дөврүндән (вә дөвләтиндән!) кечмишләр, инди исә Русијанын вәтәндашларыдырлар. Һејдәр Әлијев онларын кәләчәјини нечә көрүр? Буну дејә билмәрик, анчаг бир мәсәлә ајдындыр ки, һәмин халгларын ичтимаи-сијаси проблемләрини ән дәгиг шәкилдә, вахтилә Совет дөвләтинин рәһбәрләриндән бири олмуш Һејдәр Әлијев билир...

Түрк дүнјасынын фәхри, јахуд бөјүк түркләрдән бири Һејдәр Әлијевин портретини бөјүк шәхсијјәтин тәхминән беш ил бундан әввәл түрк халгларынын достлуг, гардашлыг вә әмәкдашлыг гурултајынын иштиракчыларына тәбрикиндән алынмыш ашағыдакы сөзләри илә тамамлајырыг: "Өзүнүн јени јүксәлиш дөврүнү јашајан чағдаш түрк дүнјасы бәшәр сивилизасијасына јени мисилсиз нүмунәләр вермәк игтидарындадыр. Бу күн өз суверенлијини әлдә етмиш бир чох түрк ҹүмһуријјәтләринин бу сыраја гошулмасы түрк дүнјасынын кәләҹәјинә ишыглы үмидләр ојадыр. Игтисади, сијаси вә мәдәни һәјатын сых телләри илә бирләшмәјә башламыш түрк халглары јени дүнјанын мүһүм амилләриндән биринә чеврилмәкдәдир".

АМИН!

1998

ҮМУМТҮРК ӘДӘБИЈЈАТЫ ТАРИХИ: ПРОБЛЕМЛӘР, МҮЛАҺИЗӘЛӘР

Мүасир түрк әдәбијјаты үмумтүрк әдәбијјаты тарихинин билаваситә варисидир — һәмин варислијин диалектикасы кениш тәдгигат тәләб едир, һалбуки гәдим вә еләҹә дә орта әсрләр үмумтүрк мәнбәләринин, демәк олар ки, арашдырылмамасы, јахуд чох аз арашдырылмасы тәдгигаты гејд олунан кенишликдә апармаға имкан вермир. Ејни заманда мүасир түрк әдәбијјатынын кенетик-функсионал вәһдәтинин методоложи олараг инкар едилмәси һәр бир мүстәгил түрк әдәбијјаты үчүн "мүстәгил кенезис" ујдурмаға кәтириб чыхармышдыр. Вә она көрә дә үмумтүрк әдәбијјаты тарихинин бүтөв бир һадисә кими тәсәввүрдә ҹанландырылмасы бир сыра проблемләр доғурур.

Көрүнүр, үмумтүрк әдәбијјаты (вә үмумән мәдәнијјәти) тарихинин ән мүһүм проблеми онун бир сыра мәсәләләрини ирәличәдән дүзкүн һәлл етмәјә имкан верән дөврләшдирмә проблемидир. Үмумтүрк мәдәнијјәти тарихинин дөврләшдирилмәси саһәсиндә о гәдәр дә чох ҹәһдләр олмамышдыр... Әсримизин әввәлләриндә Зија Көк Алп көстәрирди ки, "түрк мәдәнијјәтинин тарихи үч дөврә ајрылыр:

1) Әски дөвр — түрк гөвминин зуһурундан е'тибарән түркләрин ислам дининә кирмәсинә гәдәр;

2) Орта дөвр — ислам дининә кирмәсиндән гәрб мәдәнијјәтинин гәбул заманына гәдәр;

3) Јени дөвр — гәрб мәдәнијјәтинин гәбулундан букүнә гәдәр".[1]

[1] Зија Көк Алп. Түрк мәдәнијјәти тарихи, Истанбул, биринчи гисм, 1926, сәһ.6-7.

Гејд етмәк лазымдыр ки, үмумтүрк мәдәнијјәти тарихинин көркәмли тәдгигатчысы вә бөјүк түрк идеологундан сонра, демәк олар ки, түркологлар, һагтында бәһс олунан бөлкүнү бу вә ја дикәр шәкилдә тәкрар етмишләр.[1] Вә һәр шејдән әввәл, бу, ондан ирәли кәлмишдир ки, түрк мәдәнијјәти (о чүмләдән әдәбијјаты) тарихинә дүзкүн методолокија илә ("дахилдән"!) јанашылмамышдыр — мөвчуд јазылы мәнбәләр фетишләшдирилмиш, онларын зәнкин епос тәфәккүрүнә мүнасибәти исә, бир гајда олараг, унудулмушдур вә нәзәрә алынмамышдыр ки, түрк епос тәфәккүрү мүасир дөврә гәдәр түрк мәдәнијјәтинин әсасында дурмуш, һәмин мәдәнијјәтин һәр һансы дөврдәки вә һәр һансы мигјасдакы "тәзаһүр"ү үмумтүрк епосундан башланмышдыр. Мәнбәнин өз етник-културоложи контекстиндән тәчрид едилмәси чох заман онун башга чүр анлашылмасына кәтириб чыхармышдыр ки, бу да түрк әдәбијјатлары тарихинә даир тәдгигатларын кејфијјәтинә тә'сир көстәрмишдир.

Үмумтүрк әдәбијјаты тарихинин биринчи дөврүнү ***гәдим түрк әдәбијјаты*** тәшкил едир вә әслиндә, гәдим түрк әдәбијјаты даһа чох "үмумтүрк әдәбијјаты"дыр. Гәдим (үмум-) түрк әдәбијјаты е.ә. I миниллијин орталарындан е'тибарән Мәркәзи Асијада гәдим (үмум-) түрк епосу әсасында тәшәккүл тапмышдыр.

Гәдим (үмум-) түрк епос тәфәккүрүнүн формалашмасы е.ә. I миниллијин орталарына аиддир — һәмин дөврдән I миниллијин орталарына гәдәр түрк епос тәфәккүрү инкишаф етмиш, һәтта демәк олар ки, јенидән формалашмышдыр. Кифајәт гәдәр мүрәккәб олан бу просеси бүтүн кенишлији илә тәсәввүр етмәк нә гәдәр чәтин олса да, һәр һалда мүмкүндүр: хүсусилә она көрә мүмкүндүр ки, гәдим (үмум-) түрк епос тәфәккүрүнүн тәкамүлүнү әкс етдирән мүхтәлиф мәнбәләр мөвчуддур.

[1] Бах: А.Бомбачи. Тюркские литературы. Введение в историю и стиль — Зарубежная тюркология, вып.1, -М.: 1986; А.Габен. Древнетюрская литература. -Там же.

Лакин һәмин мәнбәләрин системли өјрәнилмәси тәчрүбәси, демәк олар ки, мүәјјәнләшмәмишдир.

Гәдим (үмум-) түрк епосунун мәншәји барәдә данышаркән, һеч шүбһәсиз, биринчи нөвбәдә гәдим (үмум-) түрк мифолокијасына, түркләрин ибтидаи инамларына диггәт јетирмәк лазымдыр: бу, бүтөв бир системдир вә һәмин системин нәдән ибарәт олдуғуну мүәјјәнләшдирмәдән онун әсасында тәшәккүл тапан түрк епос тәфәккүрү барәдә аналитик мүлаһизәләр сөјләмәк мүмкүн дејил. Гәдим (үмум-) түрк мифолокијасынын системи бир сыра әсаслы тәдгигатларда мүәјјән гәдәр арашдырылмамышдыр[1]. Бунунла белә чохлу мүбаһисәли мәсәләләр вардыр ки, гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн мәншәји илә әлагәдар проблемләрә бахыш һәмин мәсәләләрин нечә һәллиндән асылыдыр... Үмумијјәтлә, гәдим түрк мифолокијасы конкретликдән (натурализмдән) мүчәррәдлијә (аналитизмә) доғру инкишаф етмиш вә бу просес Танрычылыға гәдәр кәлиб чыхмышдыр; "Танры" идејасы формалашанадәк мифик тәфәккүрүн һансы инкишаф мәрһәләләринә малик олмасы јухарыда бәһс етдијимиз мүбаһисәли мәсәләләрдән биридир — бунунла белә "Танры" идејасынын мәһз гәдим түрк мифолокијасынын тәкамүлү әсасында формалашдығы һеч бир мүбаһисә доғурмур вә бурасы да мә'лумдур ки, һәмин идеја епос тәфәккүрүнүн мәһсулу олуб, ејни заманда онун тәкамүл сәвијјәсини мүәјјән едир.

Гәдим түрк епос тәфәккүрү е.ә. I миниллијин орталарындан XI-XII әсрләрә гәдәр (вә бир сыра һалларда һәтта сонралар да) мүхтәлиф типли абидәләрдә тәзаһүр етмишдир: онлардан ән мүкәммәли "Оғуз қаған" епосудур ки, мүәјјән һиссәләри индијә гәдәр кәлиб чыхмышдыр.

... Оғуз қаған танры мәншәлидир, мәркәзләшмиш түрк дөвләтинин мифик һөкмдарыдыр вә һәмин дөв-

[1] Мәсәлән, бах: Зија Көк Алп. Түрк мәдәнијјәти тарихи, Истанбул, биринчи гисм, 1926; Баһаеддин Өкел. Түрк мифоложиси, Истанбул, 1971.

ләтин әбәди һамисидир — мәнбәләр Оғуз кағанын оғланларына вәсијјәтини бу ҹүр мүһафизә етмишдир: "Ај оғуллар, көп мен ашдум, урушгулар көп мен көрдүм; чыда биле ок көп атдум, ајғыр бирле көп јүрүдүм; дүшмәнларымы ығлагурдум, достларумны мен күлтүрдүм, Көк Тенриге мен өтедим; сенлерге бире мен јурдум!.."

В.В.Радловун Алтај түркләриндән јазыја алдығы "Јарадылыш дастаны"нда, мүхтәлиф дилли мәнбәләрдә мүһафизә олунмуш "Алп Әр Тонга", "Көк түрк", "Көч" дастанларында гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн мәзмуну, тәзаһүр формалары, функсионал имканлары өз әксини тапыр. Вә һәмин абидәләр о заман формалашмышды ки, мифоложи систем артыг епос "мәнтиг"и илә мөвҹуд иди. Епос тәфәккүрүнүн формалашмасы илә она гәдәрки бүтүн етник идрак формалары тәдриҹән епоса табе олур, онун принсипләрини гәбул едир.

Гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн тәдгигатдан кәнарда галмасы она кәтириб чыхармышдыр ки:

а) гәдим түрк мәдәнијјәтинин типолокијасы;

б) гәдим түрк мәдәнијјәти илә орта әсрләр вә нәһајәт, милли түрк мәдәнијјәтләри арасындакы кенетик әлагәләрин характери;

в) үмумдүнја мәдәнијјәти контекстиндә үмумтүрк мәдәнијјәтинин тарихи мөвгеји, демәк олар ки, тәсәввүр едилмир.

Гәдим түрк епосунун "миллиләшмәси", јахуд "рекионаллашмасы" үмумтүрк әдәбијјаты тарихинин мүһүм проблемләрләриндән биридир ки, бу барәдә әсаслы бир тәдгигата тәсадүф олунмур, лакин бир сыра әһәмијјәтли мүлаһизәләр мөвҹуддур...[1] Мә'лумдур ки, XI-XII әсрләрдән е'тибарән түрк етник-културоложи рекионлары бир-бириндән тәҹрид олунур вә һәмин просесин нәтиҹәсиндә гәдим (үмум-) түрк епосу да рекионал хүсусијјәтләр кәсб едир: бу мә'нада "Алтај епосу", "гырғыз епосу", "түркмән епосу" вә с. анҹаг вә анҹаг шәрти анлајышлардыр... Түрк етник-културоложи рекионларынын, тамамилә тәбии олараг, тәшәккүлү, јахуд етник-културоложи рекионлашма, диференсиасија түрколокијанын олдугҹа мүбаһисәли мәсәләләриндәндир ки, түрк халгларыны үмумтүрклүкдән "тәҹрид етмәк" сијасәти һәмин мәсәләни даһа да мүрәккәбләшдирмиш вә белә бир филоложи тенденсија јаратмышдыр ки, куја, мәсәлән, Азәрбајҹан әдәбијјатынын мәнбәләри нәинки Гафгаз — Кичик Асија, һәтта Азәрбајҹан рекионундан кәнарда мөвҹуд дејил. Вә она көрә дә Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихинин илк мәнбәләриндәки јүксәк профессионализмин һарадан кәлдији, демәк олар ки, изаһсыз галмышдыр. Ә.Хагани, Н.Кәнҹәви, И.Нәсими јарадыҹылығынын гәдим түрк мәнбәләринин унудулмасы исә, әслиндә, Азәрбајҹан әдәбијјатынын гејри-мүәјјән кенезис үзәриндә "тәдгиги"нә кәтириб чыхартмышдыр — ејни "методолокија" бу вә ја дикәр формада, демәк олар ки, үмумән түрколокијада көк салмышдыр.

"Гәдим түрк әдәбијјатынын әсасында гәдим (үмум-) түрк епосу дурур" - дедикдә тәкҹә гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн билаваситә гәдим түрк әдәбијјатынын мәншәјини тәшкил етмәси нәзәрдә тутулмур, һәм дә о, нәзәрдә тутулур ки, гәдим түрк әдәбијјатынын тәкамүлү билаваситә гәдим (үмум-) түрк епосуна әсасланыр вә һәтта гәдим (үмум-) түрк епосунун тәнәззүлү илә үмумтүрк әдәбијјаты тарихинин гәдим дөврү баша чатыр.

Илк орта әсрләр түрк (руник) абидәләринин мәһз гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн мәһсулу олмасыны тәдгигатчылар гејд етмишләр[1] — "епосдан кәлмәк" һәм илк орта әсрләр дөврүнә гәдәрки, һәм дә ондан сонракы дөврләрин әдәбијјатыны да характеризә едир. Бунунла

[1] Мәсәлән, бах: Мирәли Сејидов, Азәрбајҹан мифик тәфәккүрүнүн гајнаглары, Бакы, 1989. Вә үмумијјәтлә М.Сејидовун бүтүн тәдгигатларында гәдим түрк мифолокијасы вә епосунун "миллиләшмәси", јахуд "рекионаллашмасы" проблеми ја билаваситә, ја да билвваситә гојулур.

[1] Х.Короглы. Древнетюрская литература. — Советская тюркология, 1988, №5, стр.16-17.

белә, илк орта әсрләр дөврү абидәләриндә гәдим (үмум-) түрк епос тәфәккүрү контекст кими чыхыш едир:

"Үзе көк тенгри, асра јағыз јир кылындыкда икин ара киси оғлу кылынмыш, киси оғлынта үзе ечүм-апам Бумын каған, Истеми каған олурмыс. Олурупан Түрк будунунг илин, төрүсин тута бирмис, ити бирмис..."

Нә гәдәр конкрет тарихи шәхсијјәтләр, һадисәләр барәсиндә данышылырса данышылсын, мүтләг һәмин шәхсијјәт вә ја һадисәләрин гејри-конкрет, епик мәншәјиндән чыхыш едилир, "тарихә гәдәрки" тәсәввүрә истинад олунур.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, гәдим түрк әдәбијјаты ашағыдакы инкишаф дөврләриндән кечмишдир: һун дөврү (е.ә. I миниллијин орталарындан V әсрә гәдәр), илк орта әсрләр дөврү (V әсрдән X әсрә гәдәр) вә сон дөвр (XI-XII әсрләр).

Гәдим түрк әдәбијјаты тарихинин бу чүр дөврләшдирилмәси һәм етник-културоложи, һәм дә ичтимаисијаси просесләрин нәзәрә алынмасындан ирәли кәлир. Мә'лум олдуғу кими, е.ә. I миниллијин орталарындан е'тибарән һунларын апардығы мүбаризә нәтичәсиндә Бөјүк Түрк хаганлығы мејдана чыхыр вә Бөјүк океандан (Сакит океандан) Шәрги Авропаја гәдәрки кениш әразидә мәскун олан түркләри (әлбәттә, онларын арасында гејри-түрк мәншәли етнослар да мөвчуд идиләр) бирләшдирир. I миниллијин орталарында Бөјүк Түрк хаганлығы Көј түркләр тәрәфиндән јенидән тәшкил олунур, һәмин миниллијин сонларында исә хаганлыг тамамилә дағылыр вә етник-културоложи рекионлара мүвафиг олан рекионал түрк дөвләтләри формалашыр.[1] Бунунла белә е.ә. I миниллијин орталарындан II миниллијин әвәлләринә гәдәрки етник-културоложи вә ичтимаи-сијаси просесләр ејни типолокијаја маликдир.

Һун дөврү түрк әдәбијјатынын олдугча аз нүмунәләри мүһафизә олунмушдур, лакин һәмин нүмунәләрин

[1] Бу барәдә бах: Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, М., 1967.

тәһлили көстәрир ки, бу дөврдә кифајәт гәдәр зәнкин әдәбијјат јаранмышдыр... Е.ә. илк әсрләрдә мејдана чыхмыш бир һун түркүсү мә'лумдур — Чин дилинә тәрчүмә олунараг мүһафизә едилмишдир, мүасир дөврдә гәдим түрк дилинә тәрчүмә-реконструксија олунмушдур.

Һун түркүсүндә өз торпагларыны итирмиш, дүшмән тәрәфиндән гарәт олунмуш түркләрин бөјүк кәдәри өз әксини тапыр. Вә үмумијјәтлә, һун дөврү түрк әдәбијјаты үчүн епик натураллығын характерик олмасы диггәти чәлб едир.

Мәнбәләрин (сөһбәт јазылы мәнбәләрдән кедир) азлығы, ја Чин дилиндә, ја Чин һероглифләри илә јазылыб галмасы, тәдгигатчыларын гаршысына тәбии чәтинликләр чыхарыр[1], бунунла белә гејд етмәк лазымдыр ки, һун дөврүндә мөвчуд олан озан поезијасы шифаһи шәкилдә јараныб јајылдығындан онун бир сыра нүмунәләри зәманәмизә әввәлки вә сонракы дөврләрин поезијасына гарышараг (мәсәлән, М.Кашгаринин "Диван"ында) кәлиб чатмышдыр ки, бурадан Һун дөврү материалларынын сечилмәси проблеми ортаја чыхыр.

Илк орта әсрләр дөврү түрк әдәбијјаты Һун дөврүнүн билаваситә давамыдыр, бунунла белә илк орта әсрләрдән даһа чох әсәр галмышдыр — бураја, биринчи нөвбәдә, гәдим түрк (руник) абидәләри аиддир. Һәмин абидәләрин поетикасы илә бағлы мүбаһисәләр абидәләрин бәдии структурунун нә гәдәр мүрәккәб, ејни заманда нә гәдәр "тарихи" олдуғуну көстәрир. Артыг гејд етдик ки, гәдим түрк (руник) абидәләриндә гәдим түрк епик тәфәккүрү ифадә олунур, конкрет һадисәләр, әһвалатлар исә мәһз бу епик "кенишлик"дә еһтива едилир. Илк орта әсрләр дөврүнүн икинчи әсас мәнбәји Маһмуд Кашгаринин "Дивани-луғәт-ит-түрк"үдүр ки, бураја һаг-

[1] Мәсәлән, һун (түрк) дилиндә Чин һероглифләри илә јазылмыш ики мисранын охунмасы илә әлагәдар кедән мүбаһисәләр барәдә бах: И.Бенсинг. Языки гуннов, дунайских и волжских болгар. — Зарубежная тюркология, 1 выпуск, -М.: 1986; Е.Дж.Пуллибленк. Язык сюнну. — Там же; Г.Дерфер. О языке гуннов. — Там же.

гында бәһс олунан дөврүн лирикасындан нүмунәләр топланмышдыр... Үмумијјәтлә, гәдим түрк (руник) абидәләри илк орта әсрләр дөврүнүн епик әдәбијјатыны өјрәнмәк үчүн нә гәдәр материал верирсә, М.Кашгаринин "Диван"ы да лирик әдәбијјаты өјрәнмәк үчүн, демәк олар ки, о гәдәр материал верир. Лакин бурада да мәһз дөврүн әдәбијјатыны сечиб ортаја чыхармаг проблеми өзүнү көстәрир, чүнки артыг гејд олундуғу кими, М.Кашгаринин "Диван"ында ән мүхтәлиф дөврләрин, заманларын әдәбијјаты фактлашыр.

Илк орта әсрләр дөврүнүн сонларына аид, ујғур түркләринә мәхсус әдәбијјатын тәдгиги дә методоложи вә текстоложи характерли мүәјјән чәтинликләрлә бағлыдыр. Ујғур түркләри мүхтәлиф динләри — манихејлик, буддизм, христианлыг вә с., әлбәттә, Танрчылыг әсасында гәбул етдикдән сонра бир нечә әср әрзиндә (XIII-XIV әсрләрә гәдәр) һәм дини әдәбијјаты түрк дилинә тәрчүмә етмиш, һәм дә бу вә ја дикәр мөвзуда орижинал нүмунәләр јаратмышлар (мәсәлән, Aпрын Чур Тигинин ше'рләри)... Әлбәттә, ујғур түрк әдәбијјаты өз тиположи әсасларына көрә әлаһиддә бир һадисә дејилдир вә мүгајисәләр көстәрир ки, һәтта тәрчүмә әсәрләриндә дә түрк етник тәфәккүр мәдәнијјәти "контекст" кими әкс олунур. Мәсәлән, Сынгу Сели "Суварнапрабһаса"ны түрк дилинә "Алтун јарук" ады илә тәрчүмә едәркән буддизм анлајыш вә образларыны ја билаваситә Танрычылыгдан (үмумән түрк епосундан) кәлән анлајыш вә образлар илә верир, ја да һәр һалда онларла мүгајисә едир. Ејни хүсусијјәт дикәр тәрчүмәләрә (мәсәлән, манихеј мәнбәји "Хуастуанифт"ә) дә аиддир.

Ујғур түрк әдәбијјатына хүсуси диггәт јетирилмәси бир дә она көрә лазымдыр ки, олдугча зәнкин јазылы мәнбәләрә маликдир вә һәмин мәнбәләр орта әсрләр түрк әдәбијјатларынын инкишафында мүәјјән рол ојнамыш, һәтта Мәркәзи Асијанын гејри-түрк мәншәли мәдәнијјәтләринә дә бу вә ја дикәр дәрәчәдә тә'сир көстәрмишдир.

XI-XII әсрләр түрк әдәбијјаты түрк, фарс вә әрәбдилли әдәбијјатдыр, лакин демәк лазымдыр ки, мүхтәлиф дилләрдә јаранмасы һәмин әдәбијјатын тарихи типолокијасыны позмур. Гәдим түрк әдәбијјатынын сон дөврү, үмумијјәтлә, бир сыра классик әсәрләрлә тәмсил олунур: Јусиф Хас Һачиб Баласагунлунун "Кутадгу билиг" (XI әср), Әһмәд Јасәвинин "Дивани-һикмәт" (XII әср), Әһмәд Јүгнәкинин "Атибәт үл-һәгаиг" (XII-XIII әсрләр) әсәрләри бу бахымдан диггәти хүсусилә чәлб едир... "Кутадгу билиг" вә бундан бир гәдәр сонра мејдана чыхан "Атибәт үл-һәгаиг" дидактик, "Дивани-һикмәт" исә суфи мәзмунлу әсәрләрдир вә бунларын һәр үчү Ислам бахымындан "јенидән тәшкил олунмуш" түрк тәфәккүрүнүн мәһсулудур.

Танрычылыгдан Ислама кечид түрк тәфәккүрү (еләчә дә әдәбијјаты) тарихинин ән глобал проблемләриндән бири, бәлкә биринчиси олса да, лазыми сәвијјәдә арашдырылмамышдыр; бу да она кәтириб чыхармышдыр ки, XI-XII әсрләрдә јаранмыш түрк әдәбијјатларынын кенезисиндә даһа чох мүсәлман (гејри-түрк) мәнбәләринин дајандығы ја билаваситә, ја да долајысы илә гәбул едилмишдир.Танрычылыға аид мүгәддәс мәтнләрин (көрүнүр, бунларын чох һиссәси шифаһи шәкилдә мөвчуд олмушдур) әлдә олунмамасы да Танрычылыгда Ислама кечидин мүхтәлиф бахымлардан һәртәрәфли тәдгигинә имкан вермәмиш (вә вермир), бунунла беләбир сыра истинад нөгтәләри һәр һалда вар — гәдим түрк (руник) абидәләриндән тутмуш Әһмәд Јүгнәкинин "Атибәт үл-һәгаиг"инә гәдәр кәлән Танры — Аллаһ образынын тәкамүлү вә кениш мә'нада деформасијасы һәмин просесин нечә кетдијини, һарадан башлајыб — һарада гуртардығыны әкс етдирир.

Гәдим түрк әдәбијјаты, әсас е'тибарилә, ејни бир әдәби дилдә јаранмышдыр — мөвчуд мәтнләрин тәһлили бу дилин бөјүк ифадә потенсиалына малик олдуғу гәнаәтинә кәлмәјә имкан верир. Вә гејд етмәк лазымдыр ки, гәдим түрк әдәби дили бир сыра дилләрлә контактда

олса да, кифајәт гәдәр "тәмиз" дилдир — XI-XII әсрләрдән е'тибарән мејдана чыхан түрки вә онун рекионал формалары гәдим түрк әдәби дилинин билаваситә варисидир.[1]

Гәдим түрк әдәби дили чох күман ки, һун дөврүнүн илк әсрләриндә формалашмышдыр, I миниллијин сону II миниллијин әввәлләринә гәдәр бүтүн түрк етник-културоложи рекионларына јајылмыш вә һәтта бир сыра рекионал хүсусијјәтләр дә кәсб етмишдир. Лакин һеч заман әдәби нормативликдән мәһрум олмамышдыр.

Мүхтәлиф (рекионал) түрк әдәбијјатларынын диференсиасијасындан милли түрк әдәбијјатларынын тәшәккүлүнә гәдәрки дөвр (XII-XIII әсрләрдән XVI-XVII әсрләрәдәк) үмумтүрк әдәбијјаты тарихинин икинчи дөврүнү тәшкил едир — ***орта әсрләр түрк әдәбијјатлары*** түрк епосунун орта әсрләр трансформларына әсасланыр ки, һәмин трансформлар гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн Ислама мүнасибәтини ифадә едир. Исламы гәбул етмәјән түрк рекионлары (хүсусилә Сибир) исә "гәдим дөвр"дә галыр, орта әсрләрә дахил ола билмир. Бу ондан ирәли кәлир ки, Исламын гәбулу механики шәкилдә дејил, мүрәккәб етник — културоложи идрак просесләри илә кедир вә нәтичә е'тибарилә, түрк тәфәккүрү Исламы олдуғу кими јох, Танрычылығын тәләб етдији тарихи кејфијјәтдә гәбул едир.

Түрк етник-културоложи рекионларынын XI-XIII әсрләрә гәдәр мүхтәлиф инкишаф сәвијјәсинә малик олмасы, нәтичә е'тибарилә, она кәтириб чыхарыр ки, Ислама мүнасибәт, һәтта онун гәбул едилдији рекионларда белә мүхтәлиф олур.

Орта әсрләр түрк әдәбијјатларынын диференсиасијасы, принсип е'тибарилә, XI-XII әсрләрин мәһсулдар, лакин бу дөврүн әдәбијјатында һәлә үмуми чәһәтләр чохдур вә һеч шүбһәсиз, түрк чәмијјәтинин даһа дәриндәки етник-рекионал үмумилијиндән ирәли кәлир: бу вә ја дикәр түрк етносунун бу вә ја дикәр түрк халгына аид олмасы һәлә шәртидир, илк түрк мүсәлман дөвләтләри (Гараханлылар, Гәзнәвиләр, Сәлчуглар...) мүхтәлиф түрк тајфаларына әсасланыр ки, онларын мәдәнијјәти үмумтүрк мәдәнијјәтини тәшкил едир.[1]

Ејни заманда һәмин үмумилик Ислама мүнасибәтин (нә гәдәр мүхтәлиф олса да) тиположи ејнилији илә мөһкәмләнир вә нечә дејәрләр, норматив үмумилијин јени сферасы мејдана чыхыр ки, буну түрк ислам әдәбијјаты (үмумән мәдәнијјәти) адландырмаг мүмкүндүр... Одур ки, XII-XIII әсрләрдән түрк әдәбијјатларынын рекионаллашмасы, һаггында бәһс олунан просеслә бәрабәр кедир вә һәмин просесин рекионал мәзмуна малик олмасына тә'сир көстәрир.

Орта әсрләр үмумтүрк әдәбијјатынын диференсиаллыг сәвијјәси барәдә мүбаһисә етмәк мүмкүндүр ки, бу, ејни етник-културоложи рекиона мүнасибәтдә хүсусилә гачылмаздыр; анчаг һаггында данышылан диференсиасија, үмумијјәтлә, мөвчуддур вә орта әсрләр үмумтүрк әдәбијјатынын кејфијјәтини дә мәһз һәмин диференсиасија тәшкил едир.

... XI-XII әсрләрдән е'тибарән түрк етник-културоложи рекионларындан Мәркәзи (Орта) Асија, Урал-Волгабоју вә Гафгаз-Кичик Асијанын автономијасы кетдикчә даһа ајдын шәкилдә өзүнү һисс етдирир. Вә бу рекионларда јаранан әдәбијјатын типолокијасы, демәк олар ки, ејнидир... Мәркәзи (Орта) Асијада мејдана чыхан түркдилли әдәбијјатла ејни заманда Гафгаз — Кичик Асијада (Азәрбајчанда) зәнкин фарсдилли әдәбијјат јараныр: Ә.Хагани, М.Кәнчәви, Ә.Әл-Устад, хүсусилә Н.Кәнчәвинин јарадычылығы тәсдиг едир ки, Гафгаз — Кичик Асијада даһа әввәлки әсрләрдән бу чүр бөјүк әдәбијјат үчүн тарихи шәраит олмушдур. XIII-XIV әср-

[1] Бу барәдә кениш мә'лумат үчүн бах: Prof. Dr.Ahmet Caferoğlu. Türk dili tarihi, I-II, Istanbul, 1984.

[1] Х.Короглы. Древнетюркская литература. — Советская тюркология, 1988, №5, стр.19-20.

ләрдә, һеч шүбһәсиз, һәр шејдән әввәл Мәркәзи (Орта) Асијанын тә'сири илә Урал-Волгабоју вә Гафгаз - Кичик Асија етник-културоложи рекионларында түркдилли әдәбијјат (биринҹи нөвбәдә диван әдәбијјаты) сүр'әтлә јајылыр.

Орта әсрләр үмумтүрк әдәбијјатынын әсас дили "түрки"дән (даһа сонралар, XVI-XVII әсрләрә јахынлашдыгҹа онун рекионал тәзаһүр формаларындан) ибарәтдир.

Үмумтүрк әдәбијјаты тарихинин икинҹи дөврүнүн сонларына доғру Сибир вә Шәрги Авропа түрк етник — културоложи рекионлары тәдриҹән "өзүнүифадә" имканларыны итирир, әксинә, Мәркәзи (Орта) Асија, Урал-Волгабоју вә Гафгаз-Кичик Асијада әдәбијјатын дахили рекионаллашмасы күҹләнир. Вә әдәбијјатын "дахили" әлагәси, "хариҹи" диференсиасијасындан чох күҹлүдүр — бәдии тәфәккүрүн "професионал" тәзаһүрләри күлли мигдарда "гејри-професионал" тәзаһүрләрлә (рекионал епос тәзаһүрләри илә) тамамланыр. Әслиндә исә, милли түрк әдәбијјатларынын әсас енержиси һәмин "гејри-професионал" тәзаһүрдән чыхыр...

Милли түрк әдәбијјатларынын тәшәккүлү илә үмуми түрк әдәбијјаты тарихинин үчүнҹү дөврү башлајыр...

Мәркәзи (орта) Асијада, Урал-Волгабојунда вә Гафгаз — Кичик Асијада түрк милли әдәбијјатлары тәшәккүл тапыр. Мүстәгил түрк әдәбијјатларынын тәшәккүлү тәдриҹән кедир, XVI-XVII әсрләрдә рекионал иҹтимаи-сијаси просесләрин интенсивләшмәси илә автономлуг күҹләнир, бунунла белә һәмин мүстәгилләшмә һәрәкаты да епос тәфәккүрүнүн чевикләшмәси илә мүшајиәт олунур вә нәтиҹә е'тибарилә, милли түрк әдәбијјатлары гәдим түрк епосундан төрәјән вә она истинад едән "рекионал" епос тәфәккүрүнә әсасланыр. Һәтта "професионал" әдәбијјата малик олмајан түрк халгларында да мәһз XVI-XVII әсрләрдә гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн диференсиал мәзмунда чевикләшмәси өзүнү көстәрир... Вә үмумән, һәмин дөвр үмумтүрк мәдәнијјәти тарихиндә интибаһ дөврү кими мејдана чыхыр.

XVI, хүсусилә XVII-XVIII әсрләр түрк әдәбијјатлары ашағыдакы кејфијјәтләрә маликдир:

а) гәдим түрк епос тәфәккүрү "ојаныр" вә әдәби просесин етник-естетик әсасыны тәшкил едир;

б) реализмин — реалист тәфәккүрүн мүхтәлиф формалары дөврүн иҹтимаи-естетик идрак "методолокијасы" кими мүәјјәнләшир;

в) әдәби просес, принсип е'тибарилә, милли дилдә кедир.

Муасир умуми түрк әдәбијјаты барәдә данышмаг нә гәдәр шәрти олса да, о гәдәр әсаслыдыр — һәр шејдән әввәл она көрә ки, муасир түрк әдәбијјатлары әкәр һәгигәтән чох дәрин гатлардан кәлән үмуми тарихи потенсиала маликдирләрсә (биз буна шүбһә етмирик!..), демәли, тәбии олараг һәмин потенсиал мүасир әдәби просесин әсасында дајаныр вә һәтта онун перспективини мүәјјәнләшдирир... Бу анҹаг нәзәри бир мүлаһизә дејил — мүасир түрк әдәбијјатларынын бир сыра көркәмли нүмунәләри тәсдиг едир ки, гәдим түрк епосундан кәлмәдән, гәдим түрк әдәбијјатыны, орта әсрләр түрк әдәбијјатларыны мәнимсәмәдән вә милли түрк әдәбијјатларынын тарихи тәҹрүбәсинә истнад етмәдән мүасир түрк әдәбијјатынын (вә демәли, дүнја әдәбијјатынын!..) һадисәсини јаратмаг мүмкүн дејил.

Мүасир түрк әдәбијјатларынын әсасында XVI-XVII әсрләрдә формалашан милли түрк әдәбијјатлары дајаныр, бунунла белә XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән түрк әдәбијјатларынын мәһз һәмин дөврдә "мүәјјәнләшән" үмумдүнја әдәби просесинә дахил олмасы бир сыра кејфијјәтләрин мејдана чыхмасыны шәртләндирир. Вә хүсусилә XX әсрин орталарындан сонра түрк әдәбијјатларыны артыг мүасир иҹтимаи-естетик просесләр контекстиндә тәдгиг етмәјә еһтијаҹ дујулур.

Мүасир түрк әдәбијјатлары зәнкин ән'әнәнин вариси кими, бизим дәрин инамымыза көрә, күчлү инкишаф потенсиалына маликдир, лакин үмумтүрк әдәбијјатынын тәкамүл тарихи дүзкүн методолокија әсасында, демәк олар ки, тәдгиг едилмәдијинә көрә мүасир түрк әдәбијјатларында кедән просесләрин мәзмунуну дәрк етмәк, һәмин просесләрә бу вә ја дикәр дәрәчәдә истигамәт вермәк мүмкүн дејил. Бу исә әдәбмјјатда волјунтаризмин һәр васитә илә кенишләнмәсинә сәбәб олмушдур.

Чинкиз Ајтматовун, Олжас Сүлејмановун... јарадычылығы, көрүнүр, үмумтүрк әдәбијјатынын тәкчә мүасир сәвијјәсини дејил, һәм дә имканларыны, перспективләрини мүәјјән едир.

Үмумтүрк әдәбијјаты тарихинин системли тәдгиги мүасир түрк халглары әдәбијјатшүнасларынын гаршысында дуран мүһүм мәсәләдир — бу, о дәрәчәдә мүһүм мәсәләдир ки, һәлл олунмадан нормал түрк филоложи тәфәккүрүнүн формалашмасы мүмкүн дејил.

1992

ГӘДИМ ТҮРК ЕПОСУ

Гәдим түрк тәфәккүрүнүн инкишаф сәвијјәсини, характерини вә типолокијасыны әкс етдирән гәдим (үмум-) түрк епосуну мөвчуд мәнбәләр әсасында бу вә ја дикәр дәрәчәдә өјрәнмәдән Азәрбајчан әдәбијјатынын вә мәдәнијјәтинин нә тәшәккүл, нә дә формалашма тарихини дүзкүн методолокија илә арашдырмаг мүмкүн дејил.

"Епос" сөзү әдәбијјатшүнаслыгда һәм — "дастан" мә'насында, һәм дә кениш мә'нада ишләнир ки, сонунчусу дүнја халгларынын гәдим әдәбијјатындан данышанда өзүнү даһа чох доғрулдур. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, гәдим дөврләрдән галмыш, мүхтәлиф јазылы мәнбәләрдә мүһафизә едилмиш "әсәрләр" нә гәдәр мүстәгил олсалар да, ваһид бир әсәрин — епосун һиссәләри тәсәввүрүнү јарадыр. Гәдим (үмум-) түрк епосу да беләдир... Вә бу мә'нада "епос" садәчә дастан дејил, мүхтәлиф дастанлар, сүжетләр, мотивләр верә билән, мәнсуб олдуғу халгын ичтимаи-естетик тәфәккүрүнү бүтөвлүкдә ифадә едән мөһтәшәм әсәр-потенсијадыр. Ону там һалында бәрпа вә еһтива етмәк мүмкүн дејил, мөвчуд мәнбәләр әсасында тәхминән тәсәввүр, консервасија, јахуд реконструксија еләмәк мүмкүндүр: һәмин тәсәввүр идеја-естетик, поетехноложи, лингвопоетик вә с. компонентләрин јаратдығы үзви системдән ибарәтдир.

Гәдим түрк епосу, үмумијјәтлә түрк етник-естетик тәфәккүрү тәхминән е.ә.I минилликин орталарында формалашмышдыр. Һәмин дөврә гәдәр түрк епосунун һансы тарихи, ичтимаи-културоложи мәрһәләләрдән кечиб кәлдији барәдә мә'луматлар ја чох аздыр, ја да јохдур. I минилликин түрк мәдәнијәти (епосу) исә е.ә. V минил-

ликдән башлајараг кәлән Туран-Алтај мәдәнијјәтинин вариси иди - түрк, монгол вә тунгус-манчур епослары кими, тарихи бир диференсиасијанын нәтичәси иди.

Одур ки, түрк епосунун мәншәји барәдә данышаркән түрк мифолокијасына гәдәрки Алтај, һәмчинин, даһа әввәлки Туран мифолокијасына дигтәт јетирмәк зәруридир. Бу барәдә мүкәммәл арашдырмалар мөвчуддур.* Һәмин арашдырмалар белә бир нәтичә чыхармаға имкан верир ки, протүрк-түрк мифолокијасы конкретликдән (натурализмдән) мүчәррәдлијә (аналитизмә) доғру инкишаф етмиш вә бу просес түрк тәфәккүрүнү танрычылыға кәтириб чыхармышдыр. "Танры" идејасы (дүнјакөрүшү) формалашана гәдәр мифик тәфәккүрүн һансы инкишаф дөврләриндән кечмәси протүрк мифолокијасынын кифајәт гәдәр мүбаһисәли мәсәләләриндән биридир.

Бунунла белә, "Танры" идејасынын мәһз мүәјјән тәкамүл просесинин мәһсулу олмасы һеч бир мүбаһисә доғурмур. Һәмин идеја епос тәфәккүрүнүн формалашмасы илә стабилләшәрәк түрк епос тәфәккүрүнүн тәкамүл сәвијјәсини мүәјјән етмишдир.

Танрычылыг дүнјакөрүшүнүн мүәјјәнләшмәси илә она гәдәрки бүтүн етник-идеоложи идрак формалары танрычылыға табе олур, мифолокија бундан сонра мәһз бу мүкәммәл дүнјакөрүшүнүн (танрычылығын) "мәнтиги" илә јашајыр, ону тамамлајыр вә гәдим түрк чәмијјәтиндә күтләви дүшүнчәдән фәргли олараг, "професионал" дүшүнчә (јухары силкин, чәмијјәтин јүксәк тәбәгәләринин дүшүнчәси) даһа чох танрычылыға әсасланыр.**

---

* Зија Көк Алп. Түрк мәдәнијјәти тарихи. Истанбул, биринчи гисм, 1926. Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi, Ankara, 1971 və s.

** Мифлә епос арасында, јахуд мифоложи тәфәккүрлә епос тәфәккүрү арасындакы мүнасибәт мүхтәлиф чүр изаһ едилир: епосун мифдән тәкамүл јолу ил јарандығыны сөјләјәнләрлә јанашы, онлар арасындакы һәмин мүнасибәти инкар едәнләр дә мөвчуддур. Мүг. үчүн бах: В.Н.Пропп. Русский героический эпос, Л., 1955, стр.33. В.М.Жирмунский. Происхождение героического эпоса, М., 1963, стр.76. Ф.Х.Кессиди. От мифа к логосу, М., "Мысль", 1972, стр.15-17 вә с.

Гәдим түрк епосу илә тәхминән ејни дөврдә тәшәккүл тапан вә түркчүлүк тәфәккүрүнүн идеја-естетик әсасыны тәшкил едән танрычылыг елә бир мүкәммәл идеоложи-мә'нәви системдир ки, гәдим түрк мәдәнијјәтини (о чүмләдән әдәбијјатыны) һәмин системдән кәнарда изаһ етмәк мүмкүн дејил. Чүнки гәдим түрк идракынын ән бөјүк әсәри һәмин идракын кәлиб чыхдығы "Танры" идеја-образыдыр ки, ону түрк варлығы өзүнүн бүтүн потенсиал имканы илә јаратмыш, ән азы миниллик (е.ә.I миниллијин орталарындан ерамызын I миниллијинин орталарына гәдәр) ичтимаи вә мә'нәви һәјат тәчрүбәсинин етник (универсал) идрак методолокијасына чеврилмишдир.

Танры — көјләр аләми илә бағлыдыр: лакин түркүн јашадығы торпағын да, чәмијјәтин дә, гәбиләнин дә талејини Танры мүәјјәнләшдирир. Әкәр Танры истәмәсә, кимсә түрк чәмијјәтинин һөкмдары (кағаны) ола билмәз. Она көрә дә түркләрдә һәм дә һөкмдар култу мөвчуд олмуш, һәтта танрычылығын тәнәззүлүндән сонра да јашамышлар.

Ола билсин ки, танрычылыг өзүнәгәдәрки мифоложи дүнјакөрүшүнү тамамилә инкар етмәк күчүндә олмамышдыр. Лакин о, маһијјәт е'тибарилә, түрк дүшүнчәсиндә, ән азы, тәкаллаһлылығын әрәфәси иди. Түркүстанда кениш јајылмыш әфсанәјә көрә, Аллаһын рәсулу Мәһәммәд ме'рача чыхдығы кечә пејғәмбәрләр арасында танымадығы бир шәхси көрмүш вә Чәбрајылдан онун һансы пејғәмбәр олдуғуну сорушмушду. Чәбрајыл чаваб вермишдир ки, о, пејғәмбәр дејил, 333 ил сонра Түркүстаны динимизә дөндәрәчәк Сатуг Буғра ханын руһудур... Пејғәмбәр јерә ендикдән сонра Буғра хана дуа етмиш, әсабәнин хаһиши илә јердә дә онун гырх мәсләкдашынын руһу илә көрүшмүшдүр.*

Түркләрин исламы гәбул етдикләри дөврүн тарихчиләри јазырдылар ки, түркләр һәмишә тәк бир Танрыја

---

* Büyük türk klasikleri, Ötüken-Söğüt, I c., s.12.

инаныр, әрәбләрин дә еіни Аллаһа инанмалары онлары ислама јахынлашдырырды.

Зәнкин түрк мифолокијасы вә шаманизм түрк епосунда танрычылыг гәдәр бөјүк рол ојнамамышдыр вә ојнаја да билмәзди. Мүкәммәл епос тәфәккүрү үчүн тәк бир Аллаһ (тәк бир һөкмдар, тәк бир гәһрәман!...) лазым иди. Она көрә дә гәдим түрк епосунун (мүхтәлиф мәнбәләрдә бу вә ја дикәр шәкилдә мүһафизә олунмуш дастанларын) әсас гәһрәманлары "Танры" образынын трансформлары олан һөкмдар-гәһрәманлардыр ки, онларын ирадәси һәмин дастаны јарадан епос тәфәккүрүнүн (халгын, етносун, етник-мәдәни системин вә с.) билаваситә ирадәсидир. Танры түрк инсаныны, түрк ҹәмијјәтини, түрк дөвләтини (вә түрк һөкмдарыны) һифз едир.

I минилијин орталарында Һун-түрк дөвләти дағылыр. Шәргдә оғузларын Көј түрк (танры түрк), Гәрбдә исә гыпчагларын мүхтәлиф дөвләтләри јараныр. Мәһз бу дөврдән башлајараг түркләрин диференсиасијасы мүнбит ҹоғрафи-сосиал мүһитә дүшүб күҹләнир. I минилијин икинҹи јарысында бир-бириндән һәм игтисади-еколожи һәјат тәрзинә, һәм дә мүәјјән гәдәр дүнјакөрүшүнә көрә фәргләнән оғуз, гыпчаг вә карлуг-ујғур бирликләри формалашыр. Гыпчаглар, әсасән, Гәрб, оғузларла карлуг-ујғурлар исә, әсасән Шәрг дүнјасы илә бағлы идиләр, лакин һагтында сөһбәт кедән диференсиасија түркләүјүн дахили контактларынын активлијини һеч дә тамамилә сарсытмыр.

Гәрбдә әввәл христианлығын, сонра исламын, Шәргдә исламын (оғузлар арасында), буддизмин вә манихејизмин (карлуг-ујғурлар арасында) јајылмасы гәдим (үмум-) түрк епосуна һәмин динләр-дүнјакөрүшләри илә әлагәдар мүәјјән мотивләр, идејалар кәтирир.*

IX-XI әсрләрдә ашағыдакы түрк етник-културолоӂи рекионлары формалашыр ки, бу да гәдим (үмум-) түрк епосунун диференсиасијасы үчүн етник-иҹтимаи шәрт олур: Сибир, Түркүстан (јахуд Мәркәзи Асија), Урал-Волгабоју, Шәрги Авропа, Гафгаз-Кичик Асија.

* Әсасән, V-X әсрләрдә баш верән һәмин мә'нәви-идеоложи контактларын нәтиҹәсиндә түрк епосу Шәргдә Чин-Тибет, Һинд-Иран, әрәб, Гәрбдә исә Керман, Скандинав, славјан епослары илә гаршылашыр.

Беләликлә, гәдим түрк епосунун зәнкинлији, идеја-естетик мүкәммәллији танрычылығын фәлсәфи идрак имканларынын кенишлији илә, түркләрин тарихинин игтисади, иҹтимаи вә сијаси һәјатларынын зәнкинлији, чохтәрәфлилији, фәаллығы илә, нәһајәт, түркләрин Алтајдан Авропанын ичәриләринә гәдәр кениш бир ҹоғрафијада, мүхтәлиф халглар, етносларла фәал әлагәдә олуб, үмумдүнја просесләриндә ардыҹыл иштирак етмәләри илә билаваситә бағлыдыр.

Мәһз бүтүн буларын вәһдәтдә тә'сиринин нәтиҹәсидир ки, гәдим түрк епик ән'әнәси һәм Шәрг, һәм дә Гәрб халгларынын епос тәфәккүрүнә, әдәбијјатына, мәдәнијјәтинә тә'сир көстәрмәклә јанашы, хүсусилә I миниллиқдә, Шәрг епик-мәдәни ән'әнәләринин Гәрбә дашынмасында чох мүһүм рол ојнамыш, тәхминән мин ил әрзиндә Шәргдә Гәрб арасында әсас мә'нәви-културолоӂи өтүрүҹү олмушдур.*

Гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн мүхтәлиф мәнбәләрдә заманәмизә гәдәр кәлиб чыхмыш әсас әсәрләри ашағыдакылардыр: "Јарадылыш", "Алп Әр Тонга", "Оғуз Каған", "Көј түрк", "Әркәнәкон", "Шу", "Сијен-пи", "Көч" дастанлары, гәдим түрк (руник) вә мүәјјән дәрәҹәдә ујғур јазылы абидәләри.

Һәмин әсәрләр мәтншүнаслыг сәҹијјәсинә, мүһафизә олунма үсулуна көрә бир-бирләриндән фәргләнирләр — онларын чох аз бир һиссәси узун заман шифаһи шәкилдә халг арасында долашмыш, јалныз сон дөврләрдә јазыја алынмышдыр; әксәр һиссәси исә орта әсрләрдә түрк вә ја гејри-түрк дилли мәнбәләрә сәпәләнмишләр, һәмин мәнбәләрдә ја билаваситә әкс олунмуш, ја да мәтндә "кизләдилмиш" (мәсәлән Ә.Фирдовсинин "Шаһ-

* Бу барәдә бах: Г.Потанин. Восточные мотивы в западно-европейском эпосе, СПб., 1899.

намә"синдә олдуғу кими) түрк епос тәфәккүрүнү (онун мәтнләрини) бәрпа етмәк иши елми вәзифә кими бу күн дә гаршыда дајанмагдадыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, гәдим түрк епосунун билаваситә ифадәси олан әсәрләр ("гәдим түрк дастанлары") һәмин епосу бу вә ја дикәр дәрәчәдә әкс етдирән әсәрләрдән (гәдим түрк јазылы абидәләриндән) даһа әввәл формалашмыш вә даһа аз стилизасијаја - "фәрди үслуб"ун тәзјигинә мә'руз галмышлар.

Гәдим түрк дастанлары, әсасән, е.ә.I миниллијин орталарына гәдәрки дөврдә мејдана чыхмышдыр. Лакин епос ән'әнәсинә ујғун олараг, даһа гәдим дөврләрин һадисәләри, ичтимаи, етник-естетик әһвали-руһијјәси дә онларда өз әксини тапмышдыр. Апарычы овгат, дүнјакөрүшү, етник-ичтимаи емосија исә мәһз дастанларын формалашдығы дөврә аиддир.

"Гәдим түрк дастанлары" бир анлајыш кими бир дә она көрә шәртидир ки, онларын һәчми, мәнзум, јахуд мәнсур формада олмасы, дил-үслуб хүсусијјәтләри барәдә конкрет мә'лумат јохдур — мәнбәләрдә һәмин әсәрләрин әсасән, "гыса мәзмуну" вә ја "сүжет"и мүһафизә олунмушдур. Белә мәзмун вә сүжетләрин өзү дә бир сыра һалларда ја там дејил, ја да "мүасирләшдирилмиш", мүәјјән мәгамлары тәһрифә мә'руз галмышдыр. Чин вә ја Иран мәнбәләриндә мүһафизә олунмуш гәдим түрк дастанларында (әслиндә, дастан сүжетләриндә) нәинки бир сыра мотивләр, һәтта адлар белә дәјишиклијә мә'руз галмыш, түрк адлары Чин вә ја Иран адлары илә әвәз едилмишдир... Бүтүн бунларла бәрабәр, гәдим түрк дастанлары гәдим (үмум-) түрк епосуну реконструксија етмәк үчүн һәләлик јеканә мүһүм мәнбәләрдир вә онларын һәр бири үзәриндә ајрыча дајанмаг лазымдыр.

Гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн дәјәрли мәһсулларындан бири "Јарадылыш" дастаныдыр. Јарандығы дөврдән мин илләр сонра јазыја алынмасына бахмајараг (ону В.Радлов Алтајдан јазыја алмышдыр), дастан гәдим мәзмунуну мүһафизә етмишдир. Бу исә Алтај түркләринин

XIX әсрдә дә һәлә гәдим дөврләрин "әһвали-руһијә"си илә јашамалары нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур.

Дастанда дејилир ки, бир вахтлар јалныз Танры Гара хан вә су варды. Гара хандан башга көрән, судан башга көрүнән јох иди. "Ағ Ана" көрүндү. О, Гара хана "јарат" дејиб јенидән суја далды. Буну ешидән Гара хан бир киши јаратды. Гара ханла киши интәһасыз сујун үстү илә ики гара газ кими учурдулар. Лакин һалындан мәмнун олмајан киши, Гара хандан даһа јүксәкдә учмаг истәјирди. Онун истәдијини билән Гара хан кишидән учмаг габилијјәтини алды. Киши дибсиз суја јуварланды. Боғулурду. Еләдијинә пешман олуб Танры Гара хандан бағышланмасыны хаһиш етди.

Танры Гара ханын көстәриши илә судан бир улдуз чыхды. Киши һәмин улдузун үстүнә чыхыб хилас олдуса да, Гара хан онун бир даһа учмајачағыны нәзәрә алыб дүнјаны јаратмаг гәрарына кәлди. Кишијә бујурду ки, сујун дибинә даларaг торпаг чыхарсын. Шәр дүшүнчәдән әл чәкмәмиш киши торпаг кәтирәркән фикирләшди ки, өзү үчүн кизли бир дүнја да јаратсын, она көрә дә торпағын бир һиссәсини ағзында сахлады.

Елә ки овчундакы торпағы су үзәринә сәпди, Танры Гара хан торпаға "бөју!" дејә бујурду. Торпаг бөјүјүб дүнја олду. Лакин кишинин ағзында сахладығы торпаг да бөјүјүб ону боғмаға башлады. Гара хан она "түпүр!" демәсәјди, боғулуб өләчәкди.

Танры Гара хан дүмдүз бир дүнја јаратмышды, лакин киши түпүрәндә ағзындан чыхан торпаг батаглыглар, тәпәләр әмәлә кәтирди. Һирсләнән Гара хан итаәтсиз кишијә "Ерлик" (шејтан) адыны вериб өзүнүн ишыглы дүнјасындан говду.

Сонра јердә доггуз будаглы бир ағач битирди, һәр будағын алтында бир адам јаратды ки, бунлар доггуз инсан иргинин аталары олдулар. Ерлик инсанларын көзәллијини, хош һәјатыны көрүб Танры Гара хандан хаһиш етди ки, һәмин инсанлары онун ихтијарына версин. Гара хан вермәди. Лакин Ерлик истәјиндән дөнмәди.

инсанлары өз тәрәфинә чәкмәјә башлады. Гара хан инсанларын ағылсызлығыны, Ерлијә алданмаларыны көрүб ачыгланды вә онлары өз башларына бурахды. Ерлији исә јер алтындакы гаранлыг дүнјанын үчүнчү гатына говду. Өзү исә көјүн он једдинчи гатыны јарадыб ораја чәкилди. Мәләкләриндән бирини инсанлары горумаг үчүн јер үзүнә көндәрди.

Ерлик Танры Гара ханын гәрар тутдуғу көзәл көјү көрүб ондан ичазә истәди ки, өзү үчүн бир көј јаратсын. Ичазә алыб јаратды вә алдатдығы шәр руһлары өз көјүндә јерләшдирди. Лакин Гара хан көрәндә ки, Ерлијин тәбәәси онункундан даһа јахшы јашајыр, мәләкләриндән бирини көндәриб һәмин көјү дағытдырды. Көј јыхылыб дүнјаја дүшдү, дағлар, дәрәләр, орманлар мејдана кәлди. Вә ачыгланмыш Танры Гара хан Ерлији јерин ән ашағы гатына сүрдү. Бујурду ки, бу күнәшсиз, ајсыз, улдузсуз јердә дүнјанын сонуна гәдәр галсын.

Танры Гара хан көјүн он једдинчи гатында отуруб каинаты идарә етмәкдәдир. Ондан бир гат ашағыда Бај Өлкүн Алтун дағда гызыл бир тахт үстүндә отуруб. Көјүн једдинчи гатында Күн Ана, алтынчы гатында Ај ата отурмушдур.*

Көрүндүјү кими, "Јарадылыш" дастанында дүнјанын јаранмасы барәдә гәдим түркләрин епик тәсәввүрү әкс олунмушдур — "хаосдан космоса" мәнтигинә әсасланан һәмин тәсәввүрә бу вә ја дикәр шәкилдә дүнја халгларынын чохунун епосларында тәсадүф олунур. Гәдим түрк епосуна көрә дүнјанын мәншәјиндә һәр ики башланғыч-идеја илә материја вәһдәтдә дајаныр. Идеја-Танры Гара хан материјадан-судан (әслиндә, Ағ Ана образы көстәрир ки, материја да һарадаса идеја кими дәрк олунур!) асылы олмајараг мөвчуддур вә һәјатын тәшәккүлүндә дә Танры Гара ханын ролу апарычыдыр. Анчаг, көрүнүр о, дүнјаны анчаг хејирхаһ һиссләр,

* Atsız. Türk edebiyatı tarihi. İstanbul, 1943; Büyük türk klassikleri. Ötürken-Söğüt. I c., s.43.

дүшүнчәләр вә әмәлләр дүнјасы кими јаратмаг игтидарында дејил — гәдим түркләр јалныз хејирхаһлығы Танры илә бағламыш, бәдхаһлығын исә Танры ирадәсиндән кәнар олдуғуна инанмышлар. Лакин "Јарадылыш" дастаны ону да гејд етмәјә әсас верир ки, түрк Танрысы јалныз хејирхаһлығын дејил, бәдхаһлығын да мөвчудлуғуна мүәјјән гәдәр рәвач верир, анчаг о һалда ишә гарышыр ки, бәдхаһлыг хејирхаһлыгдан јүксәјә галхмаг, дүнјаны идарә еләмәк, "космос"а һөкм етмәк иддиасына дүшүр.

Гәдим түрк инаныр ки, дүнја бүтүнлүкдә Танрынын ирадәсинә табедир, елә бир гүввә јохдур ки, онунла мүгајисәјә кәлсин.

"Алп Әр Тонга" дастаны ән кечи е.ә.I минилијин орталарында формалашмыш олса да, һәмин дастандан түркчә чох аз шеј-јалныз М.Кашғари "Диван"ында гејдә алынмыш ағы галмышдыр. Анчаг күман едилир ки, Туран һөкмдары Алп Әр Тонга (Ассурија мәнбәләриндә Мадува, Һеродотун "Тарих"индә Мадјес, Иран мәнбәләриндә Әфрасијаб) һаггында һәм туранлылар (әслиндә, түркләр), һәм дә иранлылар арасында хүсуси дастан тәшкил едәчәк гәдәр әфсанәләр, рәвајәтләр долашмыш, Ә.Фирдовси "Шаһнамә"ни јазаркән Иран мәнбәләри илә јанашы, түрк мәнбәләриндән дә истифадә етмишдир. Ә.Фирдовсијә һаггында сөһбәт кедән мөвзуда әсәр јазмағы сифариш верән түрк һөкмдары Султан Маһмуд Гәзнәви һәмин мөвзунун түркләр үчүн шәрәф кәтирән һадисәләрдән бәһс етдијини билирди, "Шаһнамә" мүәллифинин Иранпәрәст мөвге тутдуғуну көрдүкдә исә, гәзәбләнмиш, шаири мүкафатландырмагдан имтина етмишди.

Ә.Фирдовсијә, гисмән дә М.Кашғаријә дајанараг "Алп Әр Тонга" дастанынын гыса мәзмунуну ашағыдакы шәкилдә реконструксија етмәк мүмкүндүр (реконструксија заманы Атсыздан* истифадә олунмушдур):

* Bax: Atsız. Türk edebiyatı tarihi. Istanbul, 1949.

Туран һөкмдары Бешәнк бир күн түрк улуларыны башына јығыб сөјләди: "Иранлылар бизә чох зүлмләр вермишләр, түркүн өч олмаг заманы кәлди". Һөкмдарын оғлу, көксү аслан кими мөһкәмләнмиш Алп Әр Тонга ирәли јеријиб: "Баба, өч алмаға изн вер, мән кедим" - деди. Бешәнк изн верди.

Алп Әр Тонганын башчылығы алтында түрк -Туран ордусу јазда Ирана кирди. Дүшмәнин ордусуну позуб, Деһистан галасыны алдылар. Һөкмдар әсир дүшдү. Алп Әр Тонганын гардашы Алп Аруз сатгынлыг етди. Алп Әр Тонга ону өлдүрдү.

Ирана табе олан Кабул өлкәсинин падшаһы Зал иранлылара көмәјә кәләрәк түрк-Туран ордусуна бөјүк зијан вурду. Алп Әр Тонга бундан ачыгланыб дустаг сахладығы Иран һөкмдарыны өлдүрдү...

Иран тахтына Зев кечди. Иранла Туран арасында саваш јенидән башлады. Гытлыг олду. Инсанлар гырылыб гуртармасын дејә сүлһ бағладылар. Иран торпагларынын Шимал һиссәси Турана гатылды.

Зев өлдүкдән сонра түрк - Туран ордусу јенидән Ирана кирди. Лакин бу дәфә Залын оғлу Рүстәм онларын гаршысына чыхды. Алп Әр Тонганын ордусуну дағытды. Аз гала Алп Әр Тонганы да јенәчәкди, лакин түрк баһадырлары ону гуртарды. Рүстәм Кејгубады тахта чыхарды. Сүлһ бағланды вә Алп Әр Тонга вәтәнә дөндү.

Иран тахтына Кејкавус чыханда түрк-Туран ордусу јенидән Ирана кирди, анчаг бу дәфә дә јардыма кәлән Зал онлары мәғлуб едиб Ирандан чыхарды.

Кејкавусун әјләнчәләрлә мәшғул олдуғуну билән Алп Әр Тонга јенидән Иран үзәринә јериди. Кејкавус оғлу Сијавуш илә Рүстәми онун гаршысына көндәрди. Гара гајғылы јуху көрән Алп Әр Тонга сүлһ бағлады. Бухара, Сәмәргәнд вә Чачы дүшмәнә вериб Ганг шәһәринә чәкилди. Һәмин сүлһдән разы галмајан Кејкавус Сијавушла Рүстәмә гәзәбләнди. Рүстәм ачыгланыб өз өлкәсинә кетди. Сијавуш исә Алп Әр Тонгаја сығыныб әввәл түрк гәһрәманларындан биринин гызы илә, сонра исә Алр Әр Тонганын көзәл гызы Фирәнкизлә евләнди. Биринчи гадынындан бир оғлу олду — адыны Кејхосров гојдулар.

Сијавушу севмәјәнләр ону Алп Әр Тонгаја чуғулладылар. Сијавуш өлдүрүлдү. Рүстәм һүчум едиб Алп Әр Тонганын оғлуну өлдүрдү. Алп Әр Тонга ордусујла өч олмаг үчүн јеридисә дә, мәғлуб олуб Чин дәнизинә гәдәр гачды. Туран јыхылыб јахылды.

Алп Әр Тонга Туранын јыхылыб јахылдығына, ордусунун дағылдығына чох ағлады, өч алмаға анд ичди. Нәһајәт, орду топлајыб Ирана јериди, өлкәни дармадағын етди.

Кејкавус тахты нәвәси Кејхосрова верди. Кејхосров түрк — Туран ордусуну да дағыдыб дүнјанын јарыдан чохуну тутду. Лакин онун әсас мәгсәди Алп Әр Тонганы мәһв етмәк иди. Она көрә дә Туранын пајтахты Гангда — галада јашајан ихтијар Алп Әр Тонганын үзәринә јериди. Иран ордусу Туран ордусуну јениб галаја кирсә дә, Алп Әр Тонга ики јүз бәји илә гачыб Чин падшаһынын јанына кетди. Кејхосров Туран һөкмдарынын ардынча дүшдү. Онунла үз-үзә дајандылар. Алп Әр Тонга Кејхосрова мәктуб јазыб тәклиф етди ки, онун сечдији кәнар бир јердә тәкбәтәк дөјүшсүнләр. Кејхосров тәклифи гәбул етмәди. Ордулар вурушасы олдулар. Дүшмән һијлә ишләдиб түрк — Туран ордусуну јендисә дә, Алп Әр Тонга имкан тапыб јенә дүшмәндән гуртарды. Ордусунун дағылмасы, Чин һөкмдарынын ондан үз дөндәрмәси Алп Әр Тонгаја ағыр тә'сир етди, ону сарсытды.

Өз өлкәсинә гајыдыб дағда-дашда ач-јалавач долашан Алп Әр Тонга бир мағарада ачы күнләр јашајыр, талејинә јана-јана өзү-өзүнә, тапдаланмыш вәтәнинә ағы дејирди. Түркчә данышдығыны көрүб онун ким олдуғуну анладылар вә тутмаг истәдиләр. Анчаг гачыб суја атылды. Кејхосров мәсәләдән акаһ олду. Алп Әр Тонганы һијлә илә судан чыхарыб өлдүрдүләр.

Туран һөкмдарынын өлүмү түркләр — туранлылар арасында бөјүк һәјәҹана сәбәб олду, онун өлүмүнә ағы дејиб ағладылар, ган-јаш төкдүләр:

Алп Әр Тонга өлдүмү,
Иссиз ажун галдымы,
Өдләк өчүн алдымы,
Имди јүрәк јыртылур.

Өдләк јараг көзәтти,
Оғру тузаг узатды,
Бәкләр бәкин азатды,
Гачса, калы гуртулур?

Улышыб әрән бөрләјү,
Јыртыб јака урлају,
Сыкрыб үнү јурлају,
Сығтаб көзү әртүлүр...

"Алп Әр Тонга" дастаны "Шаһнамә" мүәллифи тәрәфиндән "тәһриф едилсә" дә* , бурада түрк һөкмдары Алп Әр Тонганын ҹаһанкирлик еһтираслары, вәтәнпәрвәрлији, һагт-әдаләт (дүнја низамы) уғрунда мүбаризәси вә с. һеч дә тамамилә итирилмәмишдир. Танрынын ирадәси илә һәрәкәт едән һөкмдар мәгсәдинә наил олмаса да, һәмин образы јарадан епик тәфәккүр өз мәгсәдинә тамамилә наил олмушдур: һөкмдар таледән гача билмир, бәдхаһлыгла өлдүрүлүр вә "дүнја јијәсиз, саһибсиз галыр".

Дастанда гәдим түркләрин кениш ҹоғрафи тәфәккүрү, дүнјада кедән мигјаслы ичтимаи-сијаси просес-

* Проф. М.Казым бәј "Фирдовсијә көрә фарсларын мифолокијасы" мәгаләсиндә үмумијјәтлә "Шаһнамә"ни дејил, "Шаһнамә"дә фарс мифолокијасыны араşдырдығындан һәмин мәсәләдән сәрф-нәзәр етмишдир. Бах: М.Казембек. Мифология персов по Фирдовси. - Избранные произведения, Баку, "ЭЛМ", 1985.

ләрә нәзарәт едә билмәк бачарығы, дөвләтчилик тәсәввүрләри вә с. әкс олунур.

М.Кашғари "Диван"ындакы парчалар көстәрир ки, "Алп Әр Тонга" дастаны ири һәчмли мәнзум бир әсәр имиш, I миниллијин сону II миниллијин әввәлләринә гәдәр түркләр арасында онун мүәјјән һиссәләрини, јахуд һамысыны әзбәр билән озанлар олмушдур.

"Оғуз каған" дастаны гәдим түрк епосунун ән мүкәммәл тәзаһүрләриндән бири, бәлкә дә, биринчисидир. Дастанын е.ә. I миниллијин сонларында формалашдығыны күман етмәк олар. Ерамызын биринчи миниллијиндә түркләр арасында кениш јајылмыш, тәхминән һәмин миниллијин сону II миниллијин әввләриндән е'тибарән даһа чох оғуз түркләринин епик тарихи функсијасында чыхыш етсә дә, мәншәји, типолокијасы бахымындан үмумтүрк мигјаслы һадисәдир.

"Оғуз каган" дастанынын идеја-мәзмуну, поетик хүсусијјәтләри барәдә кифајәт гәдәр тәсәввүр јарадан ашағыдакы әсас јазылы мәнбәләр мөвчуддур: тәхминән XIII әсрдә ујғур әлифбасы илә Түркүстанда јазылмыш кичик бир мәтн (әввәлдән дә, сондан да нагисдир), Ф.Рәшидәддинин XIV әсрә аид фарсча "Ҹаме әттәварих" китабында бөјүк бир һиссә, бизә кәлиб чыхан нүсхәси XVI әсрә аид (XI әср мәнбәсиндән үзү мүәјјән редактә илә көчүрүлән) "Китаби-Дәдә Горгуд", XVII әсрдә Әбүлгази хан Хивәлинин јаздығы "Шәҹәреји-тәракимә" вә с.

Ујғур әлифбасы илә јазылмыш мәтнин* гыса мәзмуну:

... Ај каған күнләрин бир күнү һамилә олуб бир оғлан ушағы доғур. Көзләри ала, сачлары, гашлары гара бу көзәл оғлан анасынын илк сүдүнү әмиб даһа әммир,

* "Оғуз каған" дастанынын гыса мәзмуну һәмин мәтнин ашағыдакы нәшрләри әсасында верилир: W.Bang, G.R.Rahmeti. Oğuz Kagan Destanı. İstanbul, 1936; M. Ergin. Oğuz Kağan destanı. Istanbul, 1970;

Dastanın yeganə əlyazması Parisdə — Milli kitabxanada (Supplement turc., N:1001) saxlanılır.

дил ачыб чиј әт, бишмиш јемәк, шәраб истәјир. Гырх күнә бөјүјүр, ајағы өкүз ајағына, бели гурд белинә, көксү ајы көксүнә охшајыр. Бәдәни баштан-баша түклә өртүлүр.

Илхыја бахыр, ат минир, халга әзијјәт верән вәһши һејванлары овлајырды. Јенилмәз бир икид иди.

Оғуз бир күн Танрыја јалвараркән көјдән бир ишыг дүшдү. Јүјүрүб көрдү ки, ишығын ортасында көзәл бир гыз отуруб. Гызы севиб алды. Күнләр, кечәләр кечәндән сонра гызын Оғуздан үч оғлу олду: биринә Күн, икинчисинә Ај, үчүнчүсүнә Улдуз ады гојдулар.

Јенә күнләрин бириндә Оғуз ова кетди. Көл ортасында бир ағач көрдү. Ағачын коғушунда көзәл бир гыз отурмушду. Оғуз ону көрәндә ағлы башындан кетди. Гызы алды. Күнләр, кечәләр кечәндән сонра о да үч оғлан доғу: биринин ады Көј, икинчисининкини Дағ, үчүнчүсүнүнкүнү Дәниз гојдулар.

Оғуз халгы башына јығыб, јемәк-ичмәк верди. Мәчлисин сонунда деди:

"Мән синләргә болдум каған,
Алалынг ја, такы калкан.
Тамга бизгә болсун буран,
Көк бөрү болсун гыл уран.
Тәмүр чидалар бол орман,
Ав јирдә јирисин кулан.
Такы талуј, такы мүрен,
Күн туг болгыл, көк курыкан".

Сонра һәр тәрәфә елчиләр көндәриб хәбәр чатдырды ки, мән һәр јерин, һамынын һөкмдары — каганы олдум. ("Јә'ни Танры өзү мәни каған сечди. Ким мәнә баш әјсә, һәдијјәләрини гәбул едиб ону өзүмә дост сајарам, ким итаәт етмәсә, дүшмәндир, үстүнә гошун чәкәрәм).

Сағ тәрәфдә һөкмдарлыг едән Алтун каған Оғуз кағана баш әјди, итаәт еләди, сол тәрәфдә һөкмдарлыг едән Урум каған бојун гачырды. Оғуз каған һирсләниб онун үзәринә јериди.

Гошун Буз дағынын әтәјиндә дајанды. Сәһәр ачыланда Оғуз каганын чадырына бир ишыг топасы дүшдү. Ичиндән бөјүк бир еркәк көј гурд чыхыб "еј Оғуз, мәним архамча кәл" деди. Оғуз каған гошуну илә гурдун архасынча кетди, Итил дәрјасына чатды. Урум каған илә вурушуб гошунуну јенди, каған гачды. Оғуз каған онун өлкәсини әлә кечирди.

Оғуз каған јолуна давам етди. Көј гурд јенә дә өндә кедиб јол көстәрирди. Каған Һинд, Тангут, Сурија вә с. өлкәләри дөјүшлә алды, бир сыра јерләрә, икидләрә ад верди. Улуғ Түрүк адлы бир ағыллы гочаны өзүнә баш вәзир еләди.

Улуғ Түрүк бир күн јухуда бир гызыл јај, үч күмүш ох көрдү. Јај күндоғандан күнбатана гәдәр узанмышды, үч күмүш охса шимала доғру учурду.

Улуғ Түрүк јухусуну Оғуз кағана данышыб "Танры бүтүн дүнјаны сәнин төрәмәләринә бағышласын" дејир. Оғуз каған баш вәзирин сөзүнү бәјәнир. Үч оғлуну күндоғана, үчүнү дә күнбатана ова көндәрир. Бөјүк оғуллар бир гызыл јај, кичик оғуллар үч күмүш ох тапыб кәтирирләр... Оғуз каған јајы бөјүк оғланларына, охлары да кичик оғланларына верир.

Гурултај чағырыб халгла јејиб-ичиб мәсләһәтләшдикдән сонра өлкәсини оғуллары арасында бөлүшдүрдү. Вә онлара:

Ај оғуллар, көп мән ашдум,
Урушгулар көп мән көрдүм.
Чыда билә ог көп мән атдум,
Ајгыр бирлә көп јүрүдүм,
Душманларымны ығлагурдум,
Достларумны мән күлтүрдүм,
Көк тенгригә мән өтәдим...
Сәнләргә бире мен јурдум — деди.

Оғуз каған Танры мәншәлидир, мәркәзләшмиш түрк чәмијјәтинин (дөвләтинин) епик јарадычысы, һөкмдары вә һамисидир. Онун Танры мәншәји илә јанашы Танры типолокијасы да вардыр ки, бу да өзүнү, һәр шејдән әввәл, көј гызлары илә евләнмәсиндә көстәрир. Оғуза (вә онун халгына) јол көстәрән, ону дүшмән үзәриндә гәләбәјә апаран, түркләрин чаһан дөвләти јаратмасына көмәк едән Көј Гурд да Оғузун билаваситә Танры һимајәсиндә олдуғунун ифадәсидир.

"Оғуз каған" дастанынын түрк епик ән'әнәсиндә мөһһәм идеја-естетик, һәм дә форма-поетик бахымдан мөһкәм јер тутмасы дастандан бәһс едән, демәк олар ки, бүтүн араштырмаларда гејд олунмушдур. Түрк епос тәфәккүрүнү, көрүнүр, "Оғуз каған" дастаны (јахуд дастанлары) гәдәр системли әкс етдирән, бу дәрәчәдә мүкәммәл бир әсәрә тәсадүф етмәк чәтиндир.

"Шу" дастаны Македонијалы Искәндәрин Түркүстана јүрүш етдији дөврүн һадисәләриндән бәһс едән, көрүнүр, I минилијин әввәлләриндә үмумтүрк епосу әсасында формалашмыш бир әсәрдир ки, ондан рәвајәтләр шәклиндә мүәјјән әһвалатлар М.Кашғарлы "Диван"ында өз әксини тапмышдыр.

Дастанда дејилир ки, Искәндәр Сәмәргәнди кечиб түрк торпагларына кирәндә түркләрин һөкмдары Шу адлы бир кәнч иди. Баласагунда Шу галасында бөјүк бир орду илә отурмушду. Кимсәдән хәбәрсиз бир дәстә көндәрмишди ки, Искәндәр ордусунун һәрәкәтләринә нәзарәт етсин.

Шунун бир күмүш һовузу варды. Ичәрисиндә газлар, өрдәкләр үзүрдүләр. Кәнч һөкмдар исә онлары сејр едиб динчәлирди. Орду башчылары ондан сорушанда ки, "Искәндәр кәлир, нә едәк? Дөјүшәкми, ја?", чавабында деди: "Бу газлара, өрдәкләрә бахын, көрүн нечә үзүрләр".

Халг көрдү ки, дүнја һөкмдарын вечинә дејил, нә дөјүшә һазырлашыр, нә дә бир јана гачмаг фикри вар.

Шунун көндәрдији өнчүләр кәлиб хәбәр кәтирдиләр ки, Искәндәрин гошунлары јахынлашыр. Һөкмдар кечә илә јүрүш әмрини верди. Һазырлыгсыз халг әлинә нә кечдисә миниб Шунун архасынча кетди. Миник тапа билмәјән 22 киши аиләси илә јурдда галды. Онлар нә едәк дејә дүшүнәркән даһа ики киши аиләләри илә ораја јахынлашдылар. Дедиләр ки, бу һәриф (Искәндәр) кәлди кедәрди, нечә олса чыхыб кедәчәк, јурдумузу тәрк етмәјәк. Һәмин ики кишијә "гал ач" дедиләр, онларын өвладлары инди "галач" (калач/ халач) адланыр.

Искәндәр гошуну илә кәлиб һаггында сөһбәт кедән 22 кишини көрдү. Онларын үзләриндәки әламәтләрә бахыб кимсәдән сорушмадан "түрк мәнәнд" деди (јә'ни "түркә бәнзәјирләр"). Искәндәрин һәмин сөзү илә бу кишиләрин ады "түркмән" олараг галды. Түркмәнләр 24 бојдур. 2 бој халачлардыр ки, онлар 22 бој әсил түркмәнләрдән фәргләнирләр.

Түркләрин һөкмдары Шуја кәлинчә, о, Чин тәрәфинә кечди. Искәндәр дә онун ардынча дүшдү. Ујғурда Шу Искәндәрин өнүнә кәнчләрдән ибарәт бир гошун көндәрди. Онлар Искәндәрин өнчүләринә кечә басгыны едиб онлары мәғлуб етдиләр.

Сонра Искәндәр Ујғурда шәһәрләр салды. Бир мүддәт оралард галдыгдан сонра чәкилди кетди. Искәндәр кедәндән сонра Шу керијә дөндү. Баласагуна кәлиб Шу шәһәрини салды. Ораја тилсим гојдурду. Индијә гәдәр лејләкләр о шәһәрин өнүнә кәлир, анчаг о јана кечә билмирләр. Тилсим өз гүввәсини бу күнә гәдәр сахлајыр.*

Гәдим түрк дастанларында, әфсанәләриндә Македонијалы Искәндәрлә бағлы әһвалатлара тәсадүф олунмасы дүнјанын бөјүк чаһанкиринин јүрүшләринә, јә"ни конкрет тарихи һадисәләрә түрк епос тәфәккүрүнүн реаксијасыны көстәрир; һәмин реаксијанын мәзмунуну бу

* Гыса мәзмун Атсызын вердији мәтн әсасында һазырланмышдыр. Бах: Atsız. Türk edebiyyati tarihi. Istanbul, 1943.

чүр үмумиләшдирмәк олар ки, Македонијалы Искәндәр нә гәдәр мәғлубедилмәз сәркәрдә, нә гәдәр мүдрик һөкмдар олса да, түрк дүнјасы үчүн "кәлди кедәрдир", она көрә дә "Шу дастаны"нын гәһрәманы Искәндәрин кәлишини лагејд гаршылајыр, хүсуси бир тәдбир көрмәји мә"насыз сајыр.*

"Әркәнәкон" дастаны тәхминән I миниллијин орталарында мүхтәлиф гәдим рәвајәтләр әсасында формалашмышдыр. Дастанын мәзмуну барәдә XIV әсрдә Ф.Рәшидәддин, XVII әсрдә исә Әбүл Гази Хан мә"лумат верир.

Дастанын гыса мәзмуну бундан ибарәтдир:**

Моғол елинә Оғуз хан сојундан олан Ил хан һөкмдарлыг едирди. О, татарларын да башында дуран Севинч ханла вурушур, һәмишә галиб кәлирди. Севинч хан һәдијјәләр көндәрәрәк Гырғыз ханыны өз тәрәфинә чәкди. Моғоллар бүтүн дөјүшләрдә үстүн олдугларына көрә дикәр түрк бојларынын онларда гисасы варды. Она көрә дә Севинч ханын әтрафында топлашыб моғолларын үзәринә јеридиләр.

Моғоллар мөһкәм дајанмышдылар. Севинч хан гошунун мәғлуб олачағыны көрүб һијләјә әл атды. Хан вә бәјләри топлајыб кери чәкилмәк, кедәркән лазымсыз маллары бурахмаг бујруғуну верди. Моғоллар еләбилдиләр ки, дүшмән јенилиб гачыр. Онлар мөһкәмләндирилмиш ордукаһларындан чыхыб онларын ардынча дүшдүләр. Татарлар кери дөнүб вурушмаға башладылар, моғолларын бөјүкләрини гырдылар, кичикләрини исә дустаг етдиләр. Дустаг оланлар јијәләринин сој адыны алдылар. Вә моғоллардан дүнјада әсәр-әламәт галмады.

---

* Гәдим түрк епос тәфәкүрүндә формалашмыш һәмин идеја-естетик нәтичә XII әсрдә Н.Кәнчәви јарадычылығынын мәзмунуна әсаслы тә"сир көстәрмишдир. Бу барәдә бах: Н.Чәфәров. Гәдим түрк әдәбијјаты вә Н.Кәнчәви. -Низами Кәнчәви, Бакы, 1991.

** Гыса мәзмун "Büyük türk klasikleri"ндә Әбүл Гази Хандан алынмыш мәтн әсасында һазырланмышдыр - бах: Büyük Türk klasikleri. I c., s.53-54.

Моғол һөкмдары Ил ханын оғлу Гыјанла гардашы оғлу Нүкүз дә дустаг олмушдулар. Һәр икиси тәзәчә евләнмишди. Имкан олан кими гадынлары илә бирликдә гачыб јурдларына кәлдиләр. Дөјүшдән он күн кечмишди. Көрдүләр ки, бә"зи һејванлар да дүшмәндән гачыб јурда дөнүб. Онлары да көтүрүб дар дағ чығыры илә әлчатмаз, үнјетмәз бир јерә кәлдиләр. Бу јер чох көзәл иди: ахар чајлар, булаглар, чајыр-чәмәнләр, мејвәли ағачлар, чүрбәчүр ов һејванлары... Танрыја шүкүр етдиләр. Гышда малларынын әтини јејир, дәриләрини кејир, јазда сүдүнү ичирдиләр. Бу јерин адыны Әркәнәкон гојдулар, јә"ни ("һүндүр дағ јамачы").

Гыјанла Нүкүзүн өвладлары олду, мал-һејванлары артыб чохалды. Бөјүк бир халг әмәлә кәлди. О гәдәр артдылар ки, Әркәнәкон онлара дарлыг етди. Бураја кәлишләриндән дөрд јүз ил кечмишди.

Бир күн топлашыб сөһбәт етдиләр. Бабаларымыз дејәрди ки, Әркәнәкондан кәнарда көзәл, кениш бир өлкә вар, халгымызы татар гырмыш, өлкәмизи јағмаламыш - дејә сөјләдиләр. - Инди кәрәк дәдә-баба јурдумуза гајыдаг.

Анчаг дәдә-бабаларын бураја гачыб кәлдикләри дар чығыры һеч ким хатырламырды. Она көрә дә Әркәнәкондан чыхыш үчүн јол арадылар. Лакин тапмадылар. Бир дәмирчи кәлиб деди ки, бурада бир дәмир мә'дәни вар, ону әритсәк, јол ачылар.

Чамаат — кими көмүр, кими одун кәтирди. Бир сыра одун, бир сыра көмүр дүздүләр. Дәридән јетмиш көрүк дүзәлтдиләр. Од вуруб көрүкләрин һамысыны бирдән көрүклэдиләр. Танрынын көмәји илә дәмир әријиб јүклү бир дәвә кечәчәк гәдәр јол ачылды. Әркәнәкондан чыхдыглары һәмин күнү моғоллар һәмишә бајрам едәрләр. Бир дәмири гызарана гәдәр одда сахлар, сонра ону чәкичлә дөјәрләр. Бу күн "зиндандан чыхыб баба јурдумуза кәлдијимиз күн" дејәрләр.

Әркәнәкондан чыхыб өз өлкәләринә дөнәндә моғолларын һөкмдары Гыјан сојундан олан Бөртә Чинә

иди. Бүтүн бојлара хəбəр көндəрди ки, биз Əркəнəкондан чыхыб керијə — өлкəмизə гајытдыг. Бə'зилəри севиндилəр, бə'зилəри кəдəрлəндилəр. Татарлар онларын үзəринə кəлди. Бөјүк бир дөјүш олду. Моғоллар дүшмəни јендилəр, бөјүклəрини гылынҹдан кечирдилəр, кичиклəрини дустаг етдилəр. Малларыны јағмаладылар. Белəҹə дөрд јүз илдəн сонра татарлардан ганларыны алдылар.

Əтрафда моғоллардан күҹлү бир халг јох иди. Һəтта əслиндə моғол олмајанлар да "моғолуг" дејирдилəр.

... "Əркəнəкон" дастанында əсас гəһрəман бу вə ја дикəр конкрет шəхс — инсан јох, ејни сојдан олан мүхтəлиф бојлары өз əтрафына топлајыб күҹлү иттифаг јаратмаға чалышан тајфа — халгдыр.

Бу халгын ирадəси гырылса да, Танры ону хилас едиб јенидəн əввəлки тарихи еһтишамына гајтарыр.

Түрклəрин ҹəмијјəт тарихиндə диггəти ҹəлб едəн əн мүһүм мəсəлəлəрдəн бири мүхтəлиф бојларын ичтимаи-сијаси мүнасибəтлəри олдуғундан түрк епос тəфəккүрү һəмин мəсəлəјə биканə галмамыш, һаггында сөһбəт кедəн мүнасибəтлəр халгын епик јаддашында өзүнəмəхсус бир шəкилдə фактлашараг мүһафизə олунмушдур. "Əркəнəкон" дастанында түрк тајфаларындан олан моғолларын Танры тəрəфиндəн мүəјјəнлəшдирилмиш һакимијјəт сəлаһијјəтлəри уғрунда мүбаризəлəри, чəкдиклəри бөјүк етник-мə'нəви əзијјəтлəр, позулмуш тарихи һармонијанын бəрпа олунмасы конкрет һадисəлəр əсасында, кифајəт гəдəр образлы шəкилдə көстəрилдијиндəн епос бурада һəм тарихи интерпретасија етмəк, һəм дə мəнсуб олдуғу ҹəмијјəтə мə'нəви-естетик зөвг вермəк, онун руһуну охшамаг, сəфəрбəр етмəк функсијасыны уғурла јеринə јетирир.

Көрүнүр, өлəн вə дирилəн тəбиəт, елəҹə дə бунун трансформлары олан өлəн вə дирилəн инсан, ҹəмијјəт барəдəки гəдим тəсəввүрлəр дə дастанын идејасына тə'сир көстəрмишдир (үмумијјəтлə, гəдим түрк епосунда халгын, демəк олар ки, тамамилə мəһв олуб, јенидəн

јаранмасы, əввəлки вəзијјəтинə гајытмасы идејасы мүһүм јер тутур); танрычылыг һəмин тəсəввүрлəри мүəјјəн гəдəр мəһдудлашдырыб онлары јени мə'на-мəзмунла зəнкинлəшдирсə дə, "Əркəнəкон" дастанындан көрүндүјү кими, бүтөвлүкдə арадан галдырмыр. Етносун (ҹəмијјəтин) јенидəн ("рүшејм"дəн) ҹанланмасынын мағара-тəбиəтлə (еколожи мүһитлə) бағланмасы да гəдим түрк епос тəфəккүрүндə натуртəсəввүрүн əһəмијјəтли јер тутмасындан ирəли кəлир. "Əркəнəкон" ("Əркəнəкона кирмəк", "Əркəнəконда јашајыб артмаг", нəһајəт, "Əркəнəкондан чыхмаг" вə с.) образы елə бир мүгəддəс рəмзи образдыр ки, бурада əн зəиф бир һəјат ишартысынын күҹлəнмəси, артмасы үчүн мүнбит еколожи шəраит мөвҹуддур.

"Əркəнəкон" дастанынын əсас идејасы "Көј түрк" дастанында өзүнəмəхсус шəкилдə давам етдирилир.

"Көј түрк" дастанынын мəзмуну барəдə мə'лумата Чин мəнбəлəриндə тəсадүф едилир.*

Мəнбəлəрин бириндə көстəрилир ки, һунларын сојундан кəлəн Көј түрклəр А-ши-на аилəсиндəн төрəмиш, мүхтəлиф ојмаглар һалында јашамаға башламышлар. Лакин онларын өлкəси Линлəр тəрəфиндəн ишғал олунмуш, он јашлы бир ушагдан башга һамысы гылынҹдан кечирилмишдир. Дүшмəн əскəрлəри ушаға, кичик олдуғу үчүн, о гəдəр дə фикир вермəјиб, садəҹə, ајагларыны кəсəрəк ону батаглыға атырлар. Бир диши гурд пејда олуб ушағы бəслəјир. Бөјүдүкдəн сонра онунла əр-арвад кими јашајырлар. Гурд ондан һамилə олур.

Ушағын бөјүјүб јашадығыны билəн дүшмəн һөкмдары əскəрлəрини көндəрир ки, гурду өлдүрсүнлəр. Гурд гачыр. Као-чанг (Турфан) өлкəсиин Шималындакы дағa кедир. Һəмин дағда бир мағара варды. Ичəрисиндə əтрафы сəрт гајаларла əһатə олунмуш бир оба јерлəширди. Гурд һəмин мағараја кирир вə орада он оғлан

* Bahaeddin Ogel. Türk mitolojisi. Ankara, 1971.

доғур. Оғланлар бөјүдүкчә кәнардан кәтирдикләри гызларла евләнирләр. Һәр бириндән бир сој төрәјир.

Чохалдыгдан сонра мағарадан чыхыб Алтај дағлары әтәкләриндә мәскән тутуб апарлара табе олдулар. Әсас мәшғулијјәтләри онлара дәмирчилик етмәк иди.*

Икинчи мәнбәдә көстәрилир ки, Көј түркләр Һун өлкәсинин Шималындакы Соу өлкәсиндәндирләр. Онларын башында А Панг-пу дурурду. Онун да једди Онларын гардашы варды. Бөјүк гардашларындан биринин адына Ни-су-ту иди ки, гурддан доғулмушду. Јағыша, күләјә һөкм едәрди.

Гардашларыны дүшмән өлдүрдү, анҹаг Ни-су-ту галды. Бири јаз, дикәри гыш танрысынын гызы олан ики арвады варды. Онлардан дөрд ушағы олмушду. Ушаглардан бири бөјүјүб ағ лејләк олду. Икинҹисинин ады Чи-гу (Гырғыз) иди. А-фу илә Кем чајлары арасында јерләшмишди. Үчүнҹүсү Чучин сујунда мәскунлашды. Ән бөјүкләри олан дөрдүнҹүсүнүн ады На Ту-лиу иди. О да Чиен-су, Шин дағларында гәрар тутмушду.

Һәмин дағларда улу бабасы А Панг-пунун бир нәсли јашајыр, сојугдан чох сыхынты чәкирди. На-Ту-лиу од әлдә едиб онлары иситди, бәсләди. Она көрә дә гардашлары ону башчы сечиб адыны Түрк гојдулар. Түркүн он арвады варды. Бунлардан олан оғланлары сој адларыны аналарындан алырдылар.

Түрк өләндә оғланлары бөјүк бир ағачын алтына јығышдылар. Дедиләр ки, ән һүндүрә һоппананы өзүмүзә башчы сечәҹәјик. Һамысы бир-бир һүндүрә һоппанды. Түркүн ән ҹаван арвады А-ши-нанын оғлу, гардашлардан ән кәнҹи галиб кәлди. А-ши-на нәсли ондан төрәмишдир.**

Көј түркләрин төрәјиб артмасындан бәһс едән бу дастана (дастанлара) ејни заманда "Боз гурд" дастаны, јахуд дастанлары да дејилир ки, бу да шүбһәсиз, түрк-

* Büyük Türk klasikleri. Otüken-Sögüt. I c., s.52.

** Büyük Türk klasikleri. Ötükon-Sögüt. I c., s.52-53.

ләрин өз көкләрини Боз Гурдла бағламаларындан ирәли кәлир. "Көј түрк" дастанынын мәзмунуну мүһафизә едән икинҹи мәнбәдән фәргли олараг, биринҹи мәнбәдә көј түркләрин Боз Гурддан төрәмәси барәдәки тәсәввүр тәфсилаты илә верилир.

Тамамилә мәһв олуб јенидән төрәјиб артан ҹәмијјәт-етнос идејасы, һаггында сөһбәт кедән дастан-әһвалатда өз әксини тапмышдыр. Дүшмән тәрәфиндән мәһв едилән түрк боју јалныз бир түрк ушағынын галмасы нәтиҹәсиндә јенидән дирчәлир (бу дәфә, сөзүн ән кениш мә'насында, мүһафизәчи ишини диши Боз Гурд көрүр). Гәдим түрк епос тәфәккүрүндә халгын өз мәншәјини ҹанлы, јахуд ҹансыз тәбиәтлә бу гәдәр сых бағламасы, көрүнүр, һәмин халгын билаваситә тәбиәтин - еколожи мүһитин өвлады олмасы илә әлагәдардыр. Вә тәсадүфи дејил ки, гәдим түрк тарихинин мүгајисәјәкәлмәз мүтәхәссиси Л.Н.Гумилјовун етнос нәзәријјәсиндә тәбиәтин — ҹоғрафијанын бу вә ја дичәр халгын, тајфанын, гәбиләнин тарихиндә, давраныш стереотипләринин формалашмасында ролуна хүсуси диггәт верилир:*

"Артыг сүбут едилмишдир ки, етносларын бир-бириндән фәрги нә ирг, нә дил, нә дин, нә дә савадлылығына көрә дејил, анҹаг давраныш стереотипинә көрә мүәјјәнләшир ки, бу да инсанын ландшафта фәал ујғунлашмасынын јүксәк формасындан ибарәтдир.**

Тәбиәтдән-Танрыдан доғулмаг, сонра мәдәни гәһрәмана, һөкмдара чеврилмәк идејасы түрк епосунун тәзаһүрү олан даһа бир сыра дастанларда ифадә едилмишдир ки, онлардан бири дә нагис "Сијенпи" дастаныдыр.

* Бу барәдә бах: Л.Н.Гумилев. Этногенез и биосфера Земли, Л., 1989. Л.Н.Гумилјовун "Степная трилогия"сы да бу бахымдан хүсуси мараг доғурур - бураја ашағыдакы китаблар дахилдир: Хунны, М., 1960; Хунны в Китае, М., 1974; "Древние тюрки", М., 1967; Поиски вымышленного царства. М., 1970.

** Л.Н.Гумилев. Тысячилетие вокруг Каспия, Б., 1991, стр.7.

"Сијенпи" дастанынын гыса мәзмунуну Чин мәнбәси данышыр — һәмин мәнбәдә көстәрилир ки, Мо-ло-һеу адында бир Сијенпи Ҹәнуб Һунларынын ордусунда үч ил әскәрлик едир. Бу мүддәт әрзиндә арвады бир ушаг доғараг адыны Тан-ше һоау гојур. Мо-ло-һеу јурдуна дөнүб ушағы көрүнҹә бәрк гәзәбләнир, арвады да, ушағы да өлдүрмәк истәјир. Арвады исә дејир ки, бир күн көј бәрк курулдајанда горхуб көјә бахдым, ағзыма бир долу дәнәси дүшдү, ондан һамилә олуб он ајдан сонра бу ушағы доғдум.

Мо-ло-һеу һәмин гејри-ади ишә инаныр кими олду, анҹаг ушағын үзүнү белә көрмәк истәмәди. Анасы ону кизлиҹә бөјүтдү. Ушаг он беш јашына чатанда бир күн сүрүләрини јағмаламаға кәлән һојдуларла елә гәһрәманҹасына чарпышды ки, бөјүк ад газанды. Әтрафына бир чох икидләр јығылмаға башлады...*

"Сијенпи" дастанынын гејри-ади шәраитдә (көјдән дүшмүш долу дәнәсиндән) доғулмуш гәһрәманы барәдә мүфәссәл сөһбәт кетмир — онун анҹаг јағмачыларла чарпышыб бөјүк ад газанмасы вә әтрафына бир чох икидләри топламасы барәдә дејилир, бунунла нәјә гадир олмасыны, епик потенсијасыны тәсәввүр етмәјә имкан верир.

"Төрәјиш" дастаны да, әслиндә, "Боз гурд" дастанлары силсиләсинә дахилдир. Чин мәнбәсиндә тәсбит олунмуш һәмин дастанын гыса мәзмуну беләдир:

Гәдим Һун јабгуларындан биринин олдугҹа көзәл ики гызы варды. О инана билмирди ки, бунлары Танры инсанларла евләнмәк үчүн јаратмышдыр. Дүшүнүрдү ки, бунларын әри анҹаг бир Танры ола биләр. Она көрә дә гызларыны Танрыја вермәк үчүн өлкәсинин Шималында бир гала тикдирди, гызлары да һәмин галада сахлады.

Јабгу Танрыја јалварды ки, кәлиб гызлары алсын.

* Дастанын бир вариантыны В.Радлов Алтај түркләриндән јазыја алмышдыр.

... Гоҹа бир гурд галанын әтрафында кечә-күндүз долашыр, горхунҹ-горхунҹ улајараг галаны горујурду. Сонра гурд онун дивары јанында өзүнә бир јува дүзәлтди. Кичик гыз баша дүшдү ки, узун замандан бәри онлары горујан бу гурд аталарынын гызлары вердији Танрыдан башга бир кәс дејил. Бөјүк бачысыны да хәбәрдар етди. Гызлар ашағы ендиләр.

Гурдла һәмин гызларын евләнмәсиндән доғулан Доггуз Оғузларын сәси гурд сәсинә охшајыр. Маһны охујанда гурд һајгыртысыны јамсылајырлар.*

"Төрәјиш" дастаны даһа гәдим дөврләрин төрәјиш барәдәки тәсәввүрләри әсасында формалашмышдыр - көрүндүјү кими, дастанда сөһбәт үмумијјәтлә түркләрин, јахуд оғузларын дејил, доггуз оғузларын (ујғур түркләринин) кенезисиндән кедир ки, бу да һәмин дастанын сонралар - тәхминән V-VII әсрләрдә мејдана чыхдығы гәнаәтинә кәлмәјә имкан верир.

Гәдим түрк епосунда Гурд образы илә Танры образы арасында кифајәт гәдәр мүрәккәб олан әлагә өзүнү "Төрәјиш" дастанында бүтүн ајдынлығы илә һисс еләтдирир; белә мә'лум олур ки, дастандакы гоҹа Гурд "аталарынын гызлары вердији Танрыдан башга бир кәс дејил". Лакин бу, деформасија олунмуш тәсәввүрдүр вә ујғур түркләринин јашадыглары дини-идеоложи мүһит һәмин деформасија ишиндә, һеч шүбһәсиз, әсас рол ојнамышдыр. Әслиндә исә, Гурд (Боз гурд, Көк Бөрү) гәдим түрк епик тәфәкүрүндә Танрынын көмәкчиси, онун ирадәсинин билаваситә ифадәчисидир, онун (Гурдун) Танры әламәтләрини дашымасы функсијаларынын чохтәрәфлилији, кенишлији илә јанашы, мәғлубедилмәзлијиндә, күҹүнүн јенилмәзлијиндә, ән мүхтәлиф манеәләри арадан галдырмасында да мејдана чыхыр.

Гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн бирбаша тәзаһүрү олан дастанлар, јахуд дастанлашмыш (епос тәфәккүрү

* Atsız. Turk edebiyatı tarihi. Istanbul, 1943; Büyük Türk klasikleri. Ötüken-Sögüt. c.I, s.54.

бахымындан интерпретасија олунмуш) мифләр үзәриндәки мүшаһидәләр көстәрир ки, Гурд һәм ата, һәм дә ана башланғычы функсијасыны дашыјыр.

"Төрәјиш" дастаны кими "Көч" дастаны да ујғур түркләринин дастаныдыр; дастан һәм Чин, һәм дә Иран мәнбәләриндә әкс олунмушдур.

Чин мәнбәсиндәки вариант:

Ујғур өлкәсиндә Һу-лин адында бир дағ варды. Туғла вә Селенке чајлары өз башланғычыны бу дағдан көтүрүрдү. Бир кечә дағдакы бир ағачын үзәринә көјдән Танры ишығы енди. Ики чај арасында јашајан халг буну көрдү.

Ағачын көвдәси һамилә гадын кими шишмәјә башлады. Ишыг доггуз ај он күн һәмин ағачын үзәриндә дајанды. Вахт тамам оланда ағач јарылды, ичәрисиндән беш ушаг чыхды. Халг бунлары көтүрүб бөјүтдү.

Ушагларын ән кичији Буғу хан чох кечмәдән бөјүјүб һамыны өз һөкмү алтына алды. Бир мүддәт кечдикдән сонра Јулуғ тикин һөкмдар олду. Чинлә мүһарибәләр еләди. Нәһајәт, бу ишә сон вермәкдән өтрү оғлу Галы тикини Чин һөкмдары аиләсиндән Киү-лиеп адлы бир гызла евләндирмәк истәди.

Ханым Киү-лиеп өз сарајыны Хатун дағында гурдурмаг гәрарына кәлди. Һәмин әтрафда Танры дағы адында бир дағ, онун чәнубунда исә Кутлу дағ адында бир гаја варды. Ханым Киү-лиепин елчиләри бахычыларла бирликдә бураја кәлдиләр. Онлар бахыб өз араларында сөјләдиләр ки, бу дөвләти зәифләтмәк үчүн һәмин гајаны јох етмәк лазымдыр, чүнки өлкәнин сәадәти гаја илә бағлыдыр.

Чин елчиләри тикинә дедиләр ки, Кутлу дағы башлыг олараг чинлиләрә версин. Тикин разылашды. Гаја чох бөјүк олдуғундан јериндән гымылдатмаг мүмкүн дејилди. Она көрә дә әтрафына одун јығыб јандырдылар. Гаја гыздыгдан сонра үзәринә кәскин сиркә төкүб парчаладылар. Сонра гаја парчаларыны арабалара јүкләјиб Чинә апардылар.

Бу, өлкәјә ағыр отурду. Гушлар, һејванлар гајанын апарылмасына һәрә өз дилиндә ағлашдылар. Једди күн сонра тикин өлдү. Ондан сонра өлкә фәлакәтдән гуртармады. Халг раһатлыг көрмәди. Јулуғ тикиндән сонракы һөкмдарлар да тез өлдүләр. Она көрә дә мәркәзи һочуја көчүрмәјә мәчбур олдулар. Һакимијјәтләрини орадан Бешбалыға гәдәр кенишләндирдиләр.

Иран мәнбәјиндәки вариант:

Мәнбәјини Гарагорумдан көтүрән Туғла вә Селенке чајларынын бирләшдији Гумланчуда бир фындыг, бир дәнә дә гајын ағачы варды. Бунларын арасында бир дағ пејда олду. Бир кечә о дағын үзәринә көјдән бир ишыг дүшдү. Дағ күндән-күнә бөјүмәјә башлады. Ујғурлар бу һала мәәттәл галдылар. Әдәблә дағa тәрәф кетдиләр. Орадан көзәл мусиги сәсләри кәлир, кечәләр отуз аддым чеврәсиндә бир ишыг көрүнүрдү.

Нәһајәт, доғум вахты чатанда дағдан бир гапы ачылды. Ичәридә бир-бириндән аралы беш даирә, һәрәсиндә дә бир ушаг варды. Көјдән асылмыш әмзикләрдән сүд әмирдиләр. Халг вә бәјләр онлары әзизләдиләр. Ушагларын адлары бөјүкдән кичијә доғру Сунгур тикин, Кутур тикин, Түкәк тикин, Үр тикин, Буку тикин иди. Бунларын Танры тәрәфиндән кәлдијини дујан ујғурлар ичләриндән бирини каган еләмәји гәрара алдылар.

Буку ағыл, еһтијат вә көзәллијинә көрә о бириләрдән үстүн олдуғуна көрә диггәти онун үзәринә чәмләдиләр. Бөјүк бир шөлән елејиб ону ханлыг тахтында отуртдулар. Танры она үч гарға вермишди ки, өлкәдә олуб кечәнләр барәдә хәбәр кәтирирдиләр.

Бир кечә Буку хан јатаркән пәнчәрәсиндән бир гыз кирди. Буку хан горхду, анчаг сәсләнмәди. Гыз икинчи кечә јенә кәлди. Буку јенә горхду, анчаг сәсини чыхармады. Үчүнчү кечә, әһвалаты данышдығы вәзиринин сөзү илә, гызла көрүшдү. Һәр кечә бирликдә Ағ дағa кедәрәк орада сөһбәт едирдиләр. Бир кечә ағ сагаллы бир гоча Буку ханын јухусуна кирәрәк она бир

даш вериб "нечә ки бу дашы сахлајырсыз, дүнјанын дөрд тәрәфинә һаким олачагсыз" - деди.

Илләр кечдикдән сонра Буку ханын өвладларындан бири хилаф чыхды. Һејванлар, ушаглар "көч! көч!..." дејә бағырышмаға башладылар. Һај-күјә дүшүб јурдларыны бурахараг кетдиләр. Һарада дурмаг истәдиләрсә, һәмин сәсләри ешитдиләр. Сонда Беш Балығын јерләшдији јерә кәлиб чыхдыгда сәсләр кәсилди. Орада беш мәһәллә јарадыб адыны да Беш Балыг гојдулар.

Дастанын һәр ики вариантында әсас мәсәлә ујғур түркләринин өз гәдим вәтәнләриндән Беш Балыға көчмәләринин мифик-епик сәбәбини изаһ етмәкдир - биринчи вариатда "сәбәб" дүшмәнин һијлә ишләдәрәк өлкәнин мүгәддәс горујучусу олан гајаны парчалајыб өзләри илә апармалары, икинчи вариантда исә мүгәддәс даш парчасынын итирилмәсидир. Гәдим түрк епик тәфәккүрүндә дашын, гајанын, дағын илаһи күчә малик олдуғуну көстәрән күллү мигдарда нүмунәләр вардыр ки, һәмин тәсәввүр сонракы дөврүн түрк халглары епосларында да јашамагда давм едир.

Лакин һагтында сөһбәт кедән "Көч" дастанында гәдим түрк епосунун диггәти чәлб едән даһа бир сыра образлары, идејалары вә мотивләри дә әсас мәсәлә илә о гәдәр әлагәдар олмадан мөвчуддур: Дағ, өз мәнбәјини Дағдан көтүрән ики Чај, Дағдакы (әсасән, тәнһа) Ағач, Танры ишығы (үмумијјәтлә, Ишыг), ики Ағач арасындан Дағын пејда олмасы, Дағын, јахуд Ағачын көјдән дүшән Ишыгдан (Танры ишығындан) һамилә олмасы вә с.

Гәдим түрк дастанларында тәсадүф едилән образлар, идејалар вә мотивләр, әслиндә, өз мәншәјинә көрә, епоса гәдәрки дөврә-мифолокија дөврүнә мәхсус олсалар да (ејнилә Боз Гурд образы кими), артыг танрычылыг дөврүнүн принсипләри, идрак мәнтиги илә мөвчуддурлар, башга сөзлә, танрычылығын мифоложи базасыны тәшкил едирләр. Үмумијјәтлә, дүнја динләринин һамысынын (иудаизмдән тутмуш ислама гәдәр) ән инкишаф етмиш, тәкмилләшмиш мәрһәләләриндә белә әввәлки

дөврләрин "мүстәгил" мифоложи көрүшләри еһтива олунур ки,* танрычылыг да мүәјјән сәбәбләрдән дүнја404 динино чеврилә билмәмәсинә бахмајараг, бу бахымдан истисна тәшкил етмир. Гәдим түрк дастанларында мүшаһидә олунан бир сыра космогоник, јахуд космоложи (мәсәлән, "Јарадылыш" дастанында), етногоник, јахуд кенеоложи (мәсәлән, "Төрәјиш" дастанында), тәгвим (мәсәлән, "Әркәнәкон" дастанында) вә с. мәзмунлу мифләр танрычылығын бир дин кими формалашмасындан даһа әввәлки дөврләрин мәһсулу олуб сонралар һәмин динин семантик декорасијасына чеврилмишдир. Ејни сөзләри һагтында сөһбәт кедән дастанлардакы мәкан, заман, һәрәкәт (динамика) вә с. мәфһумларын барәсиндә дә демәк мүмкүндүр. Мифоложи мәканын илаһи мәкана, јахуд мифоложи һәрәкәтин (динамканын) илаһи һәрәкәтә (динамикаја) чеврилмәсини, бир нөв, "кечид мәрһәләси"ндә олан дастанларын поетик семантикасы ачыг-ајдын нүмајиш етдирир: "Јарадылыш" дастанында Танры Гара ханын су үзәриндән көјә галхмасы, "танрылашмасы" вә Танрыја мәхсус олан мөвгеји (көјләр сәлтәнәтиндә) тутмасы, "сәбәб-нәтичә" әлагәләри әсасында - бәдхаһ һәрәкәтә гаршы реаксија - идеал заманда кедән просесләр вә нәһајәт, космик һармонијанын бәрпа олунмасы вә с.

Гәдим түрк дастанлары јазылы мәнбәләрдә әкс олунмагдан әсрләрлә габаг шифаһи шәкилдә мөвчуд олмуш, өзүнүн нормал-тәбии функсијасыны јеринә јетирмишдир.

Буна мүвафиг олараг, танрычылыг дини дә јазылы мәтнләрдә дејил, шифаһи мәтнләрдә фиксасија олунмуш, әсас канонлары мәһз һәмин мәтнләрдә ифадә едилмишдир.

Гәдим түрк дастанларынын дили Аврасијанын мәркәзиндә Шәргдән Гәрбә доғру кениш әразидә нәинки

* Бах: Ю.П.Францев. У истоков религии и свободомыслие. М-Л., 1959; А.С.Токарев. Ранние формы религии и их развитие. М., 1964 вә с.

түркләр, һәтта гејри-түркләр тәрәфиндән дә анлашылан ***гәдим түрк дили*** олмушдур* ки, дастанлар һәмин дигәдим түрк дили олмушдур ки, дастанлар һәмин дилин јүксәк инкишаф етмиш, зәнкин образлылыға, дәрин фәлсәфи мүндәриҹәјә малик мүкәммәл бир дил олдуғуну сөјләмәјә имкан верир.

I миниллијин орталарындан башлајараг әввәл гәдим түрк (руник), сонра ујғур, даһа сонра әрәб әлифбасы илә јазылмыш үмумтүрк абидәләри гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн билаваситә "тәзјиги" алтында јаранмышдыр.**

Һәмин абидәләрдә (хүсусилә руник абидәләрдә) нә гәдәр конкрет тарихи шәхсијјәтләр, һадисәләр барәсиндә данышылырса данышылсын, мүтләг һәмин шәхсијјәт вә ја һадисәләрин гејри-конкрет епик мәншәјиндән чыхыш едилир, "тарихә гәдәрки" тәсәввүрә истинад олунур.

Бу бахымдан Күл тигинин шәрәфинә јазылмыш абидә диггәти хүсусилә ҹәлб едир*** - VIII әсрин биринҹи јарысына (732-ҹи ил) аид һәмин абидәдә Көј түрк дөвләтинин јаранмасы вә формалашмасы тарихи барәдә сөһбәт кетсә дә, бу сөһбәт гәдим түрк дастанларынын епик тәһкијәсини, интонасијасыны мүһафизә едир:

"Үзе көк-тенри, асра јағыз јир кылынтыкда екин ара киси оғлы кылынмыс. Киси оғлынта үзе ечүм-апам Бумын қаған, Истеми қаған олурмыш. Олурыпан түрк будунун илин, төрүсин тута бирмис, ити бирмис.

Төрт булун коп јағы ермис. Сү сүләпән төрт булундакы будуныг коп алмыс, коп баз кылмыс.

* "Гәдим түрк дили" барәдә кениш мә'лумат үчүн бах: Prof.Dr. Ahmed Caferoglu. Türk dili tarihi. Istanbul, 1984, s.75-76.

** Илк орта әсрләр түрк (руник) јазылы абидәләринин мәһз гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн мәһсулу олмасыны тәдгигатчылар гејд етмишләр. Бах: Х.Короглы. Древнетюркская литература. — Советская тюркология, 1988, №5, стр.16-17.

*** Һәмин абидә барәдә кениш мә'лумат үчүн бах: П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюл-Тегина. -ЗВО, XII, вып.II-III, СПб., 1899, стр.I-144.

Башлығыг јүкүнтирмис, тизлигиг сөкүрмис, илгәрү Кадыркан јышка, кирү Темиркапыгка теги коктурмыс.

Екин ара иди оксыз көк түрк анча олурур ермис. ...Билгә қаған ермис, алп қаған ермис. Бујурыкы јеме билгә ермис еринч, алп ермис еринч; бегләри јеме, будуны јеме түз ермис. Аны үчүн илиг анча тутмыс еринч, илиг тутып төриг итмис.

Өзи анча кергәк болмыс. Јуғчы, сығытчы әнрә күн тоғсыкда Бөкли чөлиг ил, табғач, түпүт, апар, пурум, кыркыз, үч курыкан, отуз татар, кытан, татабы-бунча будун кәлипән сығтамыс, јуғламыс. Антаг күлиг қаған ермис* ...

Азәрбајҹан түркҹәсиндә:

"Јухарыда көј-Танры, ашағыда боз јер јарандыгда икисинин арасында инсан оғлу јаранды. Инсан оғлу үзәриндә әҹдадларым Бумын қағанла Истеми қаған (һөкмдар) олдулар. (Һөмдар) олуб түрк халгынын дөвләтини, ганун-гајдаларыны гуруб горудулар.

Дөрд тәрәфиндә дүшмән чох иди. Гошун чәкиб дөрд тәрәфиндәки халглары тамамилә (өзләринә) табе етдиләр, әмин-аманлыг јаратдылар. Башы олана баш әјдирдиләр, дизи олана диз чөкдүрдүләр. Ирәлидә (күндоғанда) Кадыркан јајласына, керидә (күнбатанда) Дәмиргапыја гәдәр кетдиләр.

(Бир вахтлар һәмин) ики арада дөвләтсиз Көј түрк (халгы) мәскун иди... Мүдрик қаған олмушлар, икид қаған олмушлар. Бујругчулары (вәзирләри) дә мүдрик олмушдулар, икид олмушдулар, бәјләри дә, халгы да һәгигәтпәрәст идиләр. Она көрә дә о заман дөвләт гура билмишләр, дөвләт гуруб ганун-гајдалар гоја билмишләр.

Сонра дүнјадан кетмишләр. Ирәлидән - күндоғандан Бөклү чөлүнүн халгы јуғчулуға, ағы демәјә (кәлмишләр), (еләҹә дә) табғач, тибет, авар, рум, гырғыз, үч курыкан, отуз татар, кытај, татабы-бу гәдәр халг (һамы-

* С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М-Л., 1951, стр.21...

сы) кәлиб көз јашы төкмүш, ағламышлар. Бу гәдәр шөһрәтли каған олмушлар..."

Көј түрк дөвләти, тарихи тәдгигатларын көстәрдији кими, VI әсрин орталарында формалашмышдыр, лакин јухарыдакы мәтндә һәмин дөвләтин тарихи аз гала дүнјанын јаранмасындан башлајыр ки, бу да епос тәфәккүрүнүн "тәзјиги"нин нәтичәсидир. Һәтта Көј түрк дөвләтини јаратмыш каганлардан, онларын көрдүјү бөјүк ишләрдән, мүхтәлиф халгларын, тајфаларын онларын (каганларын) өлүмүнә кәдәрләнмәсиндән - принсип е'тибарилә, олмуш тарихи һадисәләрдән данышылса да, мәтнин үмуми мәзмунунда, бәдии интонасијасында гәдим түрк дастанларында көрдүјүмүз поетик хүсусијјәтләр мөвчуддур.

Гәдим түрк (руник) јазылы абидәләриндә (истәр Күл тигин, истәр Билгә каган, истәрсә дә Тонјукук абидәләриндә) гәдим түрк дастанлары үчүн характерик олан мифоложи анлајышлара, биринчи нөвбәдә исә Танры образына тәсадүф едирик. Һәмин анлајышлар, образлар, еләчә дә епик интонасија түрк чәмијјәтинин конкрет тарихи дөврдәки ичтимаи-сијаси идејаларынын ифадәсинә билаваситә көмәк көстәрмәклә, бир нөв мүасирләшир:

"... Иниси ечисин тег кылынмадук ерминч, оглы канын тег кылынмадык еринч. Билигсиз каган олурмыс еринч, јаблак каған олурмыс еринч, бујуруку јеме билигсиз еринч, јаблаг ермис еринч... Каганладук каганын јитүрү ыдмыс, табғач будунка беглик уры оглын кул болты силик оғлын күн болты. Түрк бегләр түрк атын ыты, табғачғы бегләр табғач атын тутыпан табғач каганка көрмис, елиг јыл исиг-күчиг бирмис...

Түрк кара камуг будун анча тимис: "Иллиг будун ертим, илим амты каны?" "Кемкә илиг казғанурмән?" - тип ермис. - "Каганлыг будун ертим, каганым каны? Нә каганка исиг-күчиг бирүрмән? - тир ермис. Анча тип табғач каганка јағы болмыс.

Јағы болып итину јаратуну умадук јана ичикмис. Бунча исиг-күчиг биртүкгәрү сакынматы, "түрк будун өлүрәјин уругсыратајын" — тир ермис, јокаду барыр ермис.

Үзе түрк тенгриси, түрк ыдук јири, субы анча тимис... Түрк будун јок болмазун тијин, будун болчун тијин каным Илтерис каганыг, өгим Илбилгә катуныг Тенри тәпәсинтә тутып көтүрмис еринч. Каным каган јити јегирми әрин ташыкмыс, ташра јорыјур тијин күесидип балыкдакы тағыкмыс, тағдакы инмис-тирилип јетмис әр болмыс. Тенри күч биртүк үчүн каным каган сүси бөри тег ермис, јағысы кон тег ермис..."

Азәрбајчан түркчәсиндә:

"Кичикләр бөјәкләр кими олмадылар, оғуллар аталары кими олмадылар. Ағылсыз каған олдулар, горхаг каған олдулар — бујругчулары (вәзирләри) дә ағылсыз имишләр, горхаг имишләр... Каганлыг едән каганларыны итирдин, (еј түрк халгы), бәј олмалы мөһкәм оғулларын табғач халгына гул олду, тәмиз гызларын кәниз олду. Түрк бәјләри түрк адыны атыб табғач бәјләри кими табғач ады дашыдылар, табғач каганына табе олдулар. Әлли ил она хидмәт еләдиләр...

Түрк гара чамааты өз-өзүнә демишди: " Дөвләти олан халг идим, дөвләтим инди һаны? Кимә дөвләт јарадырам? Демишди ки: "Каганы олан халг идим, каганым һаны? Һансы кагана хидмәт едирәм?" (Вә) беләдејиб табғач кагана гаршы чыхмышды.

(Табғач кагана) гаршы чыхыб әлиндән бир шеј кәлмәдијинә көрә она јенә дә табе олмушду.(Вә) дүшүнмүшдү ки, "табе олмагданса, јахшысы будур, түрк халгы өзү-өзүнү мәһв етсин". Буну дејиб өлүмә кетмишди.

(Анчаг) јухарыда түрк танрысы, түрк јери, сују. "Түрк халгы гој јох олмасын", - демишләр, - "халг гој олсун",-демишләр. (Она көрә дә) атам Илтерис каганы, анам Илбилгә хатуну јухарыда тутуб јүксәлтмишләр. Атам каған он једди адамла (ирәли) чыхмыш, онун

јүрүшүнү ешидән шәһәрдәкиләр дағa чыхмыш, дағдакылар енмиш - јығылыб јетмиш адам олмушлар. Танры күч вердији үчүн атам кағанын гошуну чанавар кими имиш, дүшмән исә гојун кими имиш..."

Гәдим түрк (руник) јазылы абидәләриндә мифо-[*] ложи сүжетләр, мотивләр, образлара тәсадүф олунса да, танрычылыг дүшүнчәси, һеч шүбһәсиз, апарычыдыр-түрк аристократијасынын дөвләтчилик идеолокијасы биринчи нөвбәдә мәһз һәмин дүшүнчәјә әсасланыр. Вә јухарыдакы мәтндән дә көрүнүр ки, мүстәгил јашамаға, башга халглары, тајфалары өз әтрафында бирләшдириб мүәјјән ичтимаи-сијаси һармонија јаратмаға адәт етмиш халг мәһкумлуға дөзмәјиб өлүм арзулајанда "түрк танрысы, мүгәддәс түрк јери, сују" бунун "әлејһинә чыхыр", түрк халгына (конкрет олараг, көј түркләрә) арха дурур, онлары нәинки өлүмдән, мәһкумлугдан да хилас едир.

Әминликлә демәк олар ки, гәдим түрк (руник) јазылы абидәләринин әсас гәһрәманы Танры (вә мүгәддәс јер, су) тәрәфиндән мүһафизә олунан, мәнсуб олдуғу халгын ичтимаи-сијаси идеалларыны мүдафиә едән түрк кағаны — һөкмдарыдыр (јахуд шаһзадәдир). Онун мөвчудлуғу халгын хошбәхтлији кими, өлүмү исә бөјүк кәдәри кими тәгдим олунур. Мәсәлән, Күл тигинин өлүмү онун шәрәфинә јазылмыш абидәдә бөјүк гардашы - Билкә кағанын дилиндән олдугча емосионал-һәјәчанлы бир шәкилдә тәсвир едилир:

"Иним Күл тигин кергәк болты - өзим сакынтым: көрир көзим көрмәз тег, билир билигим билмәз тег болты-өзүм сакынтым. Өд тенри јасар, киси оглы коп өлгәли төрүмис. Анча сакынтым... Көздә јаш кәлсәр, ети дә көнүлтә сығыт кәлсәр, јантуру, -сакынтым, катыгды сакынтым... Еки шад улају инијигүним, оғланым, бегләрим, будуным көзи јашы болтачы тип сакынтым..."[**]

---

[*] С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М-Л.,1951, стр.21-22.

[**] С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., стр.26-27.

Азәрбајчан түркчәсиндә:

"...Кичик гардашым Күл тигин (шаһзадә Күл) дүнјадан көчдү, - мән кәдәрләндим: көрүр көзүм көрмәз, дүшүнән башым дүшүнмәз олду - мән кәдәрләндим. Талеји танры мүәјјән едир, инсан оғлу өләри доғулмушдур. Кәдәрлә дүшүндүм... Көздән јаш кәләндә көнүлдән ағры кәләр, јандырар, - кәдәрлә, ағыр кәдәрлә дүшүндүм. Архамча кәлән ики шад (титуллу) кичик гоһумларымын, өвладларымын, бәјләримин, халгымын көзү јашлы олду, -дејиб, кәдәрлә дүшүндүм..."

Бумын каған (VI әср), Истеми каған (VI әср), Илтерис каған (VII әсрин икинчи јарысы), Билкә каған (683-734), Күл тигин (685-732)... тарихи шәхсијјәтләр олса да, гәдим түрк (руник) јазылы абидәләри онлары аз гала епос гәһрәманлары кими тәгдим едир (буна мүвафиг олараг, "Оғуз каған" дастанынын гәһрәманыны да мүхтәлиф тарихи шәхсијјәтләрин образы һесаб етмәк ән'әнәси вардыр). Хүсусилә она көрә ки, һәмин тарихи шәхсијјәт — гәһрәманлар бүтүнлүклә халгын идеалларыны дашыјыр, Танрынын көмәји илә, мәнсуб олдуглары етник чәмијјәти бу вә ја дикәр тәһлүкәдән хилас етмәјә чалышыр (вә хилас едирләр).

Гәдим түрк (руник) јазылы абидәләриндә бир сыра ифадә-формуллара тәкрар-тәкрар раст кәлинир ки, һәмин тәкрарлар мәтнин епик-бәдии күчүнү, поетик гүдрәтини артырыр; мәсәлән, ***едгүти есид, катыгды тынла*** (јахшыча ешит, мөһкәмчә динлә), сабы сүчиг, ағысы јымшак (нитги ширин, һәдијјәси гијмәтли), ***чыған будуныг бај кылтым, аз будуныг укуш кылтым*** (касыб халгы варландырдым, аз халгы чохалтдым), ***тизлигиг сөкуртимиз, башлыгыг јүкунтуртимиз*** (дизи олана диз чөкдүрдүк, башы олана баш ендиртдик), ***үзе тенри басмасар, асра јир тәлинмәсәр*** (јухарыдан танры-көј басмаса, ашағыдан јер ајрылмаса), ***канын субча јүгурти, сунукун тагча јатды*** (ганын су кими ахды, сүмүјүн дағ кими јығылды), ***ичрә ашсыз, ташра тонсыз*** (гарны ач, әјни ҹалын), ***тун удымадым,***

кунтуз олурмадым (кечә јатмадым, күндүз дајанмадым), ***Умај тег өгим катун*** (Һумај тәк анам хатын), ***сусин санчдымыз, илин алтымыз*** (гошуну гырдыг, дөвләтини алдыг), ***Алтун јышыг аса кәлтимиз, Ертис үгүзүг кечә кәлтимиз*** (Алтун јајласыны ашыб кәлдик, Иртыш чајыны кечиб кәлдик), ***кызыл каным төкти, кара тәрим јүгүрти*** (гызыл ганым төкүлдү, гара тәрим ахды) вә с.

Гәдим түрк епос тәфәккүрү өзүнү бу вә ја дикәр шәкилдә ујғур јазылы абидәләриндә дә һисс етдирир, лакин гәдим түрк (руник) јазылы абидәләриндән фәргли олараг, ујғур јазылы абидәләри, әсасән, Шәрг дилләриндән тәрҹүмәләрдән ибарәт олдуғуна көрә бурада түрк епос тәфәккүрү билаваситә јох, билваситә, јә'ни идеоложи-естетик контекст кими чыхыш едир. Ујғур түркләри арасында даһа чох мәшһур олан "Хуас-туанифт" (манихејләрин төвбә дуасы),* "Алтун јарук"** вә с. әсәрләрдә гәдим түрк дилинин епик тәһкијәси диггәти ҹәлб едир.

Манихејизм, буддизм, христианлыг кими инкишаф етмиш, мүкәммәл динләри гәбул етмәклә галмајыб һәмин динләрин мөһтәшәм әсәрләрини өз дилләринә чевирән ујғур (Шәрги Түркүстан) түркләри, һәр шејдән әввәл, мөвҹуд епос јарадыҹылығы тәҹрүбәсинә әсасланмышлар, мәһз она көрә дә кифајәт гәдәр дәрин мәзмунлу, бир сыра һалларда һәтта мүрәккәб сүжет, әһвалат вә мүлаһизәләр гәдим түрк дилинә олдугча уғурла чеврилмишдир.

Гәдим түрк (руник) абидәләри илк орта әсрләр дөврүнүн епик әдәбијјатыны өјрәнмәк үчүн нә гәдәр материал верирсә, М.Кашғаринин "Диван"ы да лирик-

* V-VII әсрләрдә Түркүстанда Иран дилләринин бириндән чеврилмиш бу әсәр манихеј динини гәбул етмиш ујғурлара мәхсусдур. Бах:Radlov W. Chuastuanift, Das Bussgabet der manicheaq. St.Peterburq, 1909.

** Әсәр X әсрдә, гәдим түрк дастанларында ады хатырланан Бешбалыг шәһәринин (Шәрги Түркүстандадыр) сакини Сынгку Сели Тудунг тәрәфиндән Чин дилиндән чеврилмиш, буддист ујғурлара мәхсусдур.

епик әдәбијјатыны өјрәнмәк үчүн, демәк олар ки, о гәдәр материал верир. "Диван"да тәхминән I миниллиkдә, хәсусилә һәмин миниллијин икинҹи јарысында формалашмыш түрк поезијасы нүмунәләри топланмышдыр ки, онларын, демәк олар ки, һамысы түрк епосунун мәнзум "парчалар"ы, јахуд "гәлпәләр" иди.

"Дивани-лүғәт-ит-түрк"ү әрәбҹәдән түркҹәјә чевирмиш Б.Аталајын һәмин тәрҹүмәјә јаздығы өн сөздә гејд етдији кими, М.Кашгари о дөврүн јалныз дил хүсусијјәтләри барәдә мә'лумат вермәклә галмыр, "түркүн әски тарихини, әдәбијјатыны, јашајышыны, дүшүнүшүнү" тәгдим едир*. "Диван" мүәллифинин өзү исә јазыр: "Мән бу китабы һикмәт сәҹ'и, аталар сөзү, ше'р, рәҹәз, нәср кими шејләрлә сүсләјәрәк һеча һәрфләри сырасыјла тәртиб етдим".**

М.Кашгари түрк торпагларыны илләр боју пијада долашмыш, фолклор өрнәкләрини топламыш, II миниллијин әввәлләриндә үмумән гәдим түрк әдәбијјаты барәдә мүкәммәл тәсәввүр јаратмышдыр: "Китабда (сөһбәт "Диван"дан кедир - ***Н.Ҹ.)*** түркләрин көркүләрини, билкиләрини көстәрмәк үчүн сөјләдикләри ше'р нүмунәләрини сәпәләдим. Гајғылы вә ја шад күнләрдә јүксәк дүшүнҹәләрлә сөјләнмиш олан савлары да алдым.*** Онлары илк сөјләјәнләр сонракылара, бунлар да даһа сонракылара билдирмишләр".****

М.Кашгари "Диван"ында топланмыш түрк поезијасы гәдим түркләрдә епик-лирик дүшүнҹәнин мигјасы, кејфијјәти, форма поетикасы барәдә там тәсәввүр јарадыр:

Гурвы чувач гурулды,
Туғум тикип урулды,

* Divani Lügat-it-Turk tercumesi. Ankara, 1992, c.I, s.8.

** Јенә орада, сәһ.5.

*** Сав-аталар сөзү, јахуд зәрби-мәсәл.

**** Divani-Luget-it-turk tercumesi. c.I, s.8.Ankara, 1992.

Сүсин отун урулды,
Ганчуг гачар, ол тутар.

Әрән арыг өпрәшүр,
Өчин, кикин иртәшүр,
Сакал тутуп тартышур,
Көкси ара от түтәр.

Өпкәм кәлип оградым,
Арсланлају күкрәдим.
Алплар башын тоғрадым,
Емди мәни ким тутар?

Гәдим түрк поезијасы ејни тәфәккүр потенсијасы, ејни дил-үслуб стихијасы әсасында јаранмыш вә нә гәдәр мүхтәлиф идеоложи мејлләрә, дини дүнјакөрүш вә истигамәтләрә шахәләнсә дә, һәмин мејл вә истигамәтләр ејни бир көклә гәдим түркләрин үмуми поетик идрак мәдәнијјәти илә әлагәдардыр.*

Гәдим түрк поезијасынын көркәмли тәдгигатчыларындан И.В.Стеблева һәтта гәдим түрк (руник) јазылы абидәләрини дә ше'р нүмунәләри сајыр.** Гәдим түркләр дүнја һадисәләриндә билаваситә иштирак етмәклә јанашы, һәмин һадисәләрин мәнтигинә дә вармыш, онлары инсанын, бојун-тајфанын, халгын ("түрк будун"ун) вә үмумән халгларын тарихи талеји, мөвҹудлуғунун шәртләри бахымындан тәһлил вә тәфсир етмишләр - бу бахымдан, гәдим түркләрин лирик, јахуд епик поезијасы һәм дә зәнкин фәлсәфи мүндәриҹәјә малик олан, түрк идракынын тарихи чевиклијини, мәнтиглијини, системлилијини әкс етдирән поезијадыр; нараһат, дөјүшкән, өз талејинә биканә олмајан, әбәди ганунаујғунлуглар (космос) ахтаран, мүхтәлиф дүнја динләрини, тәригәтләрини етник идракын тәҹрүбәсиндән кечирән вә үмумән јер үзүндә баш верән һадисәләрин тарихи мәс'улијјәтини дашымаға һазыр олуб, буну өз фәалијјәтиндә дөнә-дөнә сүбут едән бир етносун-халгын поезијасыдыр.

* "Гәдим түрк поезијасы" дедикдә М.Кашғари "Диван"ында топланмыш ше'рләрлә јанашы, гәдим ујғурларын һәм орижинал, һәм дә тәрҹүмә ше'рләри дә нәзәрдә тутулур.* Бах: R.R.Arat. Eski türk Şiiri. Ankara, 1965; В.И.Асланов. Проблемы тюркоязычного стихосложения в отечественной литературе последних лет.-СТ, 1968, №1, стр.118-125, Л.Ю.Тугушева. Древние уйгурские стихи -СТ,1970, №2, стр.102-106.

** Бах: И.В.Стеблева. Поезия тюрков VI-VIII веков, М., 1965.

Гәдим түрк епосу олмаса иди, һеч шүбһәсиз, гәдим түркләрин јухарыда һаггында бәһс олунан мүкәммәллкдә поезијасы да олмазды.

М.Кашғари "Диван"ы илә јанашы XI-XIII әсрләрдә түрк јазылы әдәбијјатынын "Кутадгу билиг", "Дивани-Һикмәт", "Атибәт үл-һәгаиг" кими әсәрләри јараныр ки, онлар ислам бахымындан "јенидән тәшкил олунмуш" түрк тәфәккүрүнүн мәһсулларыдыр. Исламын гәбулу түркләр үчүн көјдәндүшмә, тәсадүфи вә башлыҹасы, мәҹбури характер дашымадығына көрәдир ки, түрк епос тәфәккүрүнүн јени фәалијјәт, функсионаллыг сфераларыны мүәјјән етмиш олур.

Мүәјјәнләшмиш ән'әнәјә көрә, түрколокијада XI-XIII әсрләр әдәбијјаты "гәдим түрк әдәбијјаты" адланыр,* һәтта бир сыра тәдгигатчылар даһа сонракы әсрләрин јазылы әдәбијјатыны да бураја (үмумтүрк әдәбијјаты тарихинин гәдим дөврүнә) аид едирләр. Бу саһәдә фикир-мөвге мүхтәлифлији үзәриндә дајанмадан, демәк олар ки, һәр нечә олурса-олсун, II миниллијин илк әсрләриндә јаранмыш түрк, јахуд гејри-түрк (әсасән фарс) дилли әдәбијјатын әсасында гәдим түрк епосу дурур, мәһз епос тәфәккүрүнүн һазырладығы идејалар, сүжетләр, мотивләр, образлар вә с-дән истифадә олунур.

Гәдим түрк әдәбијјатынын тәкамүлү гәдим (үмум-) түрк епосунун тәкамүл потенсијасына әсасланыр вә гәдим (үмум-) түрк епосунун тәнәззүлү илә үмумтүрк әдәбијјаты тарихинин "гәдим дөврү" баша чатыр.

* A.von Gabain. Die altturkische Litteratur. PHTF, t.II, 1965; A.Bombacı. Histoire de la literature turque. Paris, 1968

Гәдим түрк епосу нәинки XI-XIII әсрләр үмум-түрк јазылы әдәбијјатынын јаранмасында, ејни заманда орта әсрләр түрк ичтимаи-тарихи тәфәккүрүнүн, фәлсәфи дүнјакөрүшүнүн формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. М.Кашгаринин енсиклопедик мәзмунлу "Диван"ындан тутмуш Ф.Рәшидәддинин "Чаме-әт-тәварих" әсәринә гәдәр бир сыра мүкәммәл түрк (түркдилли, јахуд гејри-түркдилли) јазылы абидәләринин идеја мәнбәјини (вә әсасыны) гәдим (үмум-) түрк епосу тәшкил едир. Һәтта даһа сонралар (XVI-XVII әсрләрдә) јаранан бир сыра шәчәрәләр дә мәһз гәдим түрк епосундан кәбир сыра шәчәрәләр (мәсәлән, Әбүл-Гази ханын "Шәчәреји-тәракимә"силир вә с.).

Мүшаһидәләр көстәрир ки, IX-XI әсрләр гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн тәнәззүлү, рекионал (кәлә-кәлә милли) түрк епосларынын тәшәккүлү дөврүдүр. IX-XI әсрләрдән түрк етнокултуроложи рекионлары бир-бириндән тәчрид олунур вә һәмин просесин нәтичәсиндә гәдим (үмум-) түрк епосу да рекионал хүсусијјәтләр кәсб едир. I миниллијин сону II миниллијин әввәлләриндә түрк епосунун "диференсиасијасы" етнокултуроложи рекионлар үзрә кедир: Сибир, Түркүстан, Урал-Волгабоју, Шәрги Авропа, Гафгаз-Кичик Асија.

I миниллијин сону II миниллијин әввәлләриндә Сибир "мәдәни дүнја"дан кәнарда галдығы үчүн бурада гәдим түрк епос тәфәккүрү, бир нөв, консервативләшәрәк мүһафизә едилир. Бунун әксинә олараг Түркүстан мүрәккәб етник, ичтимаи-сијаси, дини мә'нәви бир мәнзәрә јарадыр: Шәргдә, әсасән, карлуг-ујғур, Шимал-Гәрбдә гыпчаг, Чәнуб-Гәрбдә исә оғуз түркләринин епос тәфәккүрү бир-бириндән аз вә ја чох дәрәчәдә фәргли кејфијјәтләр нүмајиш етдирир.

Шәрги Авропада гыпчаглар христиан дүнјасы илә ән кечи I миниллијин орталарындан башлајан интенсив етнокултуроложи әлагәләрин нәтичәси олараг синкретик бир тәфәккүрә јијәләнирләр ки, бу да тәдричән һәмин етнокултуроложи рекионун үмумијјәтлә мәһвинә

(славјанлашмасына) кәтириб чыхарыр (бу һадисә тәхминән II миниллијин орталарында баш верир). Әксинә, Урал-Волгабоју рекиону (хүсусилә рекионун гәрб, мүәјјән дәрәчәдә чәнуб-гәрб һиссәси) исә һәм Гәрбдән (христианлығдан), һәм дә Шәргдән кәлән мәдәни-идеоложи тә'сирләрә бахмајараг өзүнәмәхсуслуғуну мүһафизә едир.

Гафгаз-Кичик Асија рекионунда кедән етнокултуроложи просесләрә кәлдикдә гејд етмәк лазымдыр ки, ону зәнкинлијинә көрә анчаг Түркүстанда кедән етнокултуроложи просесләрлә мүгајисә етмәк мүмкүндүр. Биринчи нөвбәдә она көрә ки, Түркүстанда башлајан оғуз-сәлчуг јүрүш — һәрәкаты Гафгаз-Кичик Асија рекионунун Гәрб гуртарачағында баша чатыр - бу да бир сыра епик сужетләрин Шәргдән Гәрбә дашынмасы, мә'нәви иделожи рабитәнин чанланмасы демәк иди. Икинчи тәрәфдән, башга түрк рекионларындан фәргли олараг, Түркүстан вә Гафгаз-Кичик Асија түркләри XI-XII әсрләрдән өзләрини мүсәлман дүнјасынын јалныз һәрби-сијаси саһәдә дејил, мәдәни-мә'нәви саһәдә дә апарычы гүввәси сајырлар - одур ки, мәһз бу рекионларда түркдилли әдәбијјатла јанашы, фарсдилли вә әрәбдилли әдәбијјат да сүр'әтлә инкишаф едир. Нәһајәт бир чәһәт дә гејд едилмәлидир ки, һаггында сөһбәт кедән рекионларда (хүсусилә оғуз етник мүһитиндә) түрк епосу бир тәрәфдән исламын, дикәр тәрәфдән ислама гәдәрки Шәрг епосларынын, демәк олар ки, әһәмијјәтли тә'-сиринә мә'руз галыр.

Танрычылыгдан ислама кечид илкин орта әсрләр түрк тәфәккүрү (еләчә дә әдәбијјаты) тарихинин ән глобал проблемләриндән бири, бәлкә дә биринчисидир. Лакин XI-XIII әсрләр түрк әдәбијјатларынын кенезисиндә даһа чох мүсәлман (гејри-түрк) мәнбәләри араш-дырылдығы үчүн, һәмчинин танрычылыға аид мүгәддәс мәтнләр (бунларын әксәријјәти шифаһи шәкилдә мөвчуд олунмушдур) јазылмадығына көрә танрычылыгдан ислама кечид, һәртәрәфли тәдгиг едилмәмишдир. Бунунла

белә "Танры-аллаh" ("Китаби-Дәдә Горгуд") идејасы исламын түркләр арасында мәhз танрычылыг әсасында гәбул олунмасыны, идеоложи-естетик, мә'нәви-әхлаги "методолокија"ја чеврилмәсини тәсдиг едир. Түркләрин гәбул етдији (хүсусилә мә'нәви -мәдәни саhәдә) ислам өз идраки мәзмунуна көрә әрәбләрин, јахуд фарсларын гәбул етдији исламдан, кәскин шәкилдә олмаса да, hәр hалда фәргләнир, бу халгларын hәр бири дөврүн вә ја дөврләрин мүтәрәгги дүнјакөрүшү олан исламы өз гәдим мифолокијалары, епослары әсасында гәбул етмишләр (вә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, түркләр исламы үмумтүрк епосунун етнокултуроложи рекионлар үзрә диференсиасијасы дөврүндә гәбул етмишләр ки, бу да hәмин диференсиасија просесинә, јә'ни әслиндә, гәдим (үмум-) түрк епосунун тәнәззүлүнә мүәјјән дәрәҹәдә тә'сир көстәрмишдир.) Түрк исламында нәинки түрк танрычылығынын (епосун), hәтта түрк мифолокијасынын белә изләрини мүшаhидә етмәк мүмкүндүр. Јалныз ону демәк кифајәтдир ки, XII-XIII әсрләрдә Орта Асијада "Туран"ын тәфсирләри үзәриндәки мүшаhидәләр исламын бу әсас китабына түркләрин кифајәт гәдәр орижинал тәфәккүрлә јанашдыгларыны көстәрир. Ејни хүсусијјәт — мүхтәлиф дини дүнјакөрүшләрә мүнасибәтдә түрк тәфәккүрүнүн орижиналлығы түрк христианлығында да мүшаhидә олунур. Бу исә о демәкдир ки, түркләр ислама, христианлыға, јахуд иудаизмә кифајәт гәдәр мүкәммәл мә'нәви-идеоложи тәфәккүр, зәнкин идрак мәдәнијјәти илә кәлирләр...

Әввәл (ән кечи III-V әсрләрдә) гыпчаг түркләринин, бунун ардынча (IX-XI әсрләрдә) оғуз түркләринин Азәрбајҹанда фактик олараг мәскунлашмасы илә II минилліјин әввәлләриндән е'тибарән бу әразидә Үмумтүрк системи контекстиндә (вә hәмин системлә кенетик әлагәсини hеч заман итирмәјән, вахташыры hәмин үмуми системдән "гидаланан") јерли фактлара (чоғрафијаја, ландшафта, еколокијаја) әсасланан өзүнәмәхсус етник-мәдәни јарымсистем формалашмышдыр. "Јерли" гыпчагларын "кәлмә" оғузларла сөзүн кениш мә'насында анлашмасынын нәтиҹәси олан hәмин јарымсистемин илк епик мәhсулу, hеч шүбhәсиз, "Китаби-Дәдә Горгуд" дастаныдыр. Лакин "кәлмә" оғузлар "јерли" гыпчагларла мүгајисәдә hәм чохсајлы, hәм дә пассионарлыг (термин Л.Н.Гумилјова мәхсусдур) бахымындан фәал олдугларына көрә истәр Азәрбајҹан халгынын, истәр дә Азәрбајҹан етник-мәдәни системинин, истәрсә дә Азәрбајҹан епос тәфәккүрүнүн тәшәккүлүндә даhа бөјүк рол ојнамышлар ки, буну сонракы дөврләрин ән мүхтәлиф (дил, мәдәнијјәт, иҹтимаи тәфәккүр вә с.) факт әламәтләри тәсдиг едир.

Азәрбајҹанда түркләрлә јанашы гејри-түрк мәншәли мүхтәлиф етносларын, фәал етник-мәдәни контактларынын, гаршылыглы тә'сирләрин мөвҹудлуғу, VII-IX әсрләрдән башлајараг, Азәрбајҹанда јајылан ислам дининин бүтүн јерли мәдәнијјәтләр, о ҹүмләдән епос мәдәнијјәтинә мәнфи вә ја мүсбәтлијиндән асылы олмајараг тәхминән ејни шәкилдә мүнасибәти, бу вә ја дикәр мәдәнијјәтә хүсуси үстүнлүк вермәмәси, түрк мәншәли Азәрбајҹан епосунун бир сыра гејри-түрк (әсасән, Иран) үнсүрләри илә зәнкинләшмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Азәрбајҹан түрк халгынын мәдәни-мә'нәви үстүнлүјү илә јерли етнослар өз мифоложи бахышларыны, епик тәфәккүр мәдәнијјәтләрини, менталитетләрини ја гисмән, ја да әсасән ислама ујғунлашдырмаға чалышмагла онлары бу вә ја дикәр шәкилдә јашатмаға ҹәhд етмиш, бир сыра hалларда исә кизли, ја ачыг оппозисијаја кирмишләр. Һаггында сөhбәт кедән дөврдә түрк мәншәли Азәрбајҹан епосуна, көрүкүр, ән чох зәрдүштлүк — "Авеста" идејалары тә'сир көстәрмиш, ишыға, ода түркләрин тарихи инамы атәшпәрәстлијин Азәрбајҹанда мүәјјән идраки-естетик мөвге газанмасына имкан вермишдир.

Ислам мифолокијасы, ислам дини IX-XI әсрләрдә мүәјјән иҹтимаи гносеоложи чәтинликләрлә, XI-XIII әсрләрдә исә даhа инамла (вә јерли етник-мәдәни сис-

темин реаксијасындан ирәли кәлән "күзәштләр"лә, бә'зән "дипломатик" деформасијаларла (Азәрбајҹан епос тәфәккүрүнә әсаслы тә'сир көстәрмишдир. Ислам дини тарихи мә'на вә тәҹрүбә е'тибарилә зәнкин олдуғуна, иудаизмин, христианлығын епик мәдәнијјәтини өзүндә еhтива етдијинә көрә Азәрбајҹан епосуна бир сыра идејалар, сүжетләр, образлар кәтирмишдир. Хүсусилә Ислам суфизми XIII-XVI әсрләрдә билаваситә һәм јазылы, һәм дә шифаһи әдәбијјата, ејни заманда јазылы әдәбијјат васитәсилә шифаһи әдәбијјата, шифаһи әдәбијјат васитәсилә јазылы әдәбијјата нүфуз етмишдир. Азәрбајҹан түрк епосу илә ислам суфизминин әлагәси XVI әсрдә мүкәммәл бир сәнәт саһәсинин — ашыг әдәбијјатынын формалашмасына кәтириб чыхармыш ки, сон орта әсрләр Азәрбајҹан епосу өзүнүн инкишафы үчүн биринчи нөвбәдә, мәһз ашыг сәнәтинин тәшәккүлүнә әсасланмышдыр. "Короғлу", "Әсли вә Кәрәм", "Ашыг Гәриб" кими онларла дастанлар озан ән'әнәсини јени тарихи-културоложи шәраитдә өзүнәмәхсус шәкилдә давам етдирән ашыг институтуну јаратмышдыр.

Гәдим түрк епосунун диференсиал-рекионал давамы олан Азәрбајҹан епосу, онун истәр шифаһи, истәр јазылы әдәбијјатдакы тәзаһүрләри Азәрбајҹан етник мәдәни јарымсистеминин (II миниллијин орталарындан сонра мухтариjјәти кенишләнән системинин) мүәјјәнләшмәси үчүн идеја-естетик потенсија тәшкил етмиш, халгын етнокултуроложи пассионарлыг дөврләриндә (мәсәлән, XIII-XIV, XVII-XVIII әсрләрдә) һәмин потенсија өзүнүн бүтүн күчү илә тәзаһүр едәрәк мәнсуб олдуғу халга хидмәт көстәрмишдир. Вә епик потенсијанын һәмин тәзаһүр дөврләриндә түрк халглары епослары илә "кизли" дахили әлагәләр дә габармыш (мәсәлән, "Короғлу" дастаны XVI-XVII әсрләрдә оғуз түркләринин, демәк олар ки, һамысында ејни заманда формалашмышдыр), епик кенотипә фәал мүнасибәт ифадә олунмушдур.

Түрк әдәбијјатларынын кенетик-функсионал вәһдәтинин (үмумдүнја әдәбијјаты контекстиндә) методоложи олараг инкар едилмәси һәр бир мүстәгил түрк әдәбијјаты үчүн "мүстәгил кенезис" ујдурмаға кәтириб чыхармышдыр. Вә она көрә дә үмуми түрк әдәбијјаты тарихинин бүтөв бир һадисә кими тәсәввүрдә ҹанландырылмасы бир сыра проблемләр доғурур — һәр шејдән әввәл, бу , ондан ирәли кәлмишдир ки, мөвҹуд јазылы мәнбәләр фетишләшдирилмиш, онларын зәнкин епос тәфәккүрүнә мүнасибәти, бир гајда олараг, унудулмуш вә нәзәрә алынмамышдыр ки, түрк епос тәфәккүрү мүасир дөврә гәдәр түрк халглары әдәбијјатларынын идеја-естетик әсасында дурмуш, һәмин әдәбијјатларын һәр һансы дөврдәки, һәр һансы мигјасдакы "тәзаһүрү" үмумтүрк епосундан башланмышдыр.

1997

ТҮРК-ИРАН ЕТНИК-МӘДӘНИ ӘЛАГӘЛӘРИ ТАРИХИНДӘН

Түрк халглары илә дүнјанын мәдәни халглары арасында ән гәдим дөврләрдән е'тибарән мүхтәлиф тәрәфли сых әлагәләр мөвчуд олмушдур. Бунун биринчи сәбәби түркләрин, үмумијјәтлә, зәнкин мәдәнијјәтә малик "етник аилә"дән — Алтај аиләсиндән чыхмасы, икинчи сәбәби етнокултуроложи диференсиасијадан сонра кениш бир чоғрафијада (Асијадан Авропанын ичәриләринә гәдәр) мәскунлашмалары, үчүнчү сәбәби исә менталитетләри — етник характерләри, психолокијалары е'тибарилә "дүнјаја ачыг" олмалары, јә'ни дүнја илә мүхтәлиф тәрәфли контактлара мејл етмәләридир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, түрк халглары илә дүнјанын мәдәни халглары арасындакы ардычыл етнокултуроложи әлагәләрин тарихи ашағыдакы дөврләрдән ибарәтдир:

I. Е.ә. I минилликјин орталарындан ерамызын илк әсрләринә гәдәр: Алтај мүһитиндәки әлагәләр, түрк — Чин әлагәләри.

II. Ерамызын илк әсрләриндән V әсрә гәдәр: трүк-монгол әлагәләри, түрк — тунгус — манчур әлагәләри, түрк — Чин әлагәләри, түрк — Иран әлагәләри.

III. V әсрдән X әсрә гәдәр: түрк — Чин әлагәләри, түрк — Иран әлагәләри, түрк — керман әлагәләри, түрк — славјан әлагәләри, түрк — әрәб әлагәләри.

IV. X әсрдән XV әсрә гәдәр: түрк — Иран әлагәләри, түрк — әрәб әлагәләри, түрк— славјан әлагәләри, түрк-керман әлагәләри.

V. XV әсрдән сонра: түрк — Иран әлагәләри, түрк — славјан әлагәләри, түрк — Гәрби Авропа әлагәләри.

Көрундүјү кими, түрк — Иран әлагәләри бири дикәриндән кејфијјәтчә фәргләнән ашағыдакы дөврләрдән, мәрһәләдән кечир:

I. Ерамызын илк әсрләриндән V әсрә гәдәр... Һәмин дөврдә түрк етнослары илә Иран етносларынын илк мәдәни әлагәләри башлајыр ки, бу әлагәләрин әсасыны дини-идеоложи контактлар (хүсусилә түркләрин зәрдүштлүк, мүәјјән дәрәчәдә исә манихејлик идејалары илә илк танышлығы) тәшкил едир. Ејни заманда Иран етносларынын түрк мифолокијасы вә гәдим түрк епосу илә марагланмасы да, көрүнүр, мәһз һәмин дөврдән кәлир...

II. V әсрдән X әсрә гәдәр... Бу дөвр әввәлки дөврүн билаваситә давамыдыр. Түркүстанда (Орта Асијада) түркләрлә иранлыларын, демәк олар ки, ејни чоғрафијада, сосиал-игтисади мүһитдә јашамалары әсасы чохдан гојулмуш етник-мәдәни контактлары даһа да интенсивләшдирир. Түркчәдә Иран (фарс) дили, Иран дилләриндә (фарсчада) түрк дили үнсүрләри мејдана чыхыр.

Ә.Фирдовсинин "Шаһнамә"си мүкәммәл бир тарих кечмиш түрк-Иран епос әлагәләринин һансы сәвијјәјә кәлиб чыхдығыны ајдын шәкилдә нүмајиш етдирир. Гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн мәһсулу олан "Алп Әр Тонга" дастаныны доғма дилиндә (фарсча) нәзмә чәкән Фирдовси иранчылыг идеолокијасы (мүәјјән мә'нада шовинизм!) мөвгејиндә дурса да, гәдим түрк епосунун поетикасы, структуру, естетикасы, идрак фәлсәфәси үзәриндә јүксәлир. Әлбәттә, бөјүк шаирин еһтирасла бәһс ачдығы Иран-Туран әһвалатлары әввәлки минилликләрин һадисәсидир — һәтта күман етмәк олар ки, һәмин әһвалатлар баш верәндә һаггында сөһбәт кедән халгларын (түркләрин вә иранлыларын) етнокултуроложи

диференсиасијасы просеси тамамланмамышды. Лакин "Шаһнамә" кими бөјүк бир әсәрин мејдана чыхмасы көстәрир ки, IX-XI әсрләрдә (јә'ни түрк-Иран етник-мәдәни әлагәләри тарихинин икинчи дөврү илә үчүнчү дөврүнүн говушағында) етнокултуроложи шәраит Иран-Туран мүнасибәтләри барәдәки мифолокијаны хатырламағы зәрури едирди.

III. X әсрдән XV әсрә гәдәр... Елә бир дөврдүр ки, бир тәрәфдән түрк халгларынын етник-мәдәни комплектләшмәси (мүхтәлиф түрк етнокултуроложи рекионларынын формалашмасы) просеси кедир вә тәбии ки, һәр бир етник-мәдәни комплексијанын (јахуд етнокултуроложи рекионун) бир сыра сәбәбләрә (хүсусилә чоғрафи јахынлығына вә ја узаглығына) көрә Иран етник-мәдәни мүһитинә өзүнәмәхсус мүнасибәти мүәјјәнләшир, дикәр тәрәфдән, түрк-Иран әлагәләри бөјүк вүс'әт алыр.

Мүхтәлиф түрк етнокултуроложи рекионларынын Иран етник-мәдәни мүһитинә мүнасибәтини ашағыдакы кими тәсәввүр етмәк мүмкүндүр:

1. Шәрг (Түркүстан) етнокултуроложи рекиону Иран мәдәнијјәтинә мүрәккәб мүнасибәт көстәрир. XI-XIII әсрләрдә һәмин мүһити бу вә ја дикәр дәрәчәдә фәргләнән үч түрк етносу — оғузлар, гыпчаглар вә карлуг — ујғурлар тәшкил етдикләринә көрә Иран мәдәнијјәтинә мүнасибәтдә дә фәргли тенденсијалар мүшаһидә едилир. XIII әсрдән е'тибарән карлуг-ујғурларын (чығатајларын) Түркүстанда даһа чох мөһкәмләнмәси, оғузларын Чәнуб-Гәрбә, гыпчагларын исә Шимал-Гәрбә "сыхышдырылмасы" илә һәмин мүнасибәт јекчинсләшир: белә ки, Шәрг (Түркүстан) рекиону Иран мәдәнијјәти илә о гәдәр дә сых олмајан, "күзәштсиз", бир сыра һалларда исә "дипломатик" әлагә нүмајиш етдирир.

2. Шимал-Гәрб (гыпчаг) етнокултуроложи рекиону түрк етнокултуроложи рекионлары арасында Иран мәдәнијјәти илә ән аз контакта кирән рекиондур ки, бунун

да бир сәбәби чоғрафи узаглығдырса, дикәр сәбәби гыпчаг түркләринин ислам дининә, јазы мәдәнијјәтинә дикәр түркләр (оғузлар вә карлуг-ујғурлар) гәдәр мејлли олмамаларыдыр.

3. Чәнуб -Гәрб (оғуз) етнокултуроложи рекионунда түрк-Иран етник-мәдәни әлагәләри X-XV әсрләрдә ән азы ики мәрһәләдән кечир: XIII әсрә гәдәр вә XIII әсрдән сонра.

а) XIII әсрә гәдәр рекионун ән көркәмли сәнәткарлары (Ә.Хагани, М.Кәнчәви, Н.Кәнчәви, Ч.Руми...) әсәрләрини фарсча јазырлар, һөкмдарлар өз сарајларында Иран мәдәни мүһити јаратмаға мејл едирләр. Оғуз түркләринин пассионарлыг дөвү олмасына бахмајараг, мәдәни-әдәби тәфәккүрдә Иран тә'сири күчләнир. Чәнуб-Гәрб (оғуз) түркчәсинә чохлу фарс сөзләри кечир вә с.

б) XIII әсрдән (монгол-татар јүрүшләри дөврүндән) е'тибарән рекионда түрклүјүн мәдәни мөвгеји јүксәлир вә беләликлә, түрк-Иран етник-мәдәни әлагәләриндә мүәјјән таразлашма өзүнү көстәрир. Һәтта оғуз түрк мәдәнијјәтинин Ирана нүфузу күчләнир...

IV. XV әсрдән сонра... Түркүстанда, хүсусилә Азәрбајчан — Кичик Асијада түрк-Иран етник-мәдәни әлагәләри тәдричән милли (мүстәгил) түрк мәдәнијјәтләринин тарихи марағына ујғун олараг шахәләнир. Иранла даһа сых (вә чохтәрәфли) әлагәдә олан Азәрбајчанда XVII-XVIII әсрләрдән башлајараг милли интибаһ һәрәкаты өзүнү көстәрир, һалбуки һәмин әсрләрдә Иран мәдәнијјәти тәнәззүл дөврү кечирир...

1997

"КИТАБИ- ДӘДӘ ГОРГУД"УН ДИЛИ

Түрк әдәби (јазылы) дилләринин тарихини, мөвчуд јазылы абидәләрә әсасланмагла ашағыдакы шәкилдә дөврләшдирмәк мүмкүндүр:

1. Гәдим (үмум-) түрк әдәби (јазылы) дили (ерамызын илк әсрләриндән I миниллијин сону II миниллијин әввәлләринә гәдәр).

2. Орта әсрләр үмумтүрк әдәби (јазылы) дили, јахуд "түрки" (I миниллијин сону II миниллијин әввәлләриндән II миниллијин орталарына гәдәр).

3. Мүасир (милли) түрк әдәби (јазылы) дилләринин формалашыб инкишаф етмә дөврү (II миниллијин орталарындан сонра).

Гәдим (үмум-) түрк әдәби дили әсасән Сибир, Түркүстан (хүсусилә Шәрги Түркүстан), мүәјјән дәрәчәдә Шәрги Авропаны әһатә едән даш китабәләрин дилидир ки, онун ән мүкәммәл нүмунәләри VII-VIII әсрләрә аиддир (сөһбәт биринчи нөвбәдә ири һәчмли Көј түрк јазыларындан кедир). Һәмин дөврә аид јазылы абидәләрин (гәдим түрк јазылы абидәләринин) дили үзәриндәки мүшаһидәләр көстәрир ки, гәдим түркчә кифајәт гәдәр јүксәк нормативлијә малик олуб, һансыса сијаси һекемонлуға чатмыш бир тајфанын дили, јахуд мүхтәлиф түрк тајфа дилләринин механики (нечә кәлди) јығымы дејил, мүкәммәл, мәркәзләшмиш бир епос дилидир. Бунунла белә гәдим (үмум-) түрк әдәби (јазылы) дили илә орта әсрләр үмумтүрк әдәби (јазылы) дили, јахуд "түрки" арасында әсаслы фәргләр вардыр:

а) биринчиси (гәдим түркчә) әсасән гәдим түрк епос тәфәккүрүнүн ифадәси олан, халг дили илә әлагәси "үзүлмәмиш", диалектфөвгү (демәк олар ки, әдәби) дил тәзаһүрүдүр, икинчиси (түрки) исә бундан сонракы дөврдә (!) мөвчуд олмуш, даһа кениш вә даһа сых чоғрафијаны әһатә едән, даһа норматив (әдәби),даһа чох стилизасија, функсионал үслуб имканларына малик дил тәзаһүрүдүр;

б) биринчиси, әсасән, өз түркчәдир, икинчиси исә даһа кениш, интенсив вә ардычыл бејнәлхалг әдәби-мәдәни дил мүнасибәтләри мејданында олуб, һәмин мүнасибәтләри (башга дилләрин тә'сирини) билаваситә әкс етдирир;

в) биринчиси, гәдим түрк (рун), икинчиси исә әрәб әлифбасы илә јазылмышдыр вә с.

Бунунла белә түрки гәдим түркчәнин варисидир - һәмин варисликдә ујғур јазылы абидәләринин (IX-XI әсрләр) дили кифајәт гәдәр әһәмијјәтли мөвгејә маликдир: гәдим түркчәнин түркијә, јә'ни кејфијјәтчә јени һадисәјә "чеврилмәсиндә" ујғур јазылы абидәләринин дили өзүнәмәхсус кечид мәрһәләси тәшкил едир. Гәдим түркчәни етник (милли) зәминдә сахлајан, јад үнсүрләрин мүдахиләсинә, демәк олар ки, имкан вермәјән "гәдим түркләр"дән фәргли олараг, ујғур түркләри һәмин түркчәни мүхтәлиф дилләрин (Һинд, Чин Тибет, Иран вә с.) тә'сири үчүн ачдыглары кими, мүсәлман түркләр дә јалныз әрәбчә, фарсча јазмагла кифајәтләнмәдиләр, түркчәни әрәб, фарс дилләри гаршысында мүдафиәсиз гојдулар (Ә.Чәфәроғлу).

Орта әсрләр үмумтүрк әдәби (јазылы) дили (түрки) үч инкишаф мәрһәләсиндән кечмишдир:

1) тәшәккүл мәрһәләси (IX-XII әсрләр);

2) тәкамүл (рекионаллашма) мәрһәләси (XIII-XVI әсрләр);

3) тәнәззүл (сүгут) мәрһәләси (XVII-XVIII әсрләр).

КДГ-ун дили әслиндә түркинин тәшәккүл мәрһәләсинә дүшсә дә, тәкамүл мәрһәләсинин бир сыра хүсу-

сијјәтләрини дә әкс етдирир. Бу, онунла әлагәдардыр ки, "Китаб" II миниллијин биринчи јарысында, јә'ни тәхминән беш јүз иллик бир дөврдә дәфәләрлә көчүрүлмүш, әсас мәтн үзәриндә һәм идеоложи мәгсәдләрлә, һәм дә мәтни мүасирләшдирмәк, "анлашыглы етмәк" мәгсәди илә редактә ишләри апарылмышдыр. Беләликлә, "Китаб"ын дилиндә кифајәт гәдәр әһәмијјәтли јер тутан әрәб, фарс сөзләри, тәркибләри, бир сыра "јад" синтактик конструксијалар түркинин, еләчә дә онун Гафгаз-Кичик Асија рекионал тәзаһүрүнүн билаваситә тә'сиринин нәтиҹәсидир.

Үмумијјәтлә, мүшаһидәләр, мүхтәлиф тәдгигатчыларын тәһлилләри "Китаб"ын дилиндә ашағыдакы тарихи гатларын мөвҹудлуғуну сөјләмәјә әсас верир:

I. Гәдим түрк епосунун (биринчи нөвбәдә "Оғузнамә"ләрин) дили (е.ә.I миниллијин орталарындан ерамызын I миниллијинин орталарына гәдәр).

II. Оғуз, мүәјјән гәдәр дә гыпчаг түркләринин шифаһи әдәби дили (I миниллијин икинҹи јарысы).

III. Тәшәккүл мәрһәләсиндәки түрки (II миниллијин әввәлләри - тәхминән IX-XI әсрләр).

IV. Түркинин Гафгаз-Кичик Асија рекионал тәзаһүрү (II миниллијин биринҹи јарысы).

Шүбһәсиз ки, "Китаб"ын мүкәммәл бир мәтн олараг мејдана чыхмасында III гат, јә'ни IX-XI әсрләри әһатә едән тәшәккүл мәрһәләсиндәки түрки һәллědиҹи рол ојнамышдыр... XI-XII әсрләр Түркүстан јазылы абидәләринин (Ј.Баласагунлунун "Кутадгу билиг", Ә.Јасәвинин "Дивани-һикмәт", Ә.Јүгнәкинин "Атибәт-үл-һәгаиг" әсәрләринин...) дили дә түркидир, лакин һәмин диллә (әслиндә, түркинин тәшәккүл дөврүндәки нүмунәви формасы илә) "Китаб"ын дили арасында мүәјјән фәргләр мүшаһидә едилир:

а) "Китаб"да епос дили апарыҹыдыр, түрки бу дили тамамилә сындыра, өз типолокијасындан мәһрум едә билмәмишдир, јә'ни јазы епос, јахуд фолклор дили (шифаһи әдәби дил) формулларыны һазыр алмыш, јазылы тәфәккүрүн (интонасијанын) донуну ача билмәмиш, бир сыра һалларда она ујғунлашмышдыр (мүгајисә ет: гарғу-ҹида көтүрәндә галмыш јикит архасы олсун// гарғу ҹида көтүрәндә мүсәлманлар архасы олсун);

б) Түркүстан јазылы абидәләриндә карлуг түркләринин, "Китаб"да исә оғуз, мүәјјән дәрәҹәдә исә гыпчаг түркләринин дил хүсусијјәтләри әкс олунур;

в) "Китаб"да рекионун (Гафгаз-Кичик Асијанын) етник-мәдәни мүһити илә әлагәдар олараг јазы нормативлији лазыми сәвијјәдә дејил — фонетик, лексик вариантлылыг мөвҹуддур (мән-бән, ајтмаг-демәк, огумаг-чағырмаг, вармаг-кетмәк, танры-таала, учмаг-беһишт, таму-ҹәһәннәм, гарғу-ҹида вә с.).

Азәрбајҹан әдәби (јазылы) дилинин тәшәккүлү просеси "Китаб"да, демәк олар ки, бүтүн параметрләри, проблемләри илә өз әксини тапмышдыр.

1997

АЗӘРБАЈЧАН ЕТНИК-МӘДӘНИ СИСТЕМИНИН ЈАРАНМАСЫНДА ГЫПЧАГ ТҮРКЛӘРИНИН РОЛУ

Азәрбајчан халгынын мәншәји илә мәшғул олан тәдгигатчыларын, демәк олар ки, һеч бири бу халгын етнокенезиндә гыпчагларын иштиракыны инкар етмир. Лакин парадоксал һалдыр ки, Азәрбајчан етник-мәдәни системинин формалашмасында онларын ролу бу вә ја дикәр дәрәчәдә диггәт мәркәзиндән кәнарда галыр. Белә ки, һәр шејдән әввәл, ән кечи ерамызын илк әсрләриндә шималдан (Дәшти — Гыпчагдан) Азәрбајчана даһа бөјүк күтләләрлә кәлән, јахуд ахын едән вә Чәнуби Гафгазда мәскунлашан гыпчагларын IX-XI әсрләрдәки (вә сонракы!) талеји "тәдгигат сферасы"на, бир гајда олараг, дахил едилмир;

икинчиси, Азәрбајчан халгынын тәшәккүлүндә оғуз — сәлчугларын ролу о дәрәчәдә мүтләгләшдирилир ки, һәмин просесдә гыпчагларын, һабелә дикәр көкдән олан түрк тајфаларынын иштиракына јер галмыр;

үчүнчүсү, "јазылы" тарих "шифаһи" тарихи, ән'әнәви олараг, үстәләдијиндән "шифаһи" һәјат јашамыш етносларын кечмишинә гаршы, әслиндә елә бир сијаси-идеоложи мәгсәд күдүлмәдән (бир нөв стихија шәклиндә), биканә јанашылыр вә с.

Әлбәттә, оғуз-сәлчугларын Азәрбајчан етник-мәдәни системинин формалашмасында ролу чох бөјүкдүр — онларын мүкәммәл јазы мәдәнијјәтинә, күчлү дөвләтчилик тәчрүбәсинә малик олмалары, ислам дини әсасында мә'нәви — идеоложи бахымдан јенидән тәшкил

олунмалары (IX-X әсрләр) вә нәһајәт, II минилијин әввәлләриндән башлајараг, дүнјаја һаким олмаг (вә дүнјада "низам јаратмаг") сијасәти јеритмәләри, тәбии ки, бу түрк етносуна Шәргдә гејри-ади мөвге вә'д едирди (бу мөвгени тутдулар да!). Јери кәлмишкән, чох заман диггәти чәлб етмәјән белә бир факты да хатырладаг ки, үмумијјәтлә, оғузларын "актив дүнја" илә тәмаса чан атмалары (Л.Н.Гумилјовун ифадәси илә десәк, пассионарлыг "еһтирас"ы) онларын Шәргдән Гәрбә (Түркүстандан Азәрбајчана, бурадан да Кичик Асијаја) ахыныны сәбәб олду. Јухарыда һаггында бәһс етдијимиз, дүнјаја ("актив дүнјаја") һаким олмаг (вә дүнјада "низам јаратмаг") сијасәти о гәдәр күчләнди ки, оғуз-сәлчуглар јухары тәбәгәнин шәхсиндә өзләрини

а) анчаг түрк кими дејил, һәм бир түрк, һәм бир фарс, һәм дә бир әрәб кими апармаға башладылар;

б) һәр үч мәдәнијјәтин јијәси, давамчысы вә мүһафизәчиси һесаб етдиләр;

в) ислам (мүсәлман) дүнјасынын һамиси сајдылар.

Оғузларын һәмин иддиалары Түркүстандан фәргли олараг, Азәрбајчанда артыг өз пассионарлығыны итирмәкдә олан гыпчаглара гаршы да јөнәлди — тарихчиләрин ја көрмәзлијә вурдуглары, ја да суи-истифадә етдикләри мөһтәшәм "Китаби-Дәдә Горгуд"да әкс олундуғу кими, оғузларла гыпчагларын бир нечә әср давам едән гејри-бәрабәр "мүбаризәси" башланды. "Китаб" оғузлара мәхсус олса да, бурада "јерли" гыпчагларын "кәлмә" оғузлар тәрәфиндән сыхышдырылмасы нәтичәсиндә "јерлиләр"ин "кәлмәләр"дән инчиклијинин емосијасы һеч дә там инкар олунмур, лакин тәбии ки, тәһриф едилир...

Азәрбајчанда чох гәдим заманлардан түркләрин, протүркләрин, алтајларын (прототүркләрин), һәтта прово протоалтајларын мәскун олмалары барәдә мүлаһизәләр мөвчуддур. Вә белә бир кифајәт гәдәр гејри-ади мүлаһизә дә мөвчуддур ки, түркләрин әчдадлары дүнјаја мәһз бурадан — Азәрбајчан јајылмышдыр... Һәмин мүла-

һизәләрдә нараһатлыг (вә шүбһә!) доғуран мәсәлә түркләрин провәтәни олараг Азәрбајчан чоғрафијасынын (чох мәһдуд бир мәканын!) мүтләгләшдириләрәк, әслиндә кениш түрк чоғрафијасына гаршы гојулмасыдыр: түркләрин (вә онларын әчдадларынын) мөһтәшәм тарихини инкар етмәк мүмкүн олмадығы кими, һәмин тарихлә алвер едиб учуз шөһрәт газанмаг да чәтиндир.

Азәрбајчанда, јахуд гоншу әразиләрдә түркләрин, јахуд да онларын әчдадларынын нә замандан бәри јашамаларындан асылы олмајараг, фикримизчә бурада (Азәрбајчанда) түркләјүн етник-мәдәни систем кими мөһкәмләнмәси тәхминән 2500 илә гәдәр (бәлкә дә даһа чох!) бөјүк бир дөврү әһатә едән ашағыдакы үч мәрһәләдән кечир:

I. Гыпчаг мәрһәләси (тәхминән е.ә.I миниллијин орталары — б.е. I миниллијинин сону)

Тәхминән е.ә. I миниллијин орталарында түркләр мүстәгил етнос олараг үмумалтај бирлијиндән ајрылыр вә кениш бир чоғрафијада өзләринә мәхсус мәдәнијјәт јарадырлар — һәмин мәдәнијјәтин сәрһәдләри Гәрбә доғру мин километрләрлә узанан бир әразини әһатә едирди ки, бу да Гәрбә доғру һәрәкәтин перспективлијини әкс етдирмәкдән башга бир шеј дејилди. "Милли тарихчиләр"ин (!) чидди-чәһдлә гәбул етдикләри "гәдим Азәрбајчан түркләјү"нү нәзәрә алмасаг, Азәрбајчанда илк түркләк мәһз јухарыда көстәрилән дөврдә (е.ә.I миниллијин икинчи јарысында) тәзаһүр едир. Вә Хәзәр дәнизи Гәрбә доғру түрк ахынынын гаршысыны алдығындан Азәрбајчан һәмин ахынын билаваситә өнүндә дејил, солунда олдуғуна көрә, бурада Гафгаз дағларынын архасында гејри-түрк (әсасән, Гафгаз, мүәјјән дәрәчәдә исә Иран) мәншәли етнослар, әкәр белә демәк мүмкүнсә, кизләнә билир, Шимали Азәрбајчанын етник чоғрафијасы мүрәккәбләширди.

Е.ә. I миниллијин сону — б.е. I миниллијин әввәлләриндә түркләрин (артыг һун-гыпчаг түркләриндән сөһбәт кедир) Шималдан Азәрбајчана кәлиши (вә бурада мәскунлашмалары) ардычыл характер алыр. Гыпчагларын кәлиши, һеч шүбһәсиз, бурада јерли (аборикен), јахуд бир нечә әср бундан әввәл кәләрәк мәскунлашмыш әһалинин (протүркләрин, һабелә Гафгаз, Иран етносларынын) мүгавимәти илә гаршылашыр. Лакин "ахын тәчрүбәси"ни, јени әразиләрдә мәскунлашмаг "дипломатијасы"ны чохдан мәнимсәмиш, мүхтәлиф характерли, мүхтәлиф мәдәни инкишаф сәвијјәсинә малик етносларла үнсијјәт јаратмаға габил олан гыпчаг түркләри һәмин әһали илә чох тез бир заманда тәмаса кирдиләр. Чүнки онлар:

а) кифајәт гәдәр дөјүшкән олдугларына, "чөл һәјаты"нын бүтүн проблемләринә вәрдиш етдикләринә көрә, јерли әһалидә дәрһал мәғлубедилмәз образыны јарадырдылар;

б) кәскин тәләбләр, гајда-ганунлар гојараг һәмин әһалини нараһат етмир, үмумијјәтлә, онларын јашајыш тәрзинә әһәмијјәтли тәзјиг көстәрмирдиләр;

в) јерли шәраитә, адәт-ән'әнәләрә — мә'нәви мүһитә ујғунлашыр, бә'зән ону гәбул етмәкдән белә чәкинмирдиләр.

I миниллијин биринчи јарысында гыпчаг түркләри тәдричән Азәрбајчанын шималында әһалинин әксәријјәтини тәшкил етмәјә башлајырлар — һәтта сасаниләрин көрдүкләри мүхтәлиф тәдбирләр дә бир нәтичә вермир. Мәркәзи һакимијјәтә (Ирана) табе олмајан, өзләринин Дәшти-Гыпчаг вә Шимали Гафгаздакы типдә дөвләтләрини исә јарада билмәјән гыпчаг түркләри Азәрбајчанда тајфа бирликләри шәклиндә јашамагда давам едирләр. Лакин өлкәнин әсас етник-мәдәни мәнзәрәси ән кечи I миниллијин орталарындан мәһз онлара мәхсус иди.

III-V әсрләрин ермәни, күрчү мәнбәләриндә бу вә ја дикәр мүнасибәтлә ишләнмиш түрк сөзләри онларын дилинә мәһз гыпчаг түркчәсиндән кечмишдир — һәмин

сөзләр нә гәдәр дәјишиклијә мә'руз галса да, јенә гыпчаг түркчәсинин фонетик хүсусијјәтләрини әкс етдирир; сонракы әсрләрдә һәмин мәнбәләрдә ишләнән гыпчаг түркчәси үнсүрләринин сајы бир гәдәр дә артыр: от \\хот, арыг, вочхар\\, кочкор, алп, хаган, хатун, тенг, чичәк, һун\\ һуногур, тархан, бунтург, ајыт вә с.

Гәдим Бизанс, ермәни вә күрчү мәнбәләриндә ишләнән гыпчаг түркчәси елементләри бу дилин Азәрбајчанын шималында, һабелә бүтөвлүкдә Чәнуби Гафгазда кениш јајылмыш, нүфузлу бир дил олдуғуну көстәрсә дә, шифаһи јарадычылыға үстүнлүк верән гыпчаг түркләри нә Чәнуби Гафгазда (о чүмләдән Азәрбајчанда), нә дә онунла гоншу олан Шимали Гафгазда јазылы абидәләр јаратмамышлар. Лакин онларын зәнкин мифоложијасы, чох күчлү шифаһи халг јарадычылығы нүмунәләри, мүкәммәл шифаһи әдәби дилләри олмушдур.

I минилликин орталарында мүхтәлиф динләри өз "демократик" характеринә ујғун бир шәкилдә "гәбул етмиш" гыпчаглар VII-IX әсрләрдә әрәбләрин тәзјигинә мүгавимәт көстәрәрәк, Ислам дининин јеканә дүзкүн дүнјакөрүшү ифадә етдијинә инанмамыш, узун әсрләрин тәчрүбәсиндән чыхыш едәрәк она лојал мүнасибәт бәсләмиш, беләликлә дә сых бирләшә билмәмишләр. Вә фикримизчә, гыпчаг түркләринин I минилликин сонларына доғру Азәрбајчанда сијаси — идеоложи нүфузларыны итирмәсинин бир сәбәб дә бу олмушдур. Исламы гәбул етмиш, онун бајрағы алтында сых бирләшмиш оғуз түркләринин Азәрбајчана, бурадан да Кичик Асијаја јүрүшү исә, әксинә, чох бөјүк идеја-сијаси, мә'нәви потенсиала малик иди.

II. Оғуз мәрһәләси (I минилликин сону - II минилликин орталары)

Оғузларын Азәрбајчана күтләви ахынлары VII-XI әсрләри әһатә едир — мүхтәлиф мәнбәләрин вердији бирбаша, јахуд долајы мә'луматлардан ајдын олур ки,

јерли әһали (хүсусилә гыпчаг түркләри) онлара әсаслы бир мүгавимәт көстәрә билмәсә дә, оғуз түркләри бир сыра хүсусијјәтләрлә нәинки һесаблашмалы, һәтта әһәмијјәтли күзәштләрә дә кетмәли олмушлар.

Гыпчаг ханлары, мәликләри әсрләр боју Шимали Азәрбајчан оғуз әсилзадәләринә гаршы, уғурсуз да олса, мүбаризә апармыш, һәтта јери кәлдикчә, гејри-түрк мәншәли халглар, тајфалар илә мүвәггәти достлуг әлагәләринә, һәтта иттифага белә кирмәкдән чәкинмәмишләр.

IX-XI әсрләрдә Азәрбајчана даһа бөјүк күтләләрлә кәлән оғузларла јерли гыпчаглары "нүфуз" бахымындан ашағыдакы шәкилдә мүгајисә етмәк мүмкүндүр:

Оғузлар — бөјүк һәрби-сијаси, идеоложи күчә малик идиләр; Чәнуб-Шәрг, Чәнуб вә Чәнуб-Гәрб чинаһлары мөһкәм олдуғуна көрә, өзләрини Азәрбајчанын һәр јериндә олдуғу кими, шималында да стратежи бахымдан чох раһат һисс едирдиләр; бир нечә әсрлик мүкәммәл јазы мәдәнијјәтләри вар иди; "исламын гылынчы" кими гејри-мәһдуд бејнәлхалг миссија дашыјырдылар.

Гыпчаглар — Азәрбајчанда өзләрини јерли әһали сајдыгларына көрә, күчлү мүдафиә "инстинкт"инә малик идиләр; Шималдакы һәмтајфалары илә әлагәләри мөһкәм иди.

Һәмин мүгајисәдән ајдын олур ки, "Divani-Луғәт-ит-түрк"үн мүәллифи М.Кашғарлынын көстәрдији кими, тарих, ајаглары дәјән һәр јердә (о чүмләдән Азәрбајчанда да) оғуз түркләринин хејринә ишләјирди. Лакин онларын мәһз кәлмә олмасы, һакимијјәти тәмсил етмәләри јерли әһали илә оғуз түркләри арасында мүәјјән "анлашылмазлыг" да јарадырды. Доғрудур, бу "анлашылмазлыг" һәрби-сијаси, идеоложи саһәдә сонунчуларын хејринә чох асанлыгла арадан галха билирди, лакин етник-мәдәни системин мүәјјәнләшмәси бахымындан "мүнагишә" бир нечә әср давам етмәли олурду. Етник мәдәнијјәтин, дүнјакөрүшүнүн, вәрдишләрин мүхтәлиф

саһәләриндә һәмин мүнагишәнин II миниллијин орталарына гәдәр кетдијини мүшаһидә едирик:

а) оғузлар ислам динини мүчаһидләри олдуглары һалда гыпчаглар һәмин динә (еләчә дә дикәр динләрә) мүнасибәтдә лојаллыгларыны мүһафизә етмәјә чалышырлар;

б) оғузлар Азәрбајчанын шимал бөлкәләриндә јашајан гејри-түрк тајфаларына фикир вермәдикләри һалда, гыпчаглар онларла чохәсрлик әлагәләрини давам етдирирдиләр;

в) оғузлар јазылы мәдәнијјәтә кет-кедә даһа чох үстүнлүк вердикләри һалда, гыпчаглар фолклор мәдәнијјәтини мүһафизә едирдиләр вә с.

II миниллијин биринчи јарысында гыпчаг-оғуз "гарышыдурмасы" Азәрбајчан әдәби (јазы) дилинин лексикасында да өзүнү көстәрир; Белә ки, "Китаби-Дәдә Горгуд"дан (VII әср) башлајараг, М.Фүзулијә (XVI әср) гәдәр Азәрбајчан јазылы абидәләриндә гыпчаг сөзләри илә оғуз сөзләринин паралеллији (синонимлији) мүшаһидә едилир:

Гыпчаг сөзләри	Оғуз сөзләри
ата	баба (ата мә'насында)
чөл	јазы
чағырмаг	огумаг
ајтмаг	демәк
пајыз	күз
јахшы	ији \ јеј
кетмәк	вармаг
етмәк	гылмаг
вермәк	сунмаг
дојмаг	ганмаг
бајыр	дышары
чатдырмаг	иләтмәк
исти	сычаг
габаг	гаршы

Бу сөзләрин сајына бир сыра фонетик, грамматик "синонимләри" дә әлавә етмәк оларды. Лакин елә билирик ки, һагтында сөһбәт кедән мәрһәләдә Азәрбајчан әдәби (еләчә дә үмумхалг) дилиндә гыпчаг хүсусијјәтләри илә оғуз хүсусијјәтләринин паралеллијини јухарыдакы нүмунәләр дә кифајәт гәдәр тәсдиг едир.

Гыпчаг сөзләри илә оғуз сөзләринин орта әсрләрин бөјүк бир дөврүндә (VII-XVI әсрләрдә) бу чүр ејни бир дилин факты кими ишләнмәси, әдәби дилдә гајнајыбгарышмасы милли тәфәккүрүн һәр ики түрк етносунун ичтимаи-мәдәни идрак тәчрүбәси әсасында формалашмасы демәк иди.

III. Азәрбајчан милләтинин тәшәккүлү мәрһәләси (II миниллијин орталарындан сонра)

Гыпчаг түркләри илә оғуз түркләринин Азәрбајчандакы "мүнагишәси" II миниллијин орталарындан е'тибарән ашағыдакы шәкилдә һәлл олунур:

1) Өлкәдә һәм сај үстүнлүјүнә, һәм дә сијаси үстүнлүјә малик олан оғуз түркләри Азәрбајчан милләтинин формалашмасында һәллединчи рол ојнајырлар;

2) Дөвләтчилијин мәркәзи әсрләр боју Азәрбајчанын Чәнубунда олдуғуна көрә рәсми мәдәнијјәт (кениш мә'нада) бурада мүтләг әксәријјәт тәшкил едән оғуз түркләри тәрәфиндән инкишаф етдирилир;

3) XVI әсрин әввәлләриндә бирләшмиш — һәм Шималы, һәм дә Чәнубу әһатә едән Азәрбајчан дөвләтини оғуз түркләри јарадырлар;

4) XVII-XVIII әсрләрдә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин интибаһи (демократикләшмәси) дөврүндә халгын јаддашында јашајан гыпчаг дүшүнчә мәдәнијјәти норматив (әдәби-рәсми) мәдәнијјәт сәвијјәсинә даһа күчлү олан оғуз мәдәнијјәтинин тәркибиндә јүксәлир;

5) үмуммилли етник-мәдәни системин формалашмасы илә гыпчаг — оғуз "гаршыдурмасы" тәдричән арадан галхыр (јә'ни Азәрбајчан етник-мәдәни системиндә

гыпчаг етносу еһтива олунур). Вә ону да гејд етмәк лазымдыр ки,

а) гыпчаглар милли етник-мәдәни системә бејнәлхалг мәдәнијјәтлә јанашы "јерли" гејри-түрк мәншәли етносларын мәдәнијјәтини,

б) оғузлар исә Азәрбајҹанын әлагәдә олдуғу бејнәлхалг мәдәнијјәти кәтирир — беләликлә, мүасир Азәрбајҹан етник-мәдәни системи "бејнәлхалг" вә "јерли" мигјаслы гыпчаг түркләри илә бејнәлхалг мијаслы оғуз түркләринин тарихи әлагәләри һесабына II миниллијин орталарындан сонра (XVII-XVIII әсрләрдә) формалашыр. Бунунла белә, Азәрбајҹанда гыпчаг рекионал мүһити бу күнә гәдәр галмагда давам едир — гыпчагларын тарихән мәскунлашдыгдыглары әразиләр (Азәрбајҹанын Күр чајындан шималындакы бөлкәләри, һабелә Ҹәнуби Гафгазын бә'зи рекионлары) гыпчаг түркүлүјүнүн бир сыра адәт-ән'әнәләрини, вәрдишләрини, тәфәккүр, дил хүсусијјәтләрини, антроположи әламәтләрини горујуб сахлајыр. Һәмин әразиләрдә јашајан гејри-түрк мәншәли етносларла гыпчагларын ән азы мин беш јүз иллик тәмаслары да бир чох саһәләрдә өз тарихи ән'әнәсини мүһафизә едир.

Азәрбајҹанда гыпчаг түркүлүјүнүн тарихи етник-мәдәни мөвгејинә, фикримизҹә, биринҹи нөвбәдә ашағыдакы кениш мигјаслы просесләр тә'сир көстәрмишдир.

1. VII-XI әсрләрдә оғуз түркләринин пассионарлығынын күҹләнмәси вә бунун нәтиҹәси олараг II минилијин биринҹи јарысында Гафгаз-Кичик Асија рекионунда онларын һәрби-сијаси мөвгеләринин мөһкәмләнмәси. Бунун әксинә олараг, һәмин мәрһәләдә (II минилијин биринҹи јарысында) гыпчаг түркләринин пассионарлығынын ашағы дүшмәси вә Дәшти-Гыпчаг рекионунда (о ҹүмләдән дә Шимали Гафгазда) мөһтәшәм гыпчаг (половес) дөвләт бирликләринин парчаланараг зәифләмәси.

2. Ислам дининин Азәрбајҹанда вә һәмсәрһәд әразиләрдә јајылараг сијаси-идеоложи, мә'нәви-мәдәни дүшүнҹәнин һәрәкәтвериҹи гүввәсинә чеврилмәси (Ислам

дининин, артыг гејд олундуғу кими, сосиал дашыјыҹысы олараг өлкәдә оғузлар чыхыш едир, гыпчаглар бу динә демәк олар ки, лагејд мүнасибәт көстәрирдиләр).

3. Оғузларын мәдәни дүнја илә (Иран, әрәб дүнјасы, Гәрби Авропа вә с.) бејнәлхалг тәмасларынын кеткедә күҹләнмәси, гыпчагларын исә, әксинә Гәрби Авропа илә тарихи (I минилијин биринҹи, хүсуси илә икинҹи јарысы) әлагәләринин, демәк олар ки, кәсилмәси.

4. Шимали Гафгазда кедән мүрәккәб етник-сијаси просесләр нәтиҹәсиндә Азәрбајҹанын шималында мәскунлашмыш гыпчагларла Дәшти-Гыпчаг дүнјасы арасындакы әлагәләрин тәдриҹән кәсилмәси.

5. Нәһајәт, XIII-XVI әсрләрдә оғуз түркләринин Азәрбајҹанын кениш мә'нада ҹоғрафијасына артыг ујғунлашмалары вә јерли әһали мөвгејиндән "хариҹи мүдахиләчиләр"ә — монгол-татарлара, Әмир Тејмура... гаршы дајанараг өлкәнин мүдафиәсинә ҹәһд етмәләри.

XVII-XVIII әсрләрдә Азәрбајҹан етник-мәдәни системинин формалашмасы илә һәмин системин ҹоғрафијасы да мүәјјәнләшир — хүсусилә оғуз түркләринин мәскунлашдығы Азәрбајҹанла Түркијә арасында мә'нәви-мәдәни сәрһәдләр гәрарлашыр, Иран "Шимал иддиалары"ндан әл чәкмәсә дә, фактики олараг, һәмин мә'нада фарс дилинин нисбәтән үстүн олдуғу Ҹәнуб һүдудларына чәкилир. Вә бунун нәтиҹәси олараг, Азәрбајҹандакы оғуз түркүлүјү дахили (Азәрбајҹандахили) һәјат јашамаға даһа чох шәраит әлдә едир, — фикримизҹә, буна көрә дә Азәрбајҹан милләтинин (вә етник-мәдәни системинин) формалашмасы дөврүндә гыпчаг түркүлүјү илә оғуз түркүлүјү арасындакы чохтәрәфли, чохсәпкили үнсијјәтин мигјасы мүәјјәнләшир, јә'ни һәмин үнсијјәт артыг мүәјјәнләшмиш ҹоғрафијада кедир.

Көрүндүјү кими, Азәрбајҹан етник-мәдәни системинин формалашмасында гыпчагларын ролу индијә гәдәр тәсәввүр етдијимиздән даһа бөјүк, даһа фәал вә даһа чохтәрәфлидир.

1997

ҮМУМТҮРК ƏДƏБИ ДИЛИ (ТҮРКИ): ТƏШƏККҮЛҮ, ТƏКАМҮЛҮ, ТƏНƏЗЗҮЛҮ

Үмумтүрк әдәби дили (түрки) барәдә апарылмыш арашдырмалар (хүсусилә 50-чи илләрдән сонра) көзләримиз өнүндә, мин илә гәдәр тарихи олан мүкәммәл бир дил тәзаһүрүнүн мәнзәрәсини чызыр —һәмин дил тәзаһүрү орта әсрләр түрк бәдии, елми, ичтимаи-сијаси... тәфәккүрүнүн әсас ифадә формасы олмуш, XVII-XVIII әсрләрдә исә милли (мүасир) түрк әдәби дилләринин формалашмасына әһәмијјәтли тә'сир көстәрмишдир. Үмумтүрк әдәби дилинин (түркинин) тәшәккүлү, тәкамүлү-кәлә-кәлә рекионал хүсусијјәтләр кәсб етмәси, тәнәззүлү-милли (мүасир) түрк әдәби дилләринин формалашмасы түрколокијанын актуал проблемләриндән бири олараг галыр: үмумтүрк әдәби дили (түрки) нә заман, һансы лингвистик, етнокултуроложи, сосиал-сијаси әсаслар үзәриндә тәшәккүл тапыр? Нә чүр инкишаф едир? Нечә рекионлашыр? Түркинин рекионлашмасы илә милли (мүасир) түрк әдәби дилләринин тәшәккүлү арасында һансы мүнасибәтләр мөвчуддур?.. кими суаллар мүасир түрк дилчилијини, үмумән филолокијасыны дүшүндүрмәкдир. Вә түркинин үмумтүрк мәдәнијјәти тарихиндә ојналығы ролун мигјасыны тәсәввүр етмәк үчүн тәкчә ону демәк кифајәтдир ки, II миниллијин әввәлләриндән (Ј.Баласагунлунун "Кутадгу билиг"индән, Ә.Југнәкинин "Атибәт-үл-һәгаиг"-индән, Ә.Јасәвинин "Дивани-һикмәт"индән) XVII-XVIII әсрләрә (...Әбүлгази ханын "Шәчәреји-тәракимәси"нә, бир сыра рәсми-ишкүзар сәнәдләрә) гәдәр јүзләрлә, минләрлә бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүкәммәл јазылы абидәләр мәһз бу дилдә, јахуд онун мүхтәлиф (әсасән үч) рекионал тәзаһүр формаларында гәләмә алынмышдыр. Орта әсрләр түрк шаирләри, мүтәфәккирләри, ичтимаи-сијаси (дөвләт) хадимләри... түркидә нә гәдәр бөјүк әсәрләр јазмышларса, һәмин әсрләрин түрк катибләри, хәттатлары, рәссамлары да ејни дәрәчәдә бөјүк усталыгла, шөвглә һәмин әсәрләрин үзүнү көчүрмүш, көзәл сәнәт нүмунәләри (әлјазма китаблары) јаратмышлар.

Лакин мүәјјән чәһдләри чыхмаг шәрти илә, үмумтүрк әдәби дили (түрки) букүнә гәдәр әтрафлы (вә дүзкүн елми методолокија илә) арашдырылмамышдыр ки, бунун да сәбәбләри әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) хүсусилә әсримизин 30-чу илләриндән е'тибарән түрколокијада һәр бир мүасир түрк дилинин (еләчә дә халгынын) тарихини "мүстәгилләшдирмәк", фактики олараг үмумтүрк контекстиндән чыхармаг, һәр бир түрк халгы үчүн "мүстәгил" кенезис уjдурмаг тенеденсијасы мөвчуд олмушдур;

2) "совет түрколокијасы" үмумијјәтлә түркчәнин тарихини чанлы функсионал бир просес кими, кениш мә'нада дүнја мәдәнијјәти тарихинин үзви тәркиб һиссәси кими дејил, әлагәсиз һадисәләр јығымы, бир нөв "музеј материалы" кими тәгдим етмиш, "тарихи грамматика" һәр јердә "әдәби дил тарихи"ни үстәләмишдир;

3) үмумтүрколожи мигјасда ишләмәјә, арашдырмалар апармаға гадир олан кадрларын јетишмәси үчүн (хүсуси милли республикаларда) нәинки шәраит јарадылмамыш, әксинә, бу чүр арашдырмалар Москва тәрәфиндән ардычыл олараг мәһдудлашдырылмышдыр.

Лакин бу бир һәгигәтдир ки, үмумтүрк әдәби дили (түрки) дүзкүн методолокија илә (вә һәртәрәфли) өјрәнилмәсә, мүасир (милли) түрк әдәби дилләринин мән-

шәји, типолокијасы барәдә аз-чох елми бир сөз демәк чәтиндир.

Һәр бир мүкәммәл әдәби дил тәзаһүрү кими түрки дә тәшәккүл, тәкамүл вә тәнәззүл дөврләри кечирмишдир:

1. Тәшәккүл дөврү (IX-XII әсрләр).
2. Тәкамүл (рекионлашма) дөврү (XIII-XVI әсрләр).
3. Тәнәззүл (сүгут) дөврү (XVII-XVIII әсрләр).

Мүшаһидәләр көстәрир ки, үмумтүрк әдәби дилинин (түркинин) илк, ејни заманда јүксәк нормативлијә, функсионал-үслуби имканлара малик нүмунәләри XI-XII әсрләрдә мејдана чыхыр, бу исә о демәкдир ки, түрки бу вә ја дикәр шәкилдә тәхминән I миниллијин сонларындан (тәхминән IX әсрдән) мөвҹуддур. I миниллијин сону II миниллијин әввәлләриндә Түркүстанда (хүсусилә Шәрги Түркүстанда) олдугча интенсив кедән ичтимаи-сијаси, етнокултуроложи просесләр түркинин формалашмасына әсаслы тә'сир көстәрир ки, һәмин просесләр ашағыдакылардыр:

а) мүхтәлиф түрк етносларынын — тајфаларынын, јахуд бојларынын, тајфа бирликләринин (түрк будун), еләҹә дә мәншәҹә түрк олмајан түркдилли етносларын Түркүстанда, хүсусилә онун Шәргиндә тәмәркүзләшмәси, Түркүстанын чох сүр'этлә түрклүјүн етноҹоғрафи мәркәзинә чеврилмәси;

б) ислам дининин түркләр арасында (хүсусилә Түркүстанда) јајылмасы, бунунла бағлы олараг мүхтәлиф түрк етносларынын идеја-мә'нәви, мәдәни интеграсијасынын күҹләнмәси;

в) јазы мәдәнијјәтинин (бурада сөһбәт кағыз үзәриндә јазыдан кедир) әввәлки дөврләрлә мүгајисә олунмајаҹаг гәдәр инкишаф етмәси, әрәб әлифбасынын түрк мәдәни мүһитиндә јајылмасы вә с.

Түркинин тәшәккүлүнүн етнолингвистик шәрти, XI әсрин бөјүк түркологу М.Кашгаринин даһијанә бир ајдынлыгла көстәрдији кими, мүхтәлиф түрк тајфа дилләринин әдәби сәвијјәдә тәмәркүзләшмә-интеграсијасыдыр —"Дивани-лүғәт-ит-түрк" мүәллифи, әсәринин әсас идејасы олан һәмин әдәби тәмәркүзләшмә-интеграсија мөвгејиндә дурараг, мүхтәлиф түрк тајфа дилләринә мәхсус фонетик, лексик вә грамматик хүсусијјәтләри тәбии һалдан даһа чох "нормадан јајынма", "норманы позма" кими шәрһ едир. Бу исә о демәкдир ки, I миниллијин сону II миниллијин әввәлләриндә (IX-XI әсрләрдә), бир тәрәфдән, түрк тајфа дилләринин (оғуз, гыпчаг, карлуг-ујғур...) диференсиасијасы кедирсә (халг дили сәвијјәсиндә), дикәр тәрәфдән, әдәби дил, јахуд јазы дили сәвијјәсиндә тәмәркүзләшмә-интеграсија күҹләнир.

V-X әсрләрдә Мәркәзи Асијада кениш јајылан диалектфөвгү (демәк олар ки, әдәби) дил тәзаһүрләри түркинин тәшәккүлү үчүн мәнбә олмушдур — һәмин дөврә аид јазылы абидәләрин (гәдим түрк јазылы абидәләринин) дидли үзәриндәки мүшаһидәләр көстәрир ки, гәдим түркҹә (түркијә гәдәрки јазылы түркҹә) кифајәт гәдәр јүксәк нормативлијә малик олуб, һансыса сијаси һекемонлуға чатмыш бир тајфанын дили, јахуд мүхтәлиф түрк тајфа дилләринин механики (нечә кәлди) јығымы дејил, мүкәммәл, мәркәзләшмиш, һәтта консерватив бир епос дилидир. Бу дил ән азы шифаһи шәкилдә, јахуд шифаһи әдәби дил олараг мин иллик бир тәкамүл дөврү кечмишдир ки, онун да ән азы јарысы јазылы дөврдүр:

"Үзе Көк-Тенгри, асра јағыз Јир кылынтукда екин ара киси оғлы кылынмыс. Киси оғлынта үзе ечүм-апам Бумын каған, Истеми каған олурмыш. Олырыпан түрк будунын илин, төрүсин тута бирмис, ити бирмис... Төрт булун коп јағы ермис. Сү сүләпән төрт булундакы будунығ коп алмыс, коп баз кылмыс-башлығығ јүкүн түрмис, тизлигиг сөкүрмис... Илгәрү Кадыркан јышка теги, кирү Темиркапыгка теги контурмыс..." (Күл тигин абидәси).

Гәдим түрк јазылы абидәләринин дили дә үмумтүркчәдир, лакин бунунла (гәдим түркчә илә) түрки арасында әсаслы фәрглләр вардыр:

а) гәдим түркчә, әсасән V-X әсрләрдә јазы дили кими ишләнмиш, түрк епос тәфәккүрүнүн ифадәси олан, халг дили илә әлагәси "үзүлмәмиш", диалектфәвгү (демәк олар ки, әдәби) дил тәзаһүрүдүр — түрки исә орта әсрләрин бундан сонракы дөврүндә мөвчуд олмуш, даһа кениш чоғрафијаны әһатә едән, даһа чох стилизасија имканларына малик, даһа әдәби дил тәзаһүрүдүр;

б) гәдим түркчә, әсасән, өзтүркчәдир, түрки исә кениш, интенсив вә ардычыл бејнәлхалг әдәби-мәдәни дил мүнасибәтләри мејданында олуб, һәмин мүнасибәтләри (башга дилләрин тә'сирини) билавасит әкс етдирир;

в) гәдим түркчә рун, сонра исә ујғур әлифбасында, түрки исә әсасән әрәб әлифбасында јазылмышдыр.

Бунунла белә түрки гәдим түркчәнин варисидир. Вә һәмин варисликдә ујғур јазылы абидәләринин (IX-XI әсрләр) дили кифајәт гәдәр әһәмијјәтли мөвгејә маликдир: гәдим түркчәнин түркијә, јә'ни кејфијјәтчә јени һадисәјә "чеврилмәсиндә" ујғур јазылы абидәләринин дили өзүнәмәхсус кечид мәрһәләси тәшкил едир. Гәдим түркчәни етник (милли) зәминдә сахлајан, "јад" үнсүрләрин мүдахиләсинә, демәк олар ки, имкан вермәјән "гәдим түркләр"дән фәргли олараг, ујғур түркләри түркчәни мүхтәлиф дилләрин (Һинд, Чин, Тибет, Иран вә с.) тә'сири үчүн ачдылар, мүсәлман түркләр исә даһа да ирәли кедәрәк түркчәни әрәб, фарс дилләри гаршысында, демәк олар ки, мүдафиәсиз гојдулар. Проф. Әһмәд Чәфәроғлу түркләри (биринчи нөвбәдә сәлчуг түркләрини) өз дилләрини бу чүр мүдафиәсиз гојмагда гынајыр, лакин бөјүк түрколог нәзәрдән гачырыр ки, бу, түркләрин ана дилинә лагејдлији дејил, түркчәни һәм түркләр, һәм әрәбләр, һәм дә фарслар үчүн үмуми олан бир дил (мүсәлманларын үмумүнсијјәт васитәси сәвијјәсинә) галдырмаг иддиаларынын нәтичәси иди.

I миниллијин сонраларында түркинин норма мәнзәрәсинин нечә олачағыны мүәјјән едән һәм лингвистик, һәм дә екстралингвистик принсипләр гәрарлашыр ки, бунлар әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) I минилијин орталарында формалашмыш гәдим түркчәнин, бу вә ја дикәр дәрәчәдә "ујғур түркчәси"нин норма-структур, функсионал-үслуб ән'әнәләри, "тәчрүбә"си давам етдирилир;

2) түркчә мүсәлман дүнјакөрүшү, идеолокијасы бахымындан хүсусилә лексик-семантик саһәдә мүәјјән "редактәјә" мә'руз галыр;

3) ислам халгларынын — әрәбләрин, фарсларын дилләринин түркчәјә тә'сири үчүн кениш мәдәни-идеоложи мејдан ачылыр;

4) әрәб әлифбасы әсаслы бир дәјишикликлијә уғрамадан түркчәнин (түркинин) әлифбасы олур;

5) түркинин кениш чоғрафијада (Шәрги Түркүстандан Авропанын ичәриләринә гәдәр) фәалијјәти, мүхтәлиф рекионларда түрк халг (тајфа) дилләринин, јахуд ләһчәләринин тә'сиринә мүхтәлиф чүр реаксија вермәси илә әлагәдар, онун (түркинин) рекионал тәзаһүр формаларынын тәшәккүлү үчүн шәраит јаранныр.

IX-XI әсрләрдә түркинин һансы етнолингвистик әсасда тәшәккүл тапдығыны мүәјјәнләшдирмәјә имкан верән ән мүһүм мәнбә М.Кашгаринин "Divani-лүғәт-ит-түрк"үдүр — "Диван" мүәллифи мүхтәлиф түрк тајфа дилләри илә јанашы, һәмин тајфа дилләринин (диалектләринин) фөвгүндә дајанан "хаганијјә түркчәси"ндән бәһс едир. "Хаганијјә түркчәси" оғуз, гыпчаг вә карлуг-ујғур хүсусијјәтләринин функсионал интеграсијасындан ибарәт олуб XI-XII әсрләр түрк әдәби дилинин әсасларыны тәшкил етмәкдәдир.

"Дивани-лүғәт-ит-түрк" түркинин мәнбәләри барәдә елми-лингвистик мә'лумат вермәклә јанашы орта әсрләр түрк, јахуд үмумтүрк әдәби дилинин (түркинин) илк нүмунәләрини әкс етдирир:

Көрклүк топуғ өзүнгә,
Татлығ ашығ азынга,
Тутгыл гонуг ағырлығ,
Јазсун чавын будунга.

Јахуд:
Барды әрән гонуг булуб гутга сагар,
Галды алығ ојуг көрүб евни јығар.

XI-XII әсрләрдә М.Кашгаринин "Диван"ы илә ашағы-јухары ејни дөврдә Ј.Баласагунлунун "Кутадгу билиг" (XI әср), Ә.Јүгнәкинин "Атибәт үл-һәгаиг" вә Ә.Јасәвинин "Дивани-һикмәт" (XII әср) әсәрләри мејдана чыхыр. Бу әсәрләрин, еләчә дә "Гур'ани Кәрим"ин түркчә тәрҹүмә-тәфсирләринин (исламын түркләр арасында даһа сүр'әтлә јајылмасына чалышан Бухара руһаниләри бу заман һәтта, мөвҹуд ән'әнәни позараг, "Гур'ан"ын "илаһи" әрәб дилиндән түркҹәјә чеврилмәсини тәгдир едән фитва вермишдиләр) дили түркинин тәшәккүл-формалашма просесинә әһәмијјәтли тә'сир көстәрмишдир.

Үмумтүрк, јахуд орта әсрләр түрк әдәби дили (түрки) XI-XII әсрләр мәнбәләриндә "Хаганијјә түркҹәси", "Кашгар дили", "Кашгар түркҹәси" вә с. адландырылмыш, "түрки" адынын исә сонралар (XIV әсрдә) Нәваинин сәләфи олан чығатај шаирләри ишләтмишләр.

XI-XII әсрләрдә тәшәккүл тапан түркинин јенә дә һәмин әсрләрдә кедән етнососиал просесләрин нәтиҹәси олараг мүхтәлиф түрк етнокултуроложи рекионларынын диференсиасијасы илә әлагәдар олараг рекионал тәзаһүр формалары мејдана чыхыр ки, бунлар ашағыдакылардыр:

1. Шәрг (јахуд Түркүстан) түркиси;
2. Шимал-Гәрб (гыпчаг) түркиси;
3. Ҹәнуб-Гәрб (оғуз) түркиси.

Шәрг (Түркүстан) түркиси Шимал-Гәрб (гыпчаг) вә Ҹәнуб-Гәрб (оғуз) түркиләри илә мүгајисәдә даһа зәнкин, даһа кениш функсионал имканлара малик олмуш вә сонунҹулардан фәргли олараг, ејни заманда мүхтәлиф түрк тајфа дилләринин — Шәргдән карлуг, Шималдан вә Шимал-Шәргдән гыпчаг, Ҹәнубдан вә Ҹәнуб-Гәрбдән оғуз тә'сирини һәмишә өз үзәриндә һисс етмишдир. Лакин заман-заман ујғурларын — карлугларын Түркүстанда сосиал-сијаси, етник-мәдәни үстүнлүк газанмасы илә гыпчаглар даһа чох Шимал-Гәрбә, оғузлар даһа чох Ҹәнуб-Гәрбә сыхышдырылыр (XI-XII әсрләрдә. Әслиндә сонралар да), карлуг (Чығатај) үнсүрүнүн мөвгеји јүксәлир.

Шәрг (јахуд Түркүстан) түркиси түркинин тәшәккүл дөврүнә дүшән јазылы абидәләрин М.Кашгари "Диван"ы, Ј.Баласагунлунун "Кутадгу-билиг"и, Ә.Јүгнәкинин "Атибәт-үл-һәгаиг"и вә Ә.Јасәвинин "Дивани-һикмәт"инин дил тәҹрүбәсинин билаваситә давамыдыр. Түркүстан мүрәккәб етнокултуроложи тәбиәти - мүхтәлиф түрк (вә бир сыра гејри-түрк) етносларын һәмин рекионда бирликдә јашамалары јалныз тәшәккүл дөврүндә дејил, тәкамүл дөврүндә дә бурада (Түркүстанда) мүхтәлиф дил типолокијаларынын тәзаһүрү үчүн тарихи-ҹоғрафи шәраит олмушдур. Бунунла белә, јухарыда гејд едилдији кими, апарыҹы мөвге кејфијјәтҹә карлуг-ујғур (онун давамы олан чығатај) голуна мәнсубдур.

Түркүстан јазылы абидәләринин түркинин бу вә ја дикәр тәзаһүр формасына аид олмасы бахымындан ашағыдакы шәкилдә тәсниф етмәк мүмкүндүр:

а) оғуз абидәләри — "Оғузнамә" (ујғур оғузнамәси), "Мәһәббәтнамә" (XIII әср), Рәбгузинин "Гисасүл - әнбија"сы (XIV әср), Зәмаһшәринин "Мүгәддимәт үл-әдәб"и (XIV әср) вә с.

б) гыпчаг абидәләри —Маһмуд ибн Әлинин "Нәһҹүл-фәрадис"и (XIV әср), бир сыра тәрҹүмә лүғәтләри вә с.

в) карлуг-ујғур абидәләри — түрколокијада Ә.Нәваинин сәләфләри сајылан шаирләрин әсәрләри (XIV әср), Ә. Нәваинин әсәрләри (XV әср), Ә.Нәваинин билаваситә давамчыларынын әсәрләри (XVI әср), бир сыра

дини әсәрләр, Түркүстан дөвләтләринин түркчә рәсми сәнәдләри вә с.

Шимал-Гәрб (гыпчаг) түркиси Шәрг (Түркүстан), хүсусилә Ҹәнуб-Гәрб (оғуз) түркисиндән даһа кениш бир әразидә јајылмышдыр. Бураја әсасән ашағыдакы әразиләр дахилдир: Гәрби Асија, Шәрги Аврова, Гәрби Аврова, Шимал-Шәрги Африка (Мисир) вә с. Шимал-Гәрб (гыпчаг) түркисиндә јазылмыш абидәләр ичәрисиндә лүғәтләр хүсуси јер тутур. "Китаби-мәҹмуеји-тәрҹүмани-түрки вә әҹәми вә моғоли вә фарси (XIII әср), "Codex Cumanicus" (XIV әср), Әбу Һәјјан әл-Әндәлусинин "Китаби әл-идрак ли-лисан әл-әтрак" (XIV әср), "Китаб әт-төһфәт үз-зәкијјә фи л-луғәт-ит түркијјә" (XIV әср), Ҹәмаләддин әт-Түркинин "Китаби-булгат әл-мүштаг фи луғәт ит-түрк вә л-кыфчак" (XV әср) вә с.

Шимал-Гәрб (гыпчаг) түркиси ејни заманда Сејфи Сарајинин "Күлүстан бит-Түрки" (XIV), Гүтбүн "Хосров вә Ширин" (XIV әср) Б. Фәгиһин "Иршадүл-мүлк вә сәлатин" (XIV әср), фитваларын топландығы "Китаб фил-фиғһ би-лисанит-түрк" (XIV әср), М.Абдуллаһын "Шәрһүл-мәнар" (XV әср) вә с. әсәрләриндә тәмсил олунур ки, бунларын һамысы ја билавәситә, ја да билваситә тәрҹүмә китабларыдыр.

Шимал-Гәрб (гыпчаг) түркисинин характеризә едән бир сыра хүсусијјәтләр вардыр ки, онлар әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) Шимал-Гәрб (гыпчаг) түркиси, артыг гејд олундуғу кими, әсасән, практик мәгсәдләрә хидмәт едән тәрҹүмә лүғәтләринин, дини-әхлаги мәзмунлу тәрҹүмә китабларынын, рәсми, јахуд ишкүзар сәнәдләрин дилидир вә түркинин һәмин рекионал тәзаһүр формасында орижинал бәдии, елми әсәрләр, демәк олар ки, јазылмамышдыр;

2) Шәрг (Түркүстан) вә Ҹәнуб-Гәрб (оғуз) түркисиндән фәргли олараг, Шимал-Гәрб (гыпчаг) түркиси јалныз мүсәлман дүнјасы илә дејил, христиан (Гәрб) дүнјасы илә дә әлагәдә олмуш, әкәр белә демәк мүмкүнсә, дини-мәдәни еһкамлара мүнасибәтдә даһа чох сәрбәст бир ҹәмијјәтин дили кејфијјәтини газанмышдыр;

3) карлуг-ујғурлара вә "исламын гылынҹы", јахуд "гылынҹ мүсәлманы" адыны алмыш оғузлара нисбәтән гыпчаглар даһа сәрбәст, даһа "либерал" дүшүнҹә (вә һәјат) тәрзинә малик олдугларына көрә Шимал-Гәрб (гыпчаг) түркисинини әдәбилик сәвијјәси түркинин дикәр тәзаһүр формалары илә мүгајисәдә ашағы олмуш, халг дилиндә кедән просесләри (еләҹә дә Гәрби Аврова дилләри илә ардычыл вә ја тәсадүфи контактлары) өзүндә дәрһал әкс етдирмишдир;

4) гыпчаг јазылы абидәләри чох мүхтәлиф ареалларда јарандығына, гыпчаг түркләринин дүшүнҹә сәрбәстлијинә көрәдир ки, түркинин һәмин тәзаһүр формасы Ҹәнуб-Гәрб (оғуз), хүсусилә Шәрг (Түркүстан) түркисинин фәал тә'сиринә мә'руз галмышдыр — вә бу тә'сирләр бә'зән о һәддә чатыр ки, гыпчаглар тәрәфиндән јарадылмасы һеч бир мүбаһисә төрәтмәјән бу вә ја дикәр абидәнин мәһз гыпчаг түркисиндә олдуғу мүбаһисә төрәдир;

5) Шимал-Гәрб (гыпчаг) түркисиндә јазылмыш абидәләрин орфографијасында изаһа кәлән вә ја кәлмәјән бир сәрбәстлик (түркчәнин фонетикасы мөвгејиндән әрәб әлифбасына, јахуд әрәб әлифбасы илә ән'әнәви јазы нормаларына мүдахилә вә ја "тәҹавүз") мүшаһидә едилир. Бу исә јазы сәрбәстлијинин нәтиҹәсидир ки, бир сыра һалларда бу вә ја дикәр абидәнин һансы хәтт нөвүндә јазылдығыны мүәјјәнләшдирмәк олмур вә с.

Ҹәнуб-Гәрб (оғуз) түркиси шәрти олараг "Китаби-Дәдә Горгуд"ла (XI әср) - "Китаби-Дәдәм Горгуд әла лисани-таифеји-оғузан"ла башлајыр... Лакин оғузлар (хүсусилә Азәрбајҹана, орадан Кичик Асијаја јајылан сәлҹуглар) Түркүстандакы сәләфләри кими әрәб, фарс дилләринә үстүнлүк вердикләринә көрә бу дилләр XI-XIII әсрләрдә Азәрбајҹанда, Кичик Асијада бөјүк сосиал-мәдәни нүфуза малик олур; елми әсәрләр әсасән әрәб-

чә, бәдии әсәрләр әсасән фарсча јазылыр Хәтиб Тәбризи, Әбүл үла Кәнчәви, Гәтран Тәбризи, Бәһмәнјар әл Азәрбајчани, Әфзәләддин Хагани, Мүчирәддин Бејләгани, Мәсһәти Кәнчәви, Низами Кәнчәви, Чәлаләддин Руми кими бөјүк мүтәфәккирләр, сәнәткарлар "түрк оғлу түрк" олсадлар да әсәрләрини мәһз әрәб вә ја фарс дилиндә гәләмә алмышлар. Бунунла белә, онларын дилиндән, тәфәккүрүндән түрклүк сүзүлдүјүнү, демәк олар ки, мүтәхәссисләрин һамысы бу вә ја дикәр шәкилдә е'тираф едир.

Чәнуб-Гәрб (оғуз) түркиси XIII-XVI әсрләрдә ашағыдакы јазылы абидәләрлә тәмсил олунур: И.Һәсәноғлунун гәзәлләри (XIII әср), "Дастани - Әһмәд Һәрами" (XIII-XIV әсрләр), Әлинин "Гиссеји-Јусиф"и (XIII-XIV әсрләр), М.Зәририн "Јусиф вә Зүлејха"сы (XIV әср), Ј.Мәддаһын "Вәрга вә Күлшаһы" (XIV әср), Сулу Фәгиһин "Јусиф вә Зүлејха"сы (XIV әср), Гази Бүрһанәддин, И.Нәсиминин диванлары (XIV әср), һәгиринин "Лејли вә Мәчнун"у (XV әср), М.Ч.Һәгигинин, Кишвәринин диванлары (XV әср), Һәбибинин, Ш.И.Хәтаинин, М.Фүзулинин, М.Әманинин әсәрләри (XVI әср) вә с. Бураја Ч.ибн Мүһәнна, Һ.Нахчывани, Һүсам вә башгаларынын бир сыра мәшһур тәрчүмә лүғәтләрини дә әлавә етмәк лазым кәлир.

Чәнуб-Гәрб (оғуз) түркиси мүкәммәл әдәби дил тәзаһүрү кими бир сыра өзүнәмәхсус әламәтләрә малик олмушдур:

1) мүсәлман дүнјасында, хүсусилә XII-XIII әсрләрдән е'тибарән оғуз түркләринин сијаси-мә'нәви нүфузларынын јүксәлмәси, еләчә дә онларын тутдуглары әлверишли кеополитик мөвге (һәмин мөвге һәм Шәрг, һәм дә Гәрб дүнјасы илә ардычыл әлагәләрә шәраит јарадырды) Чәнуб-Гәрб (оғуз) түркисинин тәкамүлү үчүн һәр чүр имканлар ачыр;

2) Кичик Асијаја, орадан да Гәрби Авропаја јүрүш едән оғузлар ислам бајрағыны, мүсәлман идеолокијасыны о дәрәчәдә јүксәкләрә галдырдылар ки, мәһз онларын күчүнә түрк дили үч бөјүк ислам дилиндән биринә чеврилди;

3) оғуз түркләринин сарајларында әрәб, фарс, түрк дилләри бир сыра һалларда мүвази олараг ишләнмәјә, бөјүк сәнәткарлар (мәсәлән, М.Фүзули) үч дилдә әсәрләр јазмаға башладылар;

4) түрк дилини апарычы ислам дилинә чевирмәк идиасынын нәтичәси иди ки, түркчә әрәб, фарс дилләриндән алынмалар һесабына бә'зән сүн'и шәкилдә "зәнкинләшдирилди" вә "үчајаглы" бир дилә чеврилди;

5) Чәнуб-Гәрб (оғуз) түркиси узун заман Шимал-Гәрб (гыпчаг) түркиси илә гаршылыглы әлагәдә олмушдур (һәмин әлагәнин фәаллығы биринчи нөвбәдә оғузларла гыпчагларын әсрләр боју јанашы јашамалары, хүсусилә Мисирдә сых мәдәни контактлара кирмәләринин нәтичәси иди — хүсусилә XV әсрдән е'тибарән Шәрг (Түркүстан) түркисинин Шимал-Гәрб (гыпчаг) вә Чәнуб-Гәрб (оғуз) түркиләринә лингвокултуроложи тә'сири сонунчулар арасындакы ујғунлуглары бир гәдәр дә артырмыш олду.

Үмумтүрк әдәби дилинин (түркинин) рекионал тәзаһүр формалары арасындакы лингвистик норма фәргләри о гәдәр дә бөјүк дејил: а) ән бөјүк фәрг әслиндә фонетик нормада олмалы иди, лакин әрәб әлифбасынын, јазы гајдаларынын һәмин тәзаһүр формаларынын һәр үчү үчүн әсасән үмуми олмасы бу фәргләри кизләдир; б) лексик норма илә бағлы даһа чох диггәти о чәлб едир ки, Шәрг (Түркүстан) түркисиндә әрәб, фарс мәншәли алынма сөзләр Чәнуб-Гәрб (оғуз) түркисиндәкиндән аз, Шимал-Гәрб (гыпчаг) түркисиндәкиндән чохдур; в) бир сыра үмуми грамматик категоријаларда (хүсусилә һал, хәбәрлик вә мәнсубијјәт), фе'лә мәхсус бә'зи хүсуси грамматик категоријаларда чүз'и норма фәргләри мүшаһидә едилир.

Үмумтүрк әдәби дили (түрки) XVI әсрдән сонра тәдричән өзүнүн тәнәззүл дөврүнү кечирир вә XVII-XVIII әсрләрдә мүхтәлиф түрк етнокултуроложи

рекионалларында мејдана чыхмыш јазылы абидәләр һәмин тәнәззүл дөврүнүн әламәтләрини әкс етдирир:

а) әсасән түркидә јазылмыш бир сыра абидәләрин дилиндә бу вә ја дикәр рекионун о замана гәдәр гејри-әдәби сајылан фонетик, лексик вә грамматик хүсусијјәтләри кет-кедә даһа чох көрүнмәјә башлајыр;

б) мүхтәлиф түрк етнокултуроложи рекионларында јерли әһәмијјәтли (мигјаслы) фолклорун јазыја көчүрүлмәси просеси диггәти чәлб едир — "халг китаблары" јараныр;

в) түркијә (јахуд "классик үслуба") гаршы дуран, кет-кедә лингвистик-мәдәни мөвгеји јүксәлән "фолклор үслубу" тәдричән јазы саһәсиндә дә түркинин фәалијјәтини фактик олараг мәһдудлашдырыр вә с.

Түркинин тәнәззүлү, фикримизчә, ашағыдакы сосиал-културоложи сәбәбләрдән ирәли кәлир:

1) XVII-XVIII әсрләрдән е'тибарән түрк халглары, јахуд милләтләри (бунунла әлагәдар олараг түрк милли әдәби дилләри) формалашмаға башлајыр ки, бу просес истәр-истәмәз үмумтүрк әдәби дилини (түркини) етник-мәдәни әсаслардан тәдричән мәһрум едир;

2) мүстәгил түрк дөвләтләринин мејдана чыхмасы, һәмин дөвләтләрин аз-чох сабит сәрһәдләринин мүәјјәнләшмәси, милли интибаһ һәрәкаты вә с. стихијалы бир шәкилдә олса да бу вә ја дикәр түрк әдәби дили үчүн өзүнәмәхсус сосиал-културоложи инкишаф мејлләри мүәјјән едир;

3) түрк халглары, милләтләри (вә дөвләтләри) арасындакы орта әсрләрә мәхсус фәал игтисади, ичтимаи-сијаси вә мәдәни-әдәби әлагәләр јени дөврдә кифајәт гәдәр пассивләшир — бу чүр әлагә зәифлији түркинин тарихи чоғрафијасынын дағылмасына кәтириб чыхарыр;

4) үмумтүрк мәдәнијјәт мәркәзләри сүгут едир, бунун әвәзиндә исә ајры-ајры түрк дилләринин инкишафы үчүн сосиал-мәдәни шәрт олан милли мәркәзләр мејдана чыхыр вә с.

XVII-XVIII әсрләрдә формалашмагда олан милли (мүасир) түрк дилләри илә тәнәззүл дөврү кечирән түрки (онун рекионал формалары) арасында сых, чох спектрли әлагәләр олмушдур. Түркинин јазы-китаб дили нормалары әдәбиләшмә просеси кечирән халг-фолклор дили үчүн нүмунә тәшкил етмиш вә беләликлә, милли түрк әдәби дилләри түркинин рекионал тәзаһүр формаларынын билаваситә "нәзарәти" алтында формалашмышдыр:

а) Шәрг (Түркүстан) түркиси — өзбәк, ујғур әдәби дилләри;

б) Шимал-Гәрб (гыпчаг) түркиси — әввәл татар, башгырд, сонра газах, гырғыз, кумык, даһа сонра гарачај — балкар, ногај, гарагалпаг, алтај әдәби дилләри;

в) Ҹәнуб-Гәрб (оғуз) түркиси — Азәрбајҹан, түрк, түркмән әдәби дилләри.

Үмумтүрк әдәби дили (түрки), бураја гәдәр дејиләнләрдән дә көрүндүјү кими, түрк системли әдәби дилләр ичәрисиндә тарихи мөвгејинә (әһәмијјәтинә) көрә һеч бири илә мүгајисәјә кәлмир — Асијанын Шәргиндән Авропанын Гәрбинә гәдәр мүхтәлиф мәдәнијјәт мәркәзләриндә ишләнән, мүхтәлиф характерли, үслублу јазылы абидәләрдә тәзаһүр едән бу дил орта әсрләр түрк тәфәккүрүнүн әсас ифадә формасы кими кениш јајылмыш, дүнјанын бир сыра мүкәммәл әдәби дилләринә мејдан охумушдур.

Түрки гәдим түрк әдәби (епос) дили әсасында тәшәккүл тапмыш, хүсусилә II миниллијин биринчи јарысында зәнкин бир тәкамүл тарихи кечирмиш, һәмин миниллијин икинчи јарысында исә мүасир түрк дилләринин формалашмасы үчүн нүмунә вермәклә өз тарихи-мәдәни миссијасыны баша чатдырмышдыр.

1997-1998

БИР ДАҺА ФҮЗУЛИНИН ДИЛИ ҺАГГЫНДА

"Фүзули һансы дилдә јазмышдыр?" суалына бу күн гејдсиз-шәртсиз "Азәрбајҹан дилиндә", јахуд "Азәрбајҹан түркҹәсиндә" ҹавабыны вермәк фүзулишүнаслыгда о гәдәр әсаслы һесаб едилмир. Һәтта бөјүк шаирин азәрбајҹанлы, Азәрбајҹан түркү олдуғуна шүбһә етмәјән тәдгигатчылар да Фүзулинин дилинин мәһз Азәрбајҹан дили (бу ҹүр конкрет шәкилдә!) олмасы үзәриндә исрар еләмирләр... Чүнки шаирин дили XVII-XVIII әсрләрдә гәрарлашан милли Азәрбајҹан әдәби дилинин јалныз тарихи һүдудларындан дејил, тиположи һүдудларындан да кәнарда галыр. Фүзули дилинин тарихи кејфијјәтини, етнокултуроложи типолокијасыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн мәсәләјә даһа кениш ҹоғрафи — лингвистик миғјасда бахмаг лазым кәлир.

... IX-XI әсрләрдә Түркүстанда (әсасән, Шәрги Түркүстанда) түркдилли етносларын (онларын ичәрисиндә М.Кашғаринин гејд етдији кими, гејри-түрк мәншәли етнослар да вар иди). Сосиал-мәдәни тәмәркүзләшмәсинин нәтиҹәси олараг, мүкәммәл бир шифаһи (бунун ардынҹа исә јазылы) әдәби дил формалашыр. Һәмин әсрләрдә ислам désинин гәбулу, јајылмасы вә түркләрин (јенә М.Кашғаринин көстәрдији кими) гаршысыалынмаз сүр'әтлә мүсәлман дүнјасынын ардычыл мүдафиәчиләринә чеврилмәләри онлары даһа да мүтәшәккилләшдирир — бу мүтәшәккиллик өзүнү етник — сосиал һәјатын ән мүхтәлиф саһәләриндә, о ҹүмләдән јазылы әдәби дил саһәсиндә дә көстәрир... XI-XIII әсрләрдә Түркүстанда сонралар дили (лексик, грамматик, һәтта үслуби нормасы) Шәргдән Гәрбә доғру бүтүн түркләр арасында кениш јајылан "Кутадгу билиг", "Әтәбәтүл-һәгаиг" вә "Дивани-һикмәт" кими әсәрләр мејдана чыхыр, илк Гур'ан тәфсирләри јараныр. Бу әсәрләрин дили оғуз, гыпчаг вә карлуг хүсусијјәтләрини (шүбһәсиз, оғуз үстүнлүјү илә!..) өзүндә еһтива едән, V-X әсрләрин көјтүрк, ујғур јазылы абидәләринин дил тәҹрүбәсини јени тарихи — културоложи (вә идеоложи!) сәвијјәдә, кејфијјәтдә давам етдирән бир дилдир. Онун фәлсәфи ифадә имканы, поетик мүкәммәллији үзәриндә хүсуси дајанмаға, елә билирәм ки, еһтијаҹ јохдур (бу барәдә В.Радлов, С.Ј.Малов, П.М.Мелиорански, А.Н.Кононов, А.М.Шербак, Ә.Р.Тенишев..., хүсусилә Ә.Ҹәфәроғлу әтрафлы бәһс етмишләр).

Түркүстанда формалашан үмумтүрк јазы дили — әдәби дил (түрки) тәхминән XIII әсрдән башлајараг, үч рекионал формада тәзаһүр едир: Шәрг түркиси, Шимал-Гәрб түркиси вә Ҹәнуб-Гәрб түркиси...

Шәрг, јахуд Түркүстан түркиси даһа кениш функсионал имканлара малик олуб, һәм Шимал-Гәрб, јахуд гыпчаг түркисинә, һәм дә Ҹәнуб-Гәрб, јахуд оғуз түркисинә фәал шәкилдә тә'сир едир — Түркүстанда карлуг — чығатај етнокултуроложи вә лингвистик мүһитинин кет-кедә кенишләнмәси она кәтириб чыхарыр ки, XVII әсрә гәдәр рекионун нәинки карлуг-ујғур саһәсиндә, һәтта оғуз, гыпчаг саһәләриндә дә јазылы дил мәһз карлуг - чығатај хүсусијјәтләри дашыјыр: Гүтбүн "Хосров вә Ширин", Сејф Сарајинин "Күлүстан" тәрҹүмәләринин, "Бабурнамә"нин, Ә.Нәваи әсәрләринин, Әбүлгази ханын "Шәҹәрәји-тәракимә"синин... дили кими. Карлуг — чығатај хүсусијјәтләри XIX әсрә гәдәр Шәрг (Түркүстан) һүдудларындан кәнара чыхыб түркинин Шимал-Гәрб, Ҹәнуб-Гәрб тәзаһүрләринә дә мүәјјән дәрәҹәдә тә'сир көстәрир, лакин јерли дил шәраити һәмин тә'сирләрин кејфијјәт һәддинә чатмасына имкан вермир.

XIII-XIV әсрләрдә түркинин — үмумтүрк јазы дилинин Шимал-Гәрб вә Ҹәнуб-Гәрб рекионал тәзаһүр формаларынын мухтариjјәти артыг габарыг шәкилдә өзүнү һисс етдирир. Шимал-Гәрбдә түрки јерли гыпчаг түрк халг дили, Ҹәнуб-Гәрбдә исә оғуз түрк халг дили илә гаршылыглы әлагәдә инкишаф едир. Шимал-Гәрб (Шәрги Авропа, Волгабоју, Урал... әлавә олараг, Мәмлүк) түркиси әдәбилик сәвиjјәсини лазыми јүксәкликдә сахлаја билмәдији һалда, Ҹәнуб-Гәрб (Азәрбајҹан, Кичик Асија...) түркиси максимум әдәбилик, јахуд нормативлик нүмајиш етдирир. Нәсими-Фүзули хәтти илә әдәбилији, һәтта демәк олар ки, "мүбһәмлиј"и јүксәлән бу дил — түркинин Ҹәнуб-Гәрб тәзаһүрү, бизим фикримизҹә, әрәб, фарс јазы дилләринин ән али үслублары илә јарышмалы олур. Түрки Азәрбајҹан- Кичик Асија рекионунда ислам мәдәниjјәтинин апарычы ифадә формасы олмаг иддиасына дүшүр, она көрә дә ејни заманда әдәби фарс, әрәб хүсусиjјәтләрини өзүндә еһтива едән "үчајаглы" дил кејфиjјәти газаныр... Бу дил ади инсан дили дејил, тәбии дил дејил, бу дил хүсуси сәнәткарлығын, хүсуси мәһарәтин дилидир, бу дил илаһи идеолокијанын, илаһи енержинин дилидир — бу дилдә инсан даныша билмәз:

"Әлминнәту лиллаһ ким, фиргеји-әһли -Исламә вә зүмреји-әсһаби- иманә бу сәадәт мүјәссәр вә бу адәт мүгәррәр олубдур ки, һәр-маһи - Мәһәррәм тәҹдиди - мәрасими - матәм едиб әтрафү ҹәванибиндән мүтәвәҹҹиһи - дәшти - Кәрбәла олурлар вә ол түрбәти - шәрифдә буг'ә - буг'ә мәҹлис вә мәһафил гуруб тәкрир - вәгајеји - Кәрбәлајла шүһәда дағи - мүсибәтин тазә гылырлар..."

("Һәдигәт үс-сүәда"нын "Дибачә"синдән).

... Јә'ни бурада сөһбәт ондан кедир ки, Фүзулинин дили нормача түркинин Ҹәнуб-Гәрб, јахуд Азәрбајҹан - Кичик Асија тәзаһүрү, үслубча исә сөзүн бөјүк мә'насында професcионал тәфәккүрүн ифадәси олан али үслубдур. Вә бу дил һансыса милли әдәби дилин нәинки

өзү, һеч башланғычы кими дә тәгдим едилә билмәз — ән азы она көрә ки, милли дилин өз мәнбәсини бу јүксәкликдән, бу "мүбһәмлик"дән көтүрмәси нә әмәли, нә дә нәзәри олараг мүмкүндүр. Она көрә дә мән "Фүзули нәдән шикајәтләнирди?" мәгаләсинин мүәллифи, мөһтәрәм мүәллимим проф.Т.Һачыјевлә разылашырам ки, бөјүк шаир "әксәри-әлфазы рәкик вә ибараты наһәмвар" олан түрк дилини үмумиjјәтлә дејил, һәр һансы бир дил кими онун ифадә идеалына ҹаваб вермәмәкдә мүһакимә вә иттиһам едир... Фүзулинин ифадә идеалы исә чох јүксәкдир...: "Илаһи, вагифи-кејфиjјәти - һал вә алими - дәгајиги - әф'алсан, билирсән ки, сәндән гејри мү'ин вә мәзаһирим јохдур вә әтрафү ҹәванибимдә һасид вә мүанидим чохдур. Әмими — мәкариминдән вә кәрәми - мәраһиминдән тәвәггә' будур ки, бу бинаји-муҹәррәд тә'мириндә вә бу мүлки-мүәббәд тәсхириндә әлфазимә'анидән ҹәмиjји- мәсалиһим мүһәjја гыласан вә әрбаби һасид вә әсһаби-инад һүҹум етдикҹә мәнә мүн'им вә мүсаид оласан. "Иннәкә әла кулли шеј'ин гәдир"... Һәр шејә гадир олан Аллаһдан Фүзулинин истәдији елә бир дил, ифадә гүдрәтидир ки, онунла Аллаһын өзү илә үнсиjјәтә кирмәк мүмкүндүр:

Еј фејзрәсани - әрәбү түркү әҹәм,
Гылдын әрәби әфсәһи - әһли -аләм,
Етдин фүсәһаји - әҹәми Исадәм,
Бән түркзәбандан илтифат ејләмә кәм.

... Суал олунур: Фүзулијә вә үмумиjјәтлә, түркинин Азәрбајҹанда јајылмасына, бөјүк сәнәтин — али үслубун дилинә чеврилмәсинә гәдәр Азәрбајҹан халг дили диалектфөвгү тәзаһүр формасында мөвҹуд идими?..

Шүбһәсиз, мөвҹуд иди, бу дилдә "Китаби Дәдә Горгуд" кими мүкәммәл епик әсәрләр јаранмышды, һәтта ондан даһа әввәл (тәхминән III-VIII әсрләрдә) Азәрбајҹанда гыпчаг түркҹәси кифајәт гәдәр кениш фәалиjјәт имканына малик иди. Лакин һәмин дил тәзаһүрләри

Чәнуб-Гәрб түркиси илә рәгабәтә кирә билмәзди, чүнки Чәнуб-Гәрб түркиси бир нечә әсрлик мүкәммәл инкишаф тарихи (јазы тарихи!) үзәриндә јүксәлир, Шәрг (мүсәлман) тәфәккүрүнүн уғурларыны еһтива едирди. Әлинә гәләм алан һәр бир мүсәлман түрк шаири (хүсусилә Фүзули кими бөјүк шаирләр) епоханын дил потенсијасына јијәләнмәјә (она һаким олмаға!) чалышырдылар вә буну фәрди јарадычылыг ишинин әсас мәсәләләриндән бири кими гијмәтләндирирдиләр; Танры дәркаһындан имдад истәјәндә дил — ифадә имканыны да нәзәрдә тутурдулар:

Ја рәб, мүсафири - рәһи -
сәһраји- меһнәтәм,
Тәвфиг едиб рәфиг,
бина сидги рәһбәр ет.
Сәрмәнзили - мурада јетир,
сәрбүләнд гыл,
Мәһрум гылма, чүмлә мурадым
мүјәссәр ет.

1996

"КОРОҒЛУ"

"Короғлу" дастаны үмумән мүхтәлиф түрк (вә бир сыра гејри-түрк) халглары арасында бу вә ја дикәр дәрәчәдә јајылса да, мүкәммәл епик јарадычылыг акты олмаг е'тибарилә тарихән Азәрбајчан халгына — Азәрбајчан түркләринә мәнсубдур. Азәрбајчан "Короғлу"су мәнсуб олдуғу халгын шифаһи әдәбијјатынын (бүтөвлүкдә мәдәнијјәтинин!) интибаһы дөврүндә* бөјүк милли-ичтимаи тәфәккүр енержисинин мәһсулу кими мејдана чыхмыш, һәмин халгын бир нечә әсрлик тарихи марағыны, сосиал-сијаси, идеоложи вә мә'нәви-естетик дүнјакөрүшүнү, менталитетини, милли еһтирасларыны әкс етдирмишдир.

"Короғлу"ну, Азәрбајчан ичтимаи-естетик тәфәккүр тарихиндәки мөвгејинә көрә, анчаг "Китаби-Дәдә Горгуд"ла мугајисә етмәк мүмкүндүр. "Китаби-Дәдә Горгуд" Азәрбајчан халгынын, "Короғлу" исә Азәрбајчан милләтинин формалашдығы дөврүн овгатынын, сосиал-сијаси, етнографик просесләринин һәр дөврдәки өзүнәмәхсус тәзаһүрүдүр. Вә һеч дә тәсадүфи дејил ки, "Короғлу" илә "Китаби-Дәдә Горгуд" арасында гырылмаз семантик-структур (поетик) әлагә вардыр ки, һәмин әлагәни е'тираф етмәдән Азәрбајчан "Короғлу"сунун нәинки кенезисини, һеч типолокијасыны да мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејил — "Китаби-Дәдә Горгуд"дан "Короғлу" ја гәдәр: түрк-оғуз озаны Азәрбајчан ашығына трансформасија олунур...

"Короғлу"нун Гәрб вә Шәрг вариантлары, тәдгигатчыларын гејд етдији кими, һәм мәзмун, һәм дә

* XVII-XVIII әсрләр Азәрбајчан интибаһы, онун характери, типолокијасы барәдә бах: Н.Чәфәров. Азәрбајчан интибаһы: проблемләр, мулаһизәләр... Фүзулидән Вагифә гәдәр, -Бакы: "Јазычы" нәш., 1991, с.49-71.

формача бири дикәриндән кифајәт гәдәр фәргләнир — Гәрб вариантлары Азәрбајҹан, түрк, ермәни, күрчү, күрд, ләзки вә с., Шәрг вариантлары исә түркмән ("Ко-роғлу"), өзбәк, газах (һәр икисиндә "Тороғлу"), таҹик ("Туругли", јахуд "Гургули") вариант вә ја версијаларындан ибарәтдир. Епосун Гәрб вариантлары, демәк олар ки, бүтүнлүклә реал, тарихи һадисәләрдән, әһвалатлардан бәһс етдији һалда, Шәрг вариантлары әфсанәви-мифик образлар, сүжетләрлә зәнкиндир, — Гәрб вариантлары әсасән нәсрлә, Шәрг вариантлары исә ше'рләдир.

"Короғлу"нун мүхтәлиф вариант, јахуд версијалары үзәриндәки мүшаһидәләр көстәрир ки, һәмин вариант, јахуд версијалар, араларындакы мәзмун фәргләринин бөјүклүјүндән вә ја кичиклијиндән асылы олмајараг, бир мәнбәдән — Азәрбајҹан "Короғлу"сундан төрәмишләр; һәр шејдән әввәл она көрә ки, тиположи бахымдан бу вариант даһа мүкәммәл, даһа тарихи вә даһа реалистдир, она көрә дә даһа чох төрәмә-артма, импровизасија потенсиалына маликдир. Вә короғлушүнас Х.Короғлунун белә бир фикри тамамилә доғрудур ки, ондан артыг мүхтәлиф етник мәншәли халгда "Короғлу" јазылы шәкилдә фиксасија олунса да, "әсас сүжет, көрүнүр, Азәрбајҹанда мүәјјәнләшмишдир".*

"Короғлу"нун Гәрбдән Шәргә доғру јајылдығыны күман етмәк үчүн һәр чүр әсас вардыр — Азәрбајҹаны, Анадолунун Шәргини әһатә едән ҹәлалиләр (XVI әсрин сону XVII әсрин әввәлләри) һәрәкаты "Короғлу"нун илк сүжетләрини, јахуд епизодларыны бу әразидә (Гәрбдә) мејдана чыхармалы, сонра һәмин сүжет вә ја епизодлар оғуз-түркмәнләр васитәсилә Шәргә нәгл олунмалы иди. Дикәр тәрәфдән XVII әсрдә түрк дүнјасынын епик-сијаси бахымдан ән кәркин нөгтәси мәһз Гафгаз (Азәрбајҹан) иди ки, бурада јалныз тарих сәһнәсинә чыхмаға

* Х.Г.Короглы. Взаимосвязи эпоса народов средней Азии, Ирана и Азербайджана. -М.: изд. "Наука", 1983, с.169.

һазырлашан бир милләтин — Азәрбајҹан милләтинин талеји һәлл олунмурду, дикәр оғуз түркләринин (Түркијә түркләринин, түркмәнләрин) милли өзүнүтәшкили просеси дә аз вә ја чох дәрәҹәдә һәмин рекионла бағлы иди.

Лакин Шәрг "Короғлу"су анҹаг мәншәји, бир сыра образ, епизод-сүжет вә мотивләринә көрә Гәрб "Короғлу"су илә ејнидир, үмумијјәтлә исә орижинал вариант вә ја версијалардан ибарәтдир — һәр бир түрк халгы (түркмән, өзбәк, газах вә с.) "Короғлу"ја өз тарихи-етник марағыны, мә'нәви-етнографик характерини, ичтимаи-сијаси проблемләрини кәтирмиш, ону ("Короғлу"-ну) һансы епик, бәдии-естетик сәвијјәјә галдырыб-галдырмамасындан асылы олмајараг, өзүнүнкү етмишдир*.

Азәрбајҹан "Короғлу"су Гәрб вариантларынын, кејд олундуғу кими, әсасыны тәшкил едир — "истәр ајры-ајры һиссәләринин, голларынын илк јаранмасында, истәрсә дә јашадығы әсрләр боју даһа да зәнкинләшмәсиндә, ҹилаланмасында бизә мә'лум олмајан сајсыз-һесабсыз сөз сәнәткарларынын иштирак етмиш олдуғу ән әзәмәтли дастанларымыздан бири"** "Короғлу" милли тәшәккүл дөврүндә мәнсуб олдуғу халгын, милләтин һансы јарадыҹылыг (вә кениш мә'нада өзүнүтәшкил!) имканларына малик олдуғуну көстәрир. Мүтәшәккилли-јинә халгын ичтимаи-сијаси проблемләрини әкс етдирмә имканына, естетик-поетик сәвијјәсинә көрә нә Түркијә түркләринин "Короғлу"су, нә дә ермәни, күрчү, күрд, ләзки вә с. "Короғлу"су Азәрбајҹан "Короғлу"су илә мүгајисә олуна билмәз — ејни заманда кејд едәк ки, Гафгазда јашајан кејри-түрк мәншәли халгларын "Короғлу"-су әсасән Азәрбајҹан "Короғлу"сунун ајры-ајры сүжетләринин вариасијасы, бир сыра һалларда исә билаваситә

* Бах: Б.А.Каррыев. Эпические сказании о Кероглы у тюркоязычных народов, -М.: изд. "Наука", 1968; Х.Короглы. Огузский-героический эпос. -М.: изд."Наука", 1976.

** М.Һ.Тәһмасиб. Мүгәддимә. — Короғлу. -Бакы: Азәрб.ССР ЕА нәш., 1956, с.6-7.

тәрҹүмәсидир. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, вахтилә гејри-түрк мәншәли бир сыра гоншу халгларын ифачы-ашыглары мүхтәлиф мәҹлисләрдә "Короғлу"нун сүжетини Азәрбајҹан түркҹәсиндән чевирәрәк өз дилләриндә (ермәнҹә, күрҹүҹә, ләзкиҹә вә с.) данышмыш, дастандакы гошмалары исә мәһз Азәрбајҹан түркҹәсиндә охумушлар (XVII-XIX әсрләрә аид бир сыра әлјазмалары да буну көстәрир). Јә'ни Гафгаз — Кичик Асија рекионунда "Короғлу"нун апарыҹы дили Азәрбајҹан түркҹәси, тәмсил вә тәблиғ етдији идеја-естетик мәдәнијјәт Азәрбајҹан мәдәнијјәти олмушдур.

Азәрбајҹан "Короғлу"су формалашдығы дөврдән һәм јазыја алынмаға, һәм дә јазылы әдәбијјата тә'сир көстәрмәјә башламышдыр — әлбәттә, бунун сәбәби јалныз "Короғлу"нун XVII-XVIII әсрләр Азәрбајҹан мәдәнијјәтиндә бөјүк тарихи мөвгејә малик олмасы дејил; һәмин дөврдә, көрүнүр, әсасән интибаһ дүшүнҹәсинин тә'сири илә халг әдәбијјаты бөјүк нүфуз газаныр — бунун мигјасыны тәсәввүр етмәк үчүн дејәк ки, XVI-XVIII әсрләр ашыг јарадыҹылығы нүмунәләри, бир сыра дастанлар јалныз әрәб (Азәрбајҹан түрк) әлифбасында дејил, ермәни вә күрҹү әлифбаларында да јазыја алынмыш, дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхмышдыр.

"Короғлу"нун әлјазмалары даһа чох олмушдур* — бунун бир сәбәби, јухарыда гејд етдијимиз кими, дастанын Гафгазда кениш јајылмасы, әдәби-естетик нүфузу идисә, башга бир сәбәби онун көрүнмәмиш бир сүр'әтлә төрәјиб-артмасы, инкишаф етмәси, гејри-ади потенсиала малик олуб кет-кедә јени сүжетләр, мотивләр, идејалар вә с.-лә зәнкинләшмәси иди. "Короғлу" јарадыҹы ашыға, ел сәнәткарына дөврүн, күнүн иҹтимаи

* Бах: Л.Г.Члаидзе. Об одной неизвестной рукописи эпоса "Кероглы". - Труды Тбилисского ГУ, 1967, т.21; Х.Г.Короглы. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. -М.: изд. "Наука", 1983, с.182-247; И.Аббасов. Ермәни әлифбасы илә јазыја алынмыш (топланмыш) Азәрбајҹан дастанлары вә дастан шерләри. - Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјатына даир тәдгигләр, једдинҹи китаб, -Бакы: 1987, с.39-51.

проблемләрини үмумиләшдирмәк, һәмин проблемләрә халгын мүнасибәтини билдирмәк, ја аналитик, ја да тәһтәлшүур бир шәкилдә тәгдир-тәсдиг вә ја инкар етмәк үчүн гејри-мәһдуд имкан верирди. Азәрбајҹан халгынын милли интибаһы дөврүндә фолклорун, дастан-епос јарадыҹылығынын газандығы бу гејри-мәһдуд имканы, импровизасија сүр'әтини јазы әкс етдирә (еһтива едә!) билмирди.

Көркәмли короғлушунас М.Һ.Тәһмасиб, көрүнүр, даһа чох совет идеолокијасынын тә'сири алтында белә бир фикир сөјләмишди ки, "диггәт" едилсә, "Короғлу" епосунун да Азәрбајҹанын Русија илә бирләшмәсиндән сонракы дөврдә даһа да бөјүмә, кенишләнмә мә'насында инкишаф етмәдији ајдын олар. Чүнки бу бирләшмә илә "Короғлу" епосунун әсас мүбаризә објекти олан Османлы вә Иран истиласы арадан галхмышдыр".* Әлбәттә, бу нәинки көһнәлмиш, һәтта ејни заманда јанлыш фикирдир — һәр шејдән әввәл она көрә ки, "Короғлу" дастаны Азәрбајҹан милләтинин формалашмасы дөврүндә милли-етнографик мүстәгиллији тәрәннүм едән бир әсәр (епос) олдуғундан о һәр ҹүр истиланын, һәр һансы јаделли дүшмәнә бојун әјмәјин әлејһинәдир вә нечә ки, совет идеолокијасы Азәрбајҹанда милли-демократик тәфәккүрү әсасән ифлиҹ етмәмишди, о вахта гәдәр "Короғлу"нун төрәмә, инкишаф едиб зәнкинләшмә потенсијасы галырды.

... "Азәрбајҹан Русијаја бирләшдији заман бураја кәлмиш илк кенерал јерли әһалидән Короғлу һаггында сорушур... Короғлуну көрмәк истәјир...

Гоча ағсаггал бир киши дејир:

— Сән әмр елә узун бујнузлу бир гоч кәтирсинләр...

... Кәтирирләр. Гоча јер газыб гочу бујнузларына гәдәр јерә басдырыр. Сонра атыны миниб чөвланә

* М.Һ.Тәһмасиб. Мүгәддимә. — Короғлу. -Бакы: Азәрб.ССР ЕА нәш., 1956, с.8-9.

кәтирир. Чапараг кәлиб кечәндә әјилиб торпаға басдырылмыш гочун ики бујнузундан тутур, галдырыб көјә туллајыр. Аты бир гәдәр сүрүб сонра дөндәрир, гылынчыны чәкир, чапараг кәлиб гылынчы илә гочу көјдә ики шаггаја бөлүр. Сонра бир тәрәзи кәтириб шаггаллары чәкдирир, һәр ики шагга мисгал-мисгала бәрабәр кәлир. Гоча дејир:

— Мән Короғлунун ән чаван дәлиси Ејвазам. Короғлу лазым олмајан јерә кетмәз. Әкәр лазым олса, чағрылмамыш да кәләр“.*

М.Һ.Тәһмасиб јазыр: “Бу әфсанә “Короғлу“ епосунун, әкәр белә демәк мүмкүндүрсә, сон сөзүдүр. Бунунла бу әзәмәтли епосун даһа да бөјүмәк мә’насында инкишафы дајаныр“.**

Көркәмли короғлушүнасын бу мүлаһизәси дә, принсип е’тибарилә, өзүнү доғрултмур — “әфсанә“дә “Короғлу“ дастанынын тәмсил етдији епик ән’әнә-мәдәнијјәтин һәлә чох күчлү олдуғуну, конкрет тарихи һадисәјә — Азәрбајчанын Русија тәрәфиндән ишғалына мүәјјән мүнасибәт билдирилдијини көрүрүк. “Короғлу“ XVII-XVIII әсрләрдә олдуғу кими XIX әсрдә, XX әсрин әввәлләриндә дә өз епик һәјатыны төрәмә-зәнкинләшмә истигамәтиндә јашамыш, бир сыра голлар мәһз бу заман мејдана кәлмишдир.*** Лакин, һеч шүбһәсиз, “Короғлу“ епик систем-мәдәнијјәтинин (кениш мә’нада епосунун!) мүкәммәл бир јарадычылыг акты кими тәзаһүрү XVII әсрдә баш вермишдир, о, халгын бағрындан бир вулкан кими мәһз бу әсрдә пүскүрмүш, сонракы дөврләрдә исә формалашма-инкишаф, төрәмә-зәнкинләшмә просеси

* М.Һ.Тәһмасиб. Мүгәддимә. — Короғлу. -Бакы: Азәрб.ССР ЕА нәш., 1956, с.8-9.

** Јенә орада, с.9.

*** XIX әсрин орталарында “Кавказ“ гәзетиндә сөјләнмиш ашағыдакы сөзләр дә буну сүбут едир: “Асијада вә үмумијјәтлә, Шәргдә елә бир јер тапмаг олмаз ки, бу ад (сөһбәт Короғлудан кедир — Н.Ч.) орада мәшһур олмасын. Сиз ону һәтта Бессарабијада, Молдавијада да ешидәрсиниз“... (Кавказ, 1856, №21).

кечирмишдир. Вә бу просес дастанын епик типолокијасынын мүәјјәнләшмәсиндә һеч дә илкин “пүскүрмә“ — доғулуш дөврүндәкиндән аз рол ојнамамышдыр — хүсусилә XVIII әср вә XIX әсрин биринчи јарысында епос-потенсијадан епос-сәнәтә доғру мүкәммәл бир тәкамүл дөврү кечмиш, Азәрбајчан интибаһынын, демәк олар ки, бүтүн күчүнү әкс етдирмишдир.

“Короғлу“нун тәшәккүл-формалашма тарихини тәхминән ашағыдакы кими дөврләшдирмәк олар:

I. XVI әсрин әввәлләриндән XVII әсрин әввәлләринә гәдәр — мә’нәви-културолоњи, естетик потенсиалын мүәјјәнләшмәси, XVI әсрин сону XVII әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын өз дөвләт мүстәгиллијини итирмәси илә әлагәдар олараг милли мүәтсгиллик уғрунда мүбаризәнин күчләнмәси нәтичәсиндә епосун мејдана чыхмасы үчүн мә’нәви, психолоњи вә идеолоњи шәраитин јетишмәси.

II. XVII әсрин әввәлләриндән орталарына гәдәр — епосун идеја-естетик әсасларынын, структурунун, илк сүжет-епизодларынын, әсас образларынын јаранмасы.

III. XVII әсрин орталарындан XVIII әсрин әввәлләринә гәдәр — дастанын әсасән, формалашмасы, дөврүн бөјүк шифаһи сөз сәнәткарлары — ашыглар тәрәфиндән идеја-мәзмун вә поетик структур бахымындан мүкәммәл сәнәт фактына чеврилмәси, ејни заманда илкин вариант, јахуд версијаларын тәшәккүлү.

IV. XVIII әсрин әввәлләриндән XIX әсрин орталарына гәдәр — дастанын епик потенсиалын там күчүндә тәзаһүрү, милли епоса чеврилмәси, вариантлашманын күчләнмәси, ајры-ајры голларын, јахуд бүтөвлүкдә дастанын јазыја алынмасы, Азәрбајчан ашыгларынын репертуарында әсас әсәрә чеврилмәси, јени голларла зәнкинләшмәси, кәлә-кәлә даһа да чилаланыб мүкәммәлләшмәси.

V. XIX әсрин орталарындан XX әсрин 30-чу илләринә гәдәр — сәнәткарлыг бахымындан даһа да зәнкинләшмәси, хүсусилә ифачы ашыглар тәрәфиндән

мүхтәлиф мәчлисләрдә даһа чох сөјләниб јајылмасы, ардычыл шәкилдә топланмасы, јазылы әдәбијјата, милли ичтимаи тәфәккүрә мүәјјән тә'сир көстәрмәси... Вә XX әсрин 30-чу илләриндән сонра үмумијјәтлә, ашыг-дастан сәнәтинин сүгуту илә бағлы олараг архаикләшмәси...

Әлбәттә, бу бөлкүдә мүәјјән шәртилијин олмасы тәбиидир — шәрти олмајан исә одур ки, "Короғлу" XVI әсрин сону XVII әсрин әввәлләриндән XX әсрин әввәлләринә гәдәр, јә'ни тәхминән үч әср халгын фолклор тәфәккүрүндә јашамыш, онун гәһрәманлыг идеалынын факты, һадисәси кими мөвчуд олмушдур. "Короғлу" мөвчуд олдуғу халгын әхлагына, мә'нәвијјатына, психолокијасына мүкәммәл бир мәктәб сәвијјәсиндә әсрләрлә тә'сир көстәрмиш, ону кенишлији, чохтәрәфлилији, зәнкинлији илә әһатә етмишдир. IX-XII әсрләрдән сонра Азәрбајчан дастан јарадычылығынын милли епос тәфәккүрүнүн потенсијасы мигјасында тәзаһүрү мәһз XVII-XIX әсрләрдә "Короғлу"нун шәхсиндә олмушдур.

Азәрбајчан "Короғлу"су (еләчә дә онун билаваситә тә'сири алтында формалашыб инкишаф етмиш Гәрб вариант вә ја версијалары), әсасән, реал (конкрет) тарихи һадисәләрин ин'икасыдыр вә "Короғлу" гәһрәманларынын адларына реал тарихи шәхсијјәтләрин адлары кими тарихи әсрләрдә тәсадүф олунур, — бунунла белә епосун алт гатында (ич структурунда!) зәнкин мифик потенсијанын удулдуғуну көрмәк о гәдәр дә чәтин дејил вә "Короғлу"да һәмин мифоложи гат, демәк олар ки, бүтүнлүклә үст гатын (дыш структурун!), кениш мә'нада реализмин ихтијарындадыр, она табе олмуш, һәтта онун (үст гатын) тәзјиги илә бир сыра һалларда деформасија олунмушдур.

Лакин мүәјјән мәгамларда алт гатын тамамилә үст гата чеврилдијини көрмәмәк, садәчә олараг мүмкүн дејил...

"— Оғул, бурадакы дағларын бириндә бир чүт булаг вар, адына Гошабулаг дејәрләр. Једди илдән једди илә чүмә ахшамы мәшриг тәрәфдән бир улдуз, мәғриб

тәрәфдән дә бир улдуз доғар. Бу улдузлар кәлиб көјүн ортасында тоггушарлар. Онлар тоггушанда Гошабулаға нур төкүләр, көпүкләниб дашар. Һәр ким Гошабулағын о көпүјүндә чимсә елә гүввәтли бир икид олар ки, дүнјада мисли-бәрабәри тапылмаз, һәр ким Гошабулағын сујундан ичсә ашыг олар. Өзүнүн дә сәси елә күчлү олар ки, нә'рәсиндән мешәдә асланлар үркәр, гушлар ганад салар, атлар, гатырлар дырнаг төкәр. Чох икидләр, шаһзадәләр бу су үчүн кәлибләр, анчаг һеч биринин бахты јар олмајыб. Инди једди ил тамам олһаолдур. Вә'дә чатыб, кет, ахтар, Гошабулағы тап..."

Рөвшән һәмин булағы тапыр, бир габ долдуруб башына төкүр, бир габ ичир, бир габ да долдуруб атасына кәтирмәк истәркән көрүр ки, көпүк даһа јохдур, булаг дурулуб. Кор пешман кери дөнүр... Вә Короғлу атасы Алы кишини Гошабулағын јанында дәфн едир.

"Короғлу" дастанында мифоложи образларын бу чүр фәал шәкилдә мејдана чыхмасы, хүсусилә баш гәһрәманын фәалијјәтинин мифлә бағлылығы епосун мифоложи семантикасынын зәнкинлијини, онун гәдим мә'нәви-естетик јаддаш әсасында јарадылдығыны, дәрин тарихи көкләрә малик олдуғуну көстәрир. Алы киши вә Короғлу образларынын мифоложи мәншәјиндән бәһс едән М.Сејидов бу бахымдан, һеч шүбһәсиз, һаглыдыр* — Алы киши даһа чох "ијә"дир, јахуд танрычадыр, ахырда Чәнлибелин мифик һамисинә чеврилир вә Короғлуну мүһафизә едән, демәк олар ки, бүтүн физики, руһи гүввәләри она (Короғлуја) мәһз Алы киши верир...

Истәр Короғлуда, истәрсә дә "Короғлу"нун дикәр гәһрәманларында (онларын һәр бириндә) аз вә ја чох дәрәчәдә илаһи күч вар — дүздүр, һәмин күч дастанда мүмкүн гәдәр кизләдилир, мифик ишығы нә гәдәр

* М.Сејидов. Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һаггында. — "Азәрбајчан" жур., 1978, №3.

имкан варса сөндүрүлүр, лакин һәрарәти галыр вә һәр ан һисс едилир.

"Короғлу" — Азәрбајҹан ашыг әдәбијјатынын јүксәлиш дөврүнүн мәһсулдар вә гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин әдәбијјат фолклорун классик әдәбијјата (нормативлијә) ҹан атмасы ҹәһдинин нәтиҹәси олуб өзүнәмәхсус фәлсәфи-естетик, поетик хүсусијјәтләрә маликдир; онлардан башлыҹасы одур ки, ашыг гәдим түрк мифолокијасы илә суфилији, суфиликлә һәјатилији (реализми) бирләшдирмәјә ҹәһд едир... Ашыг сәнәтинин әсас идеја-естетик принсипләрини, үмумән типолокијасыны мүәјјән етмәјә имкан верән әсәрләрдән бири (даһа доғрусу, биринҹиси!) мәһз "Короғлу"дур — "Короғлу"нун мүәллифи кимдир?" суалына да еләә билирик ки, ән доғру ҹаваб будур: Ашыг! Мүкәммәл ашыг мәктәби олмаса иди, һеч шүбһәсиз, "Короғлу" кими мүкәммәл бир дастан — епос да олмазды. Ашыг "Короғлу"нун һәм мүәллифи, һәм дә гәһрәмандыр вә тәсадүфи дејил ки, фолклоршүнаслыгда Короғлунун тарихи шәхсијјәт кими ҹәлали-гијамчы олмасы барәдәки мүлаһизә илә јанашы "шаир-ашыг олмасы фәрзијјәси" дә "ағлабатан" сајылыр.* Дастанын гәһрәманы өзүнүн ашыг олдуғуну бир нечә јердә — ја ҹидди, ја да зарафатла дејир; мәсәлән:

Салам вердим, салам алмаз,
Көрдүм кәссин салам сәни.
Ахчасыз, пулсуз ашығам,
Пулум јохдур, алам сәни.

Короғлу јалныз физики күчү илә дејил, һагг ашығы олмасы илә дә, һаглы олараг, өјүнүр:

Мејдана кирәндә мејдан таныјан,
Һагтын веркисинә мән дә ганыјам;

* В.Вәлијев. Азәрбајҹан гәһрәманлыг дастанлары. -Бакы: АДУ нәш., 1980. с.34.

Бир икидәм, икидләрин ханыјам,
Бу әтрафда бүтүн һәр јан мәнимди!..

Вә беләликлә, Ашыг "Короғлу"да өзүнүн сәнәт идеолокијасы үчүн ваҹиб олан үч фәлсәфи-естетик компонентин өзүнәмәхсус "композисија"сыны тәгдим едир: мифолокија — суфилик — һәјатилик (реализм). XVII-XVIII әсрләр (сон орта әсрләр) Азәрбајҹан дастанларынын һамысында олдуғу кими, "Короғлу"да да ашыглыг гәһрәманларын, демәк олар ки, һамысыны характеризә едир — онларын һамысы биринҹи нөвбәдә (тәбиәтләри е'тибарилә) ашыгдырлар: сөзләрини сазла дејирләр. Лакин ашыглыг анҹаг саз көтүрүб сөз демәкдән ибарәт дејил, мә'нәви-әхлаги бир кејфијјәт олараг, онларын дахили аләмини мүәјјән етмәкдәдир.

Вә хүсусилә гејд етмәк лазымдыр ки, "Короғлу"да бу Ашығын автобиографик образы да мөвҹуддур.

"Короғлу" епосу XVII-XVIII әсрләр Азәрбајҹан интибаһынын иҹтимаи-фәлсәфи, естетик културоложи идејалары әсасында, онларын күчлү тәзјиги илә формалашмышдыр — һәмин интибаһ ашағыдакы әламәтләрлә тәсдиг олунур:

1) гәдим түрк, түрк-оғуз мифолокијасы дөврүн мәдәнијјәтинин (еләчә дә әдәбијјатынын) кенетик әсасында дајаныр, јарадыҹылығынын кенератору кими чыхыш едир;

2) XVII-XVIII әсрләр мәдәнијјәти милли өзүнүдәрк фактына олараг тәзаһүр едир (һәмин әламәт мәдәнијјәтин һәм мәзмунунда, һәм дә формасында өзүнү көстәрир);

3) XVII-XVIII әсрләр мәдәнијјәти, нәтиҹә е'тибарилә, реалист мәдәнијјәтдир.

Һәмин әламәтләр дөврүн ән нәһәнк абидәси олан "Короғлу" епосуну, әлбәттә ки, биринҹи нөвбәдә характеризә едир.

XVII-XVIII әсрләрдә үмумшәрг мәдәнијјәтинин дашыјычысы олан орта әсрләр шәһәринин дағылмасы*, бунун әвәзиндә Азәрбајҹан кәндинин ичтимаи-мәдәни мөвгејинин күчләнмәси мүшаһидә едилир. Кәндли шәхсијјәти әдәбијјатда (үмумән мәдәнијјәтдә) көрүнүр, кетдә бу мөвге даһа да күчләнир. Ејни заманда орта әсрләр шәһәринин јериндә интибаһ шәһәри мејдана чыхмаға башлајыр ки, бу да хүсусилә јени типли таҹир зүмрәсинин формалашмасы, ҹәмијјәтдә јүксәк нүфуз газанмасына сәбәб олур (таҹир тәфәккүрү фолклорда хүсусилә ашыг-дастан јарадыҹылығында өзүнәмәхсус бир фәаллыгла иштирак едир; мәһәббәт дастанларында таҹирләрин образы јарадылыр, тиҹарәт терминләри, ифадәләри сүр'әтлә метафоралашыр вә с.).

Интибаһ дөврүндә милли өзүнүдәркин тәркиб һиссәси олараг инсанын — шәхсијјәтин өзүнүдәрки дә күчләнир ки, бунун да әдәбијјатда, хүсусилә фолклорда парлаг ифадәсини көрмәмәк мүмкүн дејил. Интибаһ мәдәнијјәти инсаны чөлләрә салмыр, Мәҹнун еләмир (бу мә'нада мәҹнунлуг фәлсәфәси — бүтөвлүкдә Фүзули инкар едилир.** Инсан XVII-XVIII әсрләрдә мәҹнун јох, дәли (Короғлу дәлиси) вә Короғлу олмаг сәлаһијјәти газаныр... Мәһәббәт ону (инсаны) ҹәмијјәтдән узаглашдырмыр, әксинә, она (ҹәмијјәтә) даһа да јахынлашдырыр — ашигләр "бута алырлар", онларын мәһәббәти күнаһ јох, "тәгдири-худа" сајылыр...

Интибаһ әдәбијјаты (әсәри!) инсанын азадлығыны, онун физики, мә'нәви күчүнү, естетикасыны тәрәннүм едир — Короғлу (вә дәлиләри) һеч кимә бојун әјмирләр,

* Бах: А.А.Рахмани. Азербайджан в конце XVI и XVII веке. Баку, изд. "Элм", 1981, с.198; В.Н.Левиатов. Очерк из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, изд. АН Азерб.ССР, 1948, с.115; Н.В.Цигулевская, А.Ю.Якубовский, И.О.Петрушевский, Л.В.Строева, А.М.Беленицкий. История Ирана с древневейших времени до конца XVIII века. -Л.: изд.ЛГУ, с.300 вә с.

** М.Фүзулини М.Ф.Ахундов XIX әсрдә мүәјјән елми-нәзәри мөвгедән инкар етмәздән әввәл, фолклор XVII-XVIII әсрләрдә өзүнәмәхсус стихија илә "инкар етмишди".

"бир гашыг ган"дан өтрү дүшмәнә јалвармырлар, өз азадлыгларыны күзәштә кетмирләр. "Короғлу"дакы һагг, әдаләт, һуманизм гәһрәманларын давранышында, фәалијјәтиндә нәинки әхлаги-мә'нәви кејфијјәт, һәм дә дастанын (вә заманын) тәбиәтиндән ирәли кәлән фәлсәфи принсип кими тәзаһүр едир. Гәһрәманлыг орта әсрләрә мәхсус хүсусијјәтләрини әсасән горуса да, бир сыра бахымлардан һәјатиләшир (реаллашыр), ајдын мәтләбләрә, мәгсәдләрә хидмәт едир, мүҹәррәдликдән, "өзүндә шеј" олмагдан чыхыб кәлә-кәлә инсанын — шәхсијјәтин әламәтләриндән биринә чеврилмәклә тәдриҹән орта әсрләр схоластикасыны итирир.

Азәрбајҹан "Короғлу"су Азәрбајҹанын, әсасән, Гәрб рекионалларында, мүәјјән дәрәҹәдә исә Шәрги Анадолуда формалашмыш, кениш јајылмыш, профессионал ашыгларын репертуарынын әсасыны тәшкил етмишдир (истәр XX әсрдә, истәрсә дә ондан даһа әввәл мүхтәлиф тәдгигатчы — фолклоршүнаслар, фолклор топлајанлар "Короғлу"ну, әсасән, Газах, Товуз, Шәмкир, Кәнҹә рајонларындан, Күрҹүстандан топламышлар.* Дастанын даһа кениш јајылдығы рекионларда вахтилә көчәри түркмәнләр, јахуд тәрәкәмәләр јашамышлар — тарихи мәнбәләр онлары һакимијјәтә табе олмајан, азадлыгсевәр бир халг кими тәгдим едир. Түркмәнләр күчлү, ҹәсур идиләр, әсасән, малдарлыгла мәшғул олур, тез-тез гоншу халгларын үзәринә чапғына кедирдиләр. Гачагчылыг, јағмаја кетмә түркмәнләрин һәјат тәрзинә, мәишәтинә онун үзви һиссәси кими дахил олмушду. XVII-XVIII әсрләрдә Азәрбајҹан милләтинин формалашмасы дөврүндә онлар (түркмәнләр) тәдриҹән өз мүстәгилликләрини итирсәләр дә, формалашмагда олан милләтин менталитетинин мүәјјәнләшмәсиндә бөјүк рол ојнадылар.

"Китаби-Дәдә Горгуд"ла "Короғлу" арасындакы идеја-мәзмун, структур-форма јахынлығынын бир сәбәби

* Бах: Короғлу. -Бакы: Азәрб.ССР ЕА нәш., 1966, с.339-342.

дә һәр ики дастан-епосун ејни бир етник-мәдәни системин мәһсулу олмасыдыр, фәрг исә һәмин етник-мәдәни системин кечирдији тәкамүллә јанашы дөврүн - заманын дәјишмәсиндәдир ки, бунларын һәр икиси етносун давранышына, функсионал имканларына өзүнә-мәхсус шәкилдә тә'сир көстәрир. "Китаби-Дәдә Горгуд"ун, формалашдығы дөврүн тарихи илә бағлылығы нә гәдәр күчлүдүрсә, "Короғлу"нун өз дөврү илә бағлылығы да о гәдәр күчлүдүр.

"Короғлу" дастанынын идеја-мәзмуну барәсиндә бәһс едәркән ашағыдакылары нәзәрдә тутмаг лазымдыр:

биринҹиси, епосун гәдим түрк мифолокијасы вә әски түрк-оғуз епик ән'әнәләри илә бағлы олмасы;

икинҹиси, конкрет тарихи дөврдәки һадисәләри бу вә ја дикәр шәкилдә әкс етдирмәси;

үчүнҹүсү, милли интибаһ дүшүнҹәсинин (вә әслиндә, һәмин дүшүнҹәнин јетишдирдији ашыг сәнәтинин) мәһсулу олмасы.

"Короғлу"да интибаһ тәфәккүрү епик ән'әнәләрә (потенсиала) дајанараг дөврүн тарихи мәнзәрәсини јарадыр, она көрә дә бурада ("Короғлу" дастанында) һәм кечмиш, һәм инди, һәм дә кәләҹәк бир гәһрәман кими иштирак едир.

... Көзләри чыхарылмыш Алы кишинин оғлу Рөвшән — Короғлу Һәсән ханы өлдүрүб Чәнлибелә чәкилир. Орада мәскән салыб халгын икид, гәһрәман оғулларыны башына јығыр, једди мин једди јүз јетмиш једди дәли илә ханлара, пашалара гаршы вурушур.

Короғлунун шөһрәти һәр јана јајылыр, һәтта иш о јерә чатыр ки, хоткарын (Түркијә султанынын) гызы Никар ханым көрмәзә-билмәзә Короғлуја ашиг олур, она намә көндәрир. Короғлу Истанбула кедиб Никары Чәнлибелә кәтирир. Сонра бир сыра хан, паша гызлары да өз истәкләри илә дәлиләрә гошулуб Чәнлибелә кәлирләр.

Короғлу илә Никарын өвлады олмур. Она көрә дә онлар, хүсусилә Никар ханым дәрд чәкир. Буну көрән

Ашыг Ҹүнун Тәкә-Түркмән елләрини кәзиб Ејвазы тапыр, сонра Короғлу ону алыб Чәнлибелә кәтирир вә өзүнә евлад едир.

Короғлу Чәнлибелдә өз дәлиләри илә хош күнләр кечирир, тез-тез мүхтәлиф сәфәрләрә чыхыр, гәһрәманлыг көстәрирләр. Короғлунун даһа да шөһрәтләндијини көрән пашалар, ханлар тәдбир көрмәјә чалышырлар ки, ону арадан көтүрсүнләр. Һәчәл Һәмзәни өјрәдиб Чәнлибелә көндәрирләр. Һәмзә Гыраты гачырса да, Короғлу кәлиб атыны кери апарыр. Бундан сонра Һәсән паша Болу бәјлә, Әрәб Рејһанла мәсләһәтләшиб гәрара алырлар ки, Короғлунун үзәринә гошун чәксинләр. Болу бәј Чәнлибел һәндәвәринә кәлир вә Короғлуну "тутуб" кәтирир Әрзинҹана. Лакин Короғлу хилас олуб јенидән Чәнлибелә гајыдыр. Сонра Короғлу Әрәб Рејһанла һагг-һесаб чүрүтмәк үчүн Гарса кедир. Гарсда мүһасирәјә дүшүр. Ејваз дәлиләрлә кәлиб, Әрәб Рејһанла тәкбәтәк дөјүшүб ону өлдүрүр. Короғлуну хилас едирләр. Ејваз Гарс пашасынын гызы Һүрү ханымла евләнир.

Короғлунун Дәрбәнд пашасынын гызы Мө'минә ханымдан олан, үзүнү көрмәдији оғлу — Күрдоғлу Чәнлибелә кәлир.

Нечә-нечә дөјүшләр көрән, јолларда јоран, мәрдләрә арха олан Гоч Короғлу гочалыр, дәлиләри башындан дағыдыр, Короғлулуғу јерә гојур, Никар ханымла Чәнлибелдә өмрүнүн сон илләрини јашајыр... Лакин һәмин илләри сакит, гулағы динҹ јашамаг Короғлуја гисмәт олмур — Иран шаһы ону тутмаг истәјир, әлдән чыхдығыны көрүб үстүнә гошун көндәрир. Буну ешидән Ашыг Ҹүнун Чәнлибели тәрк етмиш дәлиләри јенидән бураја јығыр. Шаһын гошуну дармадағын едилир. Вә Короғлу јенидән дөвраныны давам етдирир...

... Әлбәттә, "Короғлу" ваһид сүжет хәттинә малик бир дастан дејилдир, бунунла белә бурада чәрәјан едән һадисәләрин кениш миг'јасда мүәјјән ардычыллығы мүшаһидә олунур:

1) Алы кишинин һәрәкәтинин дүзкүн анлашылмамасы нәтичәсиндә онун көзләринин чыхарылмасы, Рөвшәнин Һәсән хандан өз атасынын интигамыны алмасы, Чәнлибелә сығынмасы;

2) Рөвшәнин Короғлу кими мәшһурлашмасы, онун әтрафында дәлиләрин топланмасы, Никар ханымын Чәнлибелә кәлмәси;

3) мүхтәлиф мәгсәдләрлә (көрүнүр, әсасән јағмаја кетмәк етнопсихолокијасынын тә'сири алтында) мүхтәлиф јерләрә "сәфәр"ләрә кедилмәси, Чәнлибелин шөһрәтинин даһа да артмасы, "сәрһәдләри"нин кенишләнмәси, Ејвазын Чәнлибелә кәлмәси;

4) Чәнлибелин кетдикчә даһа ардычыл шәкилдә хүсусилә хоткар (Түркијә султаны) вә пашалар тәрәфиндән тәһдид олунмасы, Гыратын гачырылмасы, Короғлунун "әсир" апарылмасы, Чәнлибели мүдафиә етмәк уғрунда мүбаризә;

5) Короғлунун гочалығы, короғлулугдан әл чәкмәси, лакин мәчбуријјәт үзүндән (бу дәфә Иран шаһы мәчбур едир!) Чәнлибелин (вә Короғлунун) јенидән дирчәлмәси.

Кениш мигјасда сүжет хәттиндә ардычыллыгла јанашы бу вә ја дикәр дәрәчәдә симметрија да вардыр — һәмин симметрија сүжет хәттиндәки шахәләнмәјән (пассив) мәгамларла шахәләнән (актив) мәгамларын мүнасибәтиндә өзүнү көстәрир:

1) шахәләнмәјән (пассив) мәгам;
2) аз шахәләнән (аз актив) мәгам;
3) шахәләнән (актив) мәгам;
4) аз шахәләнән (аз актив) мәгам;
5) шахәләнмәјән (пассив) мәгам.

Көрүндүјү кими, мүхтәлиф "сәфәр"ләрә чыхылмасы, Чәнлибелин шөһрәтинин артмасы, сәрһәдләринин кенишләнмәси вә с. дастанын кениш мигјасда сүжет хәттиндә ән чох шахәләнән, чохлу голлар — вариантлар, версијалар верән мәгамдыр. Һалбуки 2 вә 4-чү

мәгамлар бундан аз шахәләнир, 1 вә 5-чи мәгамлар исә үмумијјәтлә пассив мәгамлардыр.

Гәдим түрк мифолокијасынын, түрк-оғуз епик ән'әнәләринин әсасында мүәјјәнләшән һәмин симметријаны Чәнлибелин (вә Короғлунун) өлүб јенидән дирилмәси тамамлајыр — бу, дастандан конкрет сәбәблә (Иран шаһы Короғлуну һәбс етмәк истәјир) изаһ едилсә дә, өлүб-дирилән тәбиәт барәдәки гәдимдән кәлән мифоложи тәсәввүрдән башга бир шеј дејилдир.

"Короғлу"нун мәзмуну, сосиал семантикасы, короғлушүнасларын бир нечә нәслинин дөнә-дөнә гејд етдикләри кими, Азәрбајчанын XVI-XIX әсрләр тарихинин һадисәләриндән кәнарда дүшүнүлә билмәз; дастанын бир епос олараг мүкәммәллијинин башлыча әламәтләриндән (вә шәртләриндән!) бири онун бу мә'нада тарихилијидир...

"Короғлу"да һаггында сөһбәт кедән дөврүн тарихи ики сәвијјәдә фактлашыр — бунлардан бири конкрет тарихи һадисәләрин, шәхсијјәтләрин дастанда әкс олунмасыдыр (тәдгигатчылар "Короғлу"нун тарихилијиндән данышаркән даһа чох буна диггәт јетирмишләр), лакин дастанда үмумиләшмиш, "һәзм олунмуш", фәлсәфи-естетик сәвијјәјә галдырылмыш бир тарих дә вардыр.

XVI әсрин 90-чы илләриндә Шәрги Анадолудан башлајан чәлалиләр һәрәкаты XVII әсрин әввәлләриндә, Азәрбајчана, еләчә дә гоншу өлкәләрә јајылыр — бу һәрәкат Османлы — "рум" әсарәтинә гаршы иди. Она көрә дә I Шаһ Аббас чәлалиләр һәрәкатындан истифадә едәрәк Азәрбајчаны Иранын мүстәмләкәсинә чевирә билди. Лакин, тарихи мәнбәләр хәбәр верир ки, һәрәкат бундан сонра да дајанмады, чәлалиләр јерли феодаллары да јағмаламаға башладылар* ... Искәндәр бәј Мүнши чәлалиләри "үсјана мејлли, фәалијјәтләриндә ардычыл олмајанлар" адландырырды.**

---

* Бах: Азәрбајчан тарихи. -Бакы: Азәрнәшр, 1994, с.470.

** Јенә орада, с.471.

Ҹәлалиләрин Шәрги Анадолуда, Азәрбајҹанын Гәрбиндә (Шималы илә Ҹәнубу арасында) јајылдыглары, Короғлу, Дәли Һәсән, Кизироғлу Мустафа бәј, Коса Сәфәр, Танры Танымаз... кими башчылары олдуғу көстәрилир* ки, дастанда һәмин тарихи шәхсијјәтләрин образлары јарадылмышдыр.

"Короғлу"да тарихилик конкрет тарихи һадисәләрин, шәхсијјәтләрин әкс олунмасындан башлајыб, гејд етдијимиз кими, фәлсәфи-естетик сәвијјәјә галдырылыр: Короғлу әввәл интигамыны алыр, сонра, әсасән, Османлы султанына вә һакимләринә гаршы вурушур, даһа сонра (гоҹалығында) исә Иран шаһы илә үз-үзә кәлир... Бу бахымдан "Короғлу" дастанында, һәгигәтән, "мүхтәлиф дөврләрдә баш вермиш тарихи һадисәләр бир-биринә говушмушдур", лакин һәмин "говушма"да мүәјјән тарихи мәнтиг, һәтта ајдын хронолокија да иштирак едир зәнниндәјик — белә ки, а)Короғлунун гијамчылыг миссијасынын башланмасы XVI әсрин сону XVII әсрин илк илләринә (ҹәлалиләр һәрәкатынын әввәлинә) дүшүр; б) бундан сонра Короғлунун миссијасы кенишләнир — Османлы империјасынын дүшмәнинә чеврилир (әслиндә, Иранын мөвгејиндә дајаныр) ки, бу да XVII әсрин илк рүбүнүн тарихини әкс етдирир; в)нәһајәт, Азәрбајҹаны фактики олараг мүстәмләкәјә чевирмиш Ирана (Иран шаһына!) гаршы мүбаризә дөврү кәлир (XVII әсрин 20-ҹи илләриндән сонра)... Беләликлә, "Короғлу"да гәһрәманын фәалијјәтиндә тәхминән 20-40 иллик бир тарих билавасите әкс олунур, лакин дастанын епоса чеврилдији сонракы дөврләрин иҹтимаи-сијаси хүсусијјәтләри дә бураја әлавә олунур ки, бу иши дөврүн интибаһ тәфәккүрү өзүнәмәхсус мәнтиги илә көрүр.

"Короғлу" һансы идејаны, јахуд идејалары әкс етдирир? Бу суала бирмә'налы ҹаваб вермәк чәтиндир, һәр шејдән әввәл она көрә ки, һәр һансы епос мәзмуну е'тибарилә епохал сәҹијјә дашыјыр, ән мүхтәлиф

* Бах: Азәрбајҹан тарихи. -Бакы: Азәрнәшр, 1994, с.471-474.

идејалары, тәсәввүрләри, дүнјакөрүшләри бир јерә јығмаға, мәркәзләшдирмәјә чалышыр — јени дөврүн епосларында исә һәмин мәркәзләшдирмә — консентрасија ҹәһди даһа күҹлү олур. "Короғлу" дастаны, принсип е'тибарилә, Азәрбајҹан интибаһынын идејаларыны — халгын (вә шәхсијјәтин) азадлығыны, ојанышыны, дүнјадан кери галмамасыны, һагг-әдаләт уғрунда мүбаризәни, мә'нәви-әхлаги зәнкинлији вә с. тәрәннүм едир. "Короғлу"да гәһрәманлыг, јенә дә интибаһ дүнјакөрүшү илә спектрләндирилир — бурада физики гәһрәманлыгла мә'нәви гәһрәманлыг паралел шәкилдә чыхыш едир, нә һагсыз зора, нә дә зорсуз һагга һагг газандырылыр.

Азәрбајҹан инсанынын епик образы "Короғлу"да һәм мифик, һәм суфи-пантеист, һәм дә һәјати, реалист рәнкләр, чаларларла чәкилсә дә, һәмин образ бүтөв, мүкәммәл вә башлыҹасы, ҹанлыдыр...

"Короғлу" епосунун баш гәһрәманы, һеч шүбһәсиз, епосун мәнсуб олдуғу халгын идеалларынын әсас дашыјыҹысы Короғлудур — демәк олар ки, бүтүн һадисәләр, әһвалатлар онун әтрафында ҹәрәјан едир. Вә әслиндә бүтүн дастан, бүтүн мүнагишәләр, бүтүн сүжетләр һәр шејдән әввәл мәһз Короғлунун характерини ачмаға имкан верир.

... Бу ады Короғлуја атасы Алы киши верир — Гырат кими, Мисри Гылынҹ кими, Ҹәнлибел кими Короғлу адында да нә исә мифик — илаһи, горујуҹу бир гүввә вардыр. Бир сыра фолклоршүнаслар "Короғлу" адынын билавасите мифоложи мәзмуна малик "Гороғлу" адындан төрәдији ("ишыг" — гаранлыг оппозисијасы) фикриндәдирләр. Короғлунун кәнҹлик ады Рөвшән (фарсҹа: Ишыглы) да, шүбһәсиз, бу һалда "гаранлыгдан доғулмуш ишыг" миф-образынын тәдгигатчыларын јадына тәсадүфи дүшмәдијини, мүлаһизәнин елми мәзмун дашыдығыны көстәрир.

Короғлу гисасчыдан гијамчыја, гијамчыдан азадлыг уғрунда мүбаризә апаран бүтөв бир ҹәмијјәтин башчысына, халг гәһрәманына чеврилир — баш гәһрәманын бу

чүр тәкамүлү јалныз Азәрбајҹан "Короғлу"суна аиддир ки, бу да тарихи Азәрбајҹан мүһити, биринҹи нөвбәдә, халгын милли мүстәгиллик, дөвләт мүстәгиллији идеаллары илә бағлыдыр. Дикәр вариантларда Короғлунун тарихи-иҹтимаи миссијасы Азәрбајҹан "Короғлу"сундакы сәвијјәјә галха билмир.

Азәрбајҹан Короғлусу һәм илаһи мәншәјә, һәм дә илаһи типолокијаја маликдир, һәтта бир гәдәр дә ирәли кедиб демәк олар ки, гәдим түрк тәфәккүрүндә мөһкәм јер тутмуш Танры образынын конкрет тарихи дөврдәки трансформудур... Танрычылыг дөврүнүн мә'лум култларынын мәһз Короғлунун дилиндә тез-тез хатырланмасы да образын тарихи семантикасы барәдәки тәсәввүрү мүәјјән гәдәр ајданлашдырыр:

Бир заманлар сәфа сүрүб кәзирдим,
Онда сәндин мәним гардашым, дағлар!
Нә заман ки, јағы дүшмән кәләндә
Сәндә чох олурду савашым, дағлар!

Таладым шаһлары, һәлә аз дедим,
Түрфә көзәлләрә шивә, наз дедим.
Нечә таҹир-түҹҹар сәндә кизләдим,
Ачмадын сиррими, сирдашым дағлар!

Короғлујам, көздијими тапардым,
Гајалар башында гала јапардым,
Ағ сүрүдән әмлик гузу гапардым,
Јејиб гуртлар илә улашым, дағлар!*

Короғлу образынын илаһи мәзмуну (типолокијасы!) өзүнү гејри-ади күчүндә, гејри-ади һәрәкәтләриндә, функсијасында көстәрир, лакин интибаһ мәдәнијјәти һәмин илаһи мәзмуну (типолокијаны!)

* Бу гошманын јазылы мәнбәләрдә мүхтәлиф вариантлары (мәсәлән, Ә.Гарачадағлынын "Ше'рләр мәҹмуәси"ндә) вардыр, лакин истәр бу вариант, истәрсә дә дикәр вариантлар тәһриф олунмуш, архаик семантикасыны мүәјјән дәрәҹәдә итирмишдир, хүсусилә икинчи бәнд даһа чох мүасирләшдирмәјә — тәһрифә мә'руз галмышдыр.

инсаниләшдирир, һуманистләшдирир вә Короғлудакы танрылыг инсанилијә чеврилир — инсан (шәхсијјәт) Короғлу дөврүн, заманын тәзјиги илә танры Короғлуну јенир...

Короғлу икиддир, мәрддир, јүксәк мә'нәви кејфијјәтләрә маликдир, доста дост, дүшмәнә дүшмәндир, һеч вахт һаггы наһаггын ајағына вермир, тәдбирлидир...

Нә'рә чәкиб дүшмән үстә кедәндә
Мејданда көстәрир һүнәр Короғлу.
Гулаш голун кәриб шешпәр атанда
Вурар дағы-дашы дәләр Короғлу.

Билмәк олмаз онун мин бир фе'лини,
Намәрд гоја билмәз јерә белини.
Бир дәфә шешпәрә атса әлини,
Дүшмәнин изини силәр Короғлу.

Дүшәр һәрдән пашаларла давасы,
Кәсилмәз савашы, чәнки, говғасы,
Чүнун дејәр, Ҹәнлибелин атасы,
Једди мин дәлијә сәркәр Короғлу.

Короғлунун хош күнү дә олур, дәрдли-гәмли күнү дә. Хош күнүндә дәлиләри башына јығыб шадјаналыг мәҹлиси гурур, саги доланыр, кефләр дурулур; дәрдли-гәмли күнүндә үзү үстә дүшүр, үч күн үч кечә аҹ-сусуз јатыр. Кечәл Һәмзә кими бир урватсыз кәдәнин ону алдатмасы Короғлуја ағыр кәлир, өзү-өзүнү гынајыр, мәзәммәт едир:

Уча дағлары дөшләтдин,
Ағыр алајлар бошлатдын,
Јүз ил лотулуг ишләтдин,
Ахыр олдун хам, Короғлу...

Јенилмәз физики күчү, дүшмәнин бағрыны јаран дәли нә'рәси "мин бир фе'ли", Гыраты, Мисри гылынчы Короғлуну бир ҹәһәтдән характеризә едирсә, бир отурума бир өкүзү кабаб еләјиб јемәси, једди тулуг шәраб ичмәси башга бир ҹәһәтдән сәҹијјәләндирир.

Азәрбајҹан тарихшүнаслығында Короғлуну тарихи шәхсијјәт кими тәгдим етмәк ҹәһдләри (вә тәҹрүбәси) вардыр — истәр Азәрбајҹанда, истәрсә дә Анадолуда онларла Короғлу галасы, бир нечә Чәнлибел, јахуд Чамлыбел мөвҹуддур ки, бунлардан бири, јахуд бир нечәси, көрүнүр, тарихи шәхсијјәт олан Короғлуја мәнсуб иди. Лакин дастандакы Короғлу тарихи шәхсијјәт олмуш Короғлудан даһа әзәмәтли, даһа бөјүк, даһа гүдрәтли олмагла јанашы, һәм дә даһа чох тарихидир. Чүнки дастан гәһрәманы Короғлу Азәрбајҹан тарихинин бүтөв бир дөврүнүн, јухарыда гејд едилдији кими, идеалыдыр, һәмин дөврүн естетик тәфәккүрүнүн билаваситә мәһсулудур...

Короғлунун мүкәммәл бир образ кими ишарәләдији әсас семантика, јә'гин ки, мәрдлик, кишиликдир — өзүнүн дедији кими

Гоч гузудан гузу төрәр, гоч олар,
Гоч икиддән гочаг олар, султаным!
Мәрд икидләр дава күнү шад олар,
Мүхәннәтләр начаг олар, султаным!

Ҹаным гурбан мәрд икидин өзүнә,
Мәрди өлсә, әлин вурмаз дизинә;
Фүрсәт дүшсә, дүшмәнинин көзүнә
Бурма-бурма бычаг олар, султаным!

Мәрд икидләр бир-биринә далдады,
Чуғуллар өлмәјиб сағу солдады;
Мәрд мејдандан гачмаз, гачса алдады,
Говға күнү һачаг олар, султаным!

Короғлунун мәрдлији, кишилији һәм дүшмән, һәм дә доста мүнасибәтдә өзүнү көстәрир; гачаны говмур, фағыра, дүшмән дә олса, әл галдырмыр, досту һеч вахт дарда гојмур... Дәлиләр дүшмән әлинә кечәндә, өлүм ајағында оланда да өзләрини мәрданә апарырлар, чүнки билирләр ки, һарада олса Короғлу кәлиб онлары хилас едәҹәк.

Азәрбајҹан халг әдәбијјаты үчүн сәҹијјәви бир мотивә — "намәрдин мәрди алдатмасы" мотивинә "Короғлу"да раст кәлинир: Кечәл Һәмзә Короғлуну алдадыб Гыраты гачырыр... Лакин дастанда Кечәл Һәмзәјә о гәдәр дә бөјүк нифрәт ифадә олунмур, — о, намәрдлијин үздә олан, көрүнән тәрәфидир, әслиндә исә мәрдә (Короғлуја) јөнәлән намәрдлијин мигјасы даһа бөјүк, көкү даһа дәриндәдир. Гыратын архасынча кәлән Короғлуну Һәмзә јола салыр ("Короғлу Һәмзә илә көрүшүб, ата бир үзәнки көстәрди..."), куја һеч бир күнаһы јох имиш. Вә әслиндә, Короғлу да она бәнд олмур:

"Короғлу белә баханда көрдү, үзәнкини басан Һәмзәди. Деди:

— Ајә, Кәлоғлан! Де көрүм бир гызы ала билдин, ја јох? Дејәсән сир-сифәтини дүзәлдибсән.

Һәмзә деди:

- Ҹан Короғлу, сир-сифәтими дүзәлтмишәм, гызы да алмышам. Сәнин бу кәлмәјин дә лап иши дүзәлтди..."

Короғлу мәрдлијинин чәкиси еләдир ки, о (Короғлу) һеч вахт Кечәл Һәмзәләрлә чидди данышa, онларла үз-үзә дајана билмәз, мисри гылынч һеч вахт Кечәл Һәмзә кимиләринин ганына бата билмәз...

Короғлу зарафат еләмәји севир — достла да зарафат едир, дүшмәнлә дә...

"Елә бу дәмдә Короғлу өзүнү салды мејдана. Аслан паша көрдү буду, бир ашыг ҹијниндә саз кирди орталыға.

Деди:
- Ајә, јаншагсанмы?
Короғлу деди:
— Бәли, пашам, јаншағам.
Аслан паша деди:
— Ајә, һеч Короғлунун сөзләриндән билирсәнми?
Короғлу деди:
— Ај паша, изн вер сәнә сөз охујум, сөз олсун. Короғлу нә адамды ки, онун сөзү белә мәчлисдә охуна?!"

... Тогатда Короғлу бир гарыја гонаг олур, тамам әлдән дүшмүш, ағзында диш адына бирчә көтүк галмыш гарынын үрәјиндән кечир ки, Короғлу ону алыб бурада галсын. Короғлу гарынын үрәјиндән кечәнләри һисс едир... "Гары деди:

— Јахшы евин-ешијин, күрүн-күлфәтин вармы?
Короғлу бахды ки, гары бир тәһәр данышыр. Деди:
— Јох, тәкәм, һеч кәсим јохду.
Гары бир гымчанды. Деди:
— Бәс нијә индијә кими евләнмәмисән?
Короғлу деди:
— Нә билим? Бир һалал сүд әммишин тапа билмәмишәм..."

Бу чүр зарафатлар Короғлу образынын чиддилијини зәдәләмир, әксинә, ону даһа да бүтөвләшдирир, һәјатиләшдирир. Һәмин сөзләри Короғлунун кечирдији һәјәчанлар, мә'нәви-руһи сарсынтылар барәдә дә демәк олар:

"Бир дә көрдүләр ки, будур Короғлу кәлир. Кәлир, амма нечә кәлир: Дүрат једәјиндә, башыны дикиб ашағыја. Өзү дә еләди, еләди ки, елә бил дәјирманчыды. Дәлиләр, ханымлар о саат баша дүшдүләр ки, Кечәл Һәмзә дәјирманда Короғлуну алдадыб Гыраты гачырыб. Һамы башыны ашағы салды. Нә бир салам, нә бир кәлам. Һеч кејфини, һалыны да сорушмадылар...

Короғлу нечә-нечә сәфәрләрә кетмишди, амма һеч олмамышды ки, гајыданда дәлиләр белә еләсинләр. Амма бу дәфә... Короғлу елә бир һала дүшмүшдү ки, аз галырды көзләриндән јаш кәлсин. Сазы синәсинә басыб гәмли-гәмли деди:

Кечәр дөвран белә галмаз,
Шад ол, көнүл, нә мә'лулсан?!
Дәлиләрим салам алмаз,
Шад ол, көнүл, нә мә'лулсан?!

Кејдијим икид күркүдү,
Дүнја Сүлејман мүлкүдү.
Дөвләт ки, вар, әл чиркиди,
Шад ол, көнүл, нә мә'лулсан?!

Короғлујам, дејим сәнә,
Од тутуб алышды синә,
Ашыглығым бәсди мәнә,
Шад ол, көнүл, нә мә'лулсан?!"

Короғлуну мә'лул едән мәсәләләрдән бири дә онун сонсузлуғудур. Дастанда бунун сәбәби чох прозаик шәкилдә изаһ едилир: "Дејиләнләрә көрә, о бир дәфә чаванлыгда Алачалар дағында бәрк дара дүшүб, једди күн — једди кечә мансырада галмышды. Ондан сонра дај ушағы олмурду". Вә буну әсасландырмаг үчүн Короғлу илә Никарын өвлад һәсрәтинин тәсвиринә кифајәт гәдәр кениш јер верилир. Шүбһәсиз, дастандакы өвлад һәсрәти, истәр Короғлунун, истәрсә дә Никар ханымын кечирдији һәјәчанлар олдугча тәбии, олдугча инсанидир, лакин мәсәлә бурасындадыр ки, ***Короғлунун өвладсызлығы дастанын идеја-естетик вә поетик мәнтиги, семантик структуру илә диктә едилир.***

Короғлунун илаһи мәншәји, Танры образынын өзүнәмәхсус трансформу олмасы онун (Короғлунун) тәнһа-

лығынын (өвладсызлығынын) кенетик сәбәбидир, анчаг һәмин сәбәб XVII-XVIII әсрләрдә тамамилә архаикләшмиш, функсионал (чари) мәнтигини, поетик семантикасыны итирмишди. Она көрә дә ашыглар "једди күн — једди кечә мансырада галмаг" мотивини үјдурмуш, "Короғлунун Дәрбәнд сәфәри"ни (әслиндә, "Күрдоғлунун Чәнлибелә кәлмәси" голуну) јаратмышдыларса да, һәмин гол дастанын дикәр голлары илә вәһдәт тәшкил етмәмишдир*.

Короғлу образынын мифоложи-илаһи мәншәји, дахили системи үмумијјәтлә "Короғлу" дастанынын системлилији үчүн чох мүһүм идеја-естетик шәртдир.

М.Һ.Тәһмасиб јазыр: "Гәти сурәтдә демәк олар ки, Азәрбајчан "Короғлу"сунда дини һеч бир шеј јохдур"**. Даһа сонра әлавә едир: "Бизим дастанда Короғлунун нә өзүнүн, нә дә дәлилләринин һеч бир фөвгәлтәбии варлыгла әлагәси јохдур".*** Әлбәттә, заһирән истәр Короғлу, истәрсә дә дәлиләр шәраб ичирләр ("Китаби-Дәдә Горгуд"да олдуғу кими) демәк олар ки, һеч бир дини ајини јеринә јетирмирләр (јенә дә "Китаб"да олдуғу кими), лакин дин анлајышыны кениш мә'нада көтүрдүкдә, јухарыда гејд етдијимиз кими, "Короғлу"нун мүрәккәб (бир гәдәр дә синкретик) дини-идеоложи системи вардыр ки, буну инкар етсәк, Короғлу образынын өзүнүн белә мәзмунуну, хүсусилә дахили (тарихи) мәзмунуну баша дүшмәк мүмкүн дејил.****

---

* Гејд едәк ки, һәтта Азәрбајчан "Короғлу"сунун бир вариантында (һәмин вариант 1936-чү илдә Товузда Ашыг Һүсејн Бозалганлыдан топланмышдыр). Короғлу өз оғлуну өлдүрүр, сонра голундакы базубәнддән онун ким олдуғуну таныјыр, кәтириб Чәнлибелдә дәфн едир (Бах: Короғлу. -Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәш., 1956, с.401.)

** М.Һ.Тәһмасиб. Мүгәддимә. — Короғлу. -Бакы: Азәрб.ССР ЕА нәш., 1956, с.10.

*** Јенә орада, с.10.

**** Короғлу образынын тарихи семантикасы о гәдәр зәнкин вә сонсуздур ки, дастан, мүхтәлиф голлар, вариантлар һәмин семантиканы соначан ачмаг күчүндә дејил.

Короғлуја һәм мә'нәви, һәм дә физики күчү, һеч шүбһәсиз, "фөвгәлтәбии варлыглар" вермишләр (көјдән суја дүшән ишыг шүасы гутсалдыр!) — јалныз Гошабулағын көпүјүндә чимәндән, бир габ долдуруб ичәндән сонра Рөвшән — Короғлу даһа јенилмәз олур, саз чалыб сөз гошур, нә'рәси јери-көјү титрәдир, дәлиләр дара дүшәндә буну јухуда көрүр; тәкчә пәһләвана јох, һагг ашығына, әрәнә чеврилир...

Короғлујам, ону-буну билмәзәм,
Һәр јетән ләкәјә бојун әјмәзәм;
Јарадандан гејри кимсә билмәзәм,
Истәр јахшы, истәр јаман бил мәни.*

Короғлунун атасы Алы кишидир — Алы киши дастанда бир образ кими нә гәдәр мүасирләшдирилсә, һәјатиләшдирилсә дә, бир сыра әламәтләри онун "бу дүнјанын адамы" олмадығыны көстәрир... Короғлуја фөвгәлтәбии нә верилирсә, мәһз Алы киши васитәсилә верилир, бу мә'нада о (Алы киши) һансыса гәдим (вә мүгәддәс!) бир образын давам-стилизасијасыдыр. Вә "о дүнја" илә "бу дүнја" арасында һармонијанын јаранмасына хидмәт етмәклә Алы киши өз функсијасы е'тибарилә сон орта әсрләр Азәрбајчан дастанларындакы Хызыра јахынлашыр.

Күнаһсыз олдуғу һалда дәһшәтли бир шәкилдә чәзаландырылан, әслиндә ејни дәрәчәдә тәһгир едилән гоча илхычы өз оғлунун (Короғлунун!) шәхсиндә "күнаһкар"лардан әбәди, сону көрүнмәјән интигам алмағын

---

* Һәмин бәнд Күрчүстан Дөвләт Музејиндә сахланан бир әлјазмасындадыр (бах: Короғлу. -Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәш., 1956, с.438) — бурада Короғлунун һеч дә тамамилә "кафир" олмадығы көстәрилир. XIX әсрин әвәлләринә аид башга бир әлјазмасында исә Короғлунун шиәлијиндән сөһбәт кедир:
Аләм билсин: Мән Әлијә нөкәрәм,
Дүшмәнин көзүнә мизраг тикәрәм.
Мејданда көлләдән бостан әкәрәм,
Истә, Тәкәлидән дәлиләр кәлсин... (бах: Јенә орада, с.429).

әсасыны гојур — еләдији јахшылығын мүгабилиндә көзләри чыхарылмыш, дүнја ишығына һәсрә гојулмуш Алы кишинин бу интигамы Короғлунун ханлара, пашалара гаршы мүбаризәсинин тәһтәлшүур кенератору, апарычы дахили (имилиссит) сәбәбидир ки, дастанда, фактики олараг, мүхтәлиф сосиал-психоложи сәбәбләрлә јенидән мотивләшмишдир. Јалныз Һәсән ханын өлдүрүлмәсинмотивләшмишдир. Јалныз Һәсән ханын өлдүрүлмәсин- дән вә Һәсән пашанын Чәнлибелә кәтирилиб Гыратла Дүрата меһтәр гојулмасындан башга...

Алы киши оғлу Рөвшән — Короғлуја дејир: "Нәгәдәр ки, мисри гылынч сәнин белиндә, сән дә Гыратын белиндәсән, өзүн дә бу Чәнлибелдәсән, сәнә һеч кәс дов кәлә билмәјәчәк"*.

Мисри гылынч, Гырат, Чәнлибел!..

Мисри гылынч Короғлунун әсас силаһыдыр вә демәк олар ки, илаһи мәншәјә маликдир... "Һәлә ушаглыгда бир күн Рөвшән чөлдә ојнадығы вахт јердән бир даш тапмышды. Даш балача иди, амма чох ағыр, чох да санбаллы иди. Өзү дә ишым-ишым ишылдајыр, пар-пар парылдајырды.

Алы киши дашы о үзүнә, бу үзүнә чевириб јохлады. Бахды ки, даш көјдән дүшмүш илдырым парчасыдыр". Һәмин дашы Алы киши бир мисри гылынч гајыранын јанына апарыб деди:

— Уста, бундан мәнә бир гылынч чәк.

... Уста једди күнә дашдан бир гылынч гајырды. Елә ки, гылынч һазыр олду, уста бахды ки, гылынч нә гылынч. Валлаһ, бу елә бир гылынчдыр ки, күн кими јаныр, ај кими ишыг сачыр".

Короғлу илк дәфә түфәнк көрәндән сонра "инди намәрд дүнјасы, бич әјјамыды. Бундан сонра икидлик бир гара пула дәјмәз. Мән бу күндән Короғлулуғу јерә гојурам" дејир, Мисри гылынчы белиндән ачыб јерә атыр, лакин чох кечмир ки, түфәнкли дүшмәнә гаршы һәмин гылынчла вурушуб галиб кәлир. Вә мисри

* Короғлу, с.33.

гылынч дастанда мәрдлијин, икидлијин, Короғлулуғун атрибутларындан бири кими чыхыш едир.

Гојун бәдојлар кишнәсин,
Мисри гылынчлар* ишләсин...

Гырат**, еләчә дә Дүрат, дастанда дејилдији кими, дәрја ат чинсиндәндир. — Гыратын елә хүсусијјәтләри вар ки, ону нәинки башга атлардан, Дүратдан да ајырыр: әввәла, Короғлунун үрәјиндән кечәнләри билир, икинчиси, досту дүшмәндән сечир, үчүнчүсү Короғлуну һеч вахт дарда гојмур...

"... Короғлу аты чөвлана кәтириб гызмыш шир кими онларын үстүнә чумду.

Бир јандан Короғлу, бир јандан Гырат аз вахтда дәстәни гатым-гатым гатлајыб әлдән-ајагдан салдылар. Гырылан гырылды, галанлар да гачыб дағылдылар. Короғлу дәстәни дағылмыш көрүб, Гыраты илдырым кими сүздүрдү, чәкилиб бир јанда дуран Дәли Һәсәнин үстүнә сүрдү. Үзүнү она тутуб алды көрәк нә деди:

Гыраты кәтирдим чөвлана, инди
Варса икидләрин, мејдана кәлсин!...
Көрсүн мән дәлинин инди күчүнү,
Бојансын әндамы ал гана кәлсин!...

* Мисри гылынч, әслиндә, "Мисирдә һазырланмыш гылынч" демәкдир вә көрүндүјү кими, "Короғлу"да хүсусиләшмиш мисри гылынчла јанашы, "мисри гылынчлар" да ишләнир. Мүгајисә ет: Әрәб ат ("Әрәби атлар олан јердә бир гулуну олмазмы олур. "Китаби-Дәдә Горгуд"), јахуд: Әрәб аты.

** "Гырат" сөзүнүн мүхтәлиф етимоложијалары верилмишсә дә, фикримизчә бу адын "Гара ат" (Тобол татарларындан В.Радловун топладығы бир әфсанәдә Короғлу — корун оғлунун аты "Гара ат"дыр) адындан төрәнмәси даһа чох өзүнү доғрулдур. Әлавә едәк ки, М.Һ.Тәһмасиб бундан фәргли олараг, "гыр" сөзүнү "гор" (од) сөзү илә мүгајисә етмишдир (Бах: М.Һ.Тәһмасиб. Азәрбајчан халг дастанлары. Орта әсрләр. Бкы, 1972, с.142). М.Сејидов да һәмин фикирдәдир ки, Гырат — "Од ат" демәкдир (М.Сејидов. Көстәрилән мәгаләси).

Короғлунун өз атына мәһәббәти хүсусилә Кечәл Һәмзәнин Гыраты апармасы голунда бүтүн күчү илә һисс едилир — һеч вахт һеч кимә јалвармајан Короғлу Кечәл Һәмзәјә јалварыр, ондан хаһиш едир ки, Гырата јахшы бахсын, алданыб учуз сатмасын...

Короғлунун Гырата сөзү икидин икидә сөзүдүр — елә мәгамлар олур ки, о өз атындан мәрһәмәт диләјир, она сығыныр:

Архам гары дүшмән, габағым учурум,
Апар Чәнлибелә мәни, Гыратым!
Сәнә сығынмышам, гуртар бу дардан,
Апар Чәнлибелә мәни, Гыратым...

Гырат да Короғлу кими Чәнлибелдә Гошабулағын көпүклү сујундан ичмишдир, одур ки, онда да нә исә илаһи күч вардыр (ејни заманда јада салаг ки, Гыратла Дүрат дан јери јеничә ағаранда дәрјадан чыхмыш ики ајғырын илхыдакы ики мадјана јахынлашмасындан доғулмушлар).

Дастанын ахырында Короғлу Гыратын налларын сөкүб чөлә бурахыр, лакин өз саһибинә вәфалы олан ат Чәнлибелдән кетмир, Короғлунун дар күнүндә јенә дә онун көмәјинә чатыр. Вә беләликлә, Гырат дастанын идеја-мәзмунуна тә'сир едәчәк гүдрәтли бир образа чеврилир (гејд едәк ки, истәр түрк-оғуз, истәрсә дә оғуз - Азәрбајчан гәһрәманлыг епосларында икид атсыз тәсәввүр олунмур).

"Короғлу"да ән мүкәммәл образлардан бири Чәнлибелин образыдыр — һәмин образ дастана ашағыдакы шәкилдә кәлир:

"... Кетдиләр, кетдиләр, бир уча дағын башына чатдылар. Алы киши сорушду:

— Оғлум, бура нечә јердир?

Рөвшән деди:

— Ата, бура һәр тәрәфи сылдырым гајалыг, чәнли, чискинли бир дағ белидир.

Алы киши соруşду:

— Оғлум, бах көр, бу бел ки, дејирсән, бунун һәр тәрәфиндә бир уча гаја көрүнмүр ки?

Рөвшән деди:

— Ата, көрүнүр. Бири сағында, бир дә солунда. Өзү дә башлары гардыр.

Ата деди:

— Оғул, мәним ахтардығым јер елә бурадыр. Мән бураны чох јахшы танıјырам. Чаван вахтларда бурада чох ат ојнатмышам, чох чејранлара ох атмышам, чох чүјүрләр овламышам. Бура мәним көһнә ојлағымдыр, бураја Чәнлибел дејирләр. Биз бурада јурд салмалыјыг..."

Шүбһәсиз, бурада Чәнлибел өз мифик типолокијасындан, бир образ олараг, мәһрум едилмиш, лакин мифик мәншәјини һеч дә тамамилә итирмәмишдир; Алы киши образы кими Чәнлибел образы да кенезиси е'тибарилә күчлү мифоложи семантикаја маликдир — Чәнлибел садәчә чоғрафи мәкан олмасындан башга мүһафизәедичи мәкандыр. Мәсәләнин бу чәһәтинә хүсуси диггәт јетирән М.Сејидов Чәнлибели түркләрдә кениш јајылмыш дағ култу илә әлагәләндирир.*

Дастанда һәм ***Чәнлибел***, һәм ***Чардаглы Чәнлибел***, һәм дә ***Чардаглы бел*** адланан бу гутсал мәкан (Түркијә вариантларында Чамлыбел), фикримизчә, сонралар чәнлә-думанла бағланмышдыр; әслиндә исә, көрүнүр ишыгла, дан јери илә (мүгајисә ет: чән-чан-дан) әлагәдардыр.

... Чәнлибелә дүшмән ајағы дәјмир, лакин дост үзүнә һәмишә ачыгдыр.

Чәнлибелин конкрет олараг һарада јерләшмәси барәдә мүбаһисәләр олмушдур, лакин бир мәсәлә ајдындыр ки, бу чүр мүбаһисәләрә сон гојмаг мүмкүн дејил, чүнки ирәлидә гејд етдијимиз кими, Чәнлибел

* М.Сејидов. Алы киши вә Короғлу образларынын прототипләри һагғында. - "Азәрбајчан" жур., 1979, №9, с.191.

конкрет бир мәкан дејил, мүҹәррәд (вә мүкәммәл) образдыр....

Короғлу онун өз тәрәфиндән сынаныб-сечилән дәлиләрлә әһатә олунмушдур — дастанда онларын сајы каһ једди мин једди јүз, каһ једди мин једди јүз јетмиш, каһ једди мин једди јүз јетмиш једди... көстәрилир. "Чәнлибелдә дәлиләрин сајы күнү-күндән артырды. Иш кәлиб о јерә чатмышды ки, Короғлу һај вуруб дүшмән үстүнә кедәндә једди јүз јетмиш једди гылынҹ бирдән чәкилирди. Короғлу дәлиләри дәстәләрә ајырыб һәр дәстәни бир сәркәрдәјә тапшырмышды. Сәркәрдәләр арасында Дәли Һәсән, Дәли Меһтәр, Чопур Сәфәр, Дәли Меһди, Һалајпозан, Түпдағыдан, Тохмагвуран, Керидөнмәз, Дәли Әһмәд вә Исабалы кими икидләр вар иди ки, һәр бири јүз оғлана бәрабәр иди".

Короғлу дәлиләринин һәр бирини хүсуси шәкилдә сынадығдан сонра Чәнлибелә кәтирмиш, онлары өз гардашы, өвлады кими севмиш, һәр биринин севинчини севинчи, кәдәрини кәдәри билмишдир — мәсәләнин мәһз бу ҹүр олдуғуну көстәрмәк үчүн Короғлунун Дәмирчиоғлуна мүнасибәтини өрнәк кәтирмәк кифајәтдир: Дәмирчиоғлунун гочаглығы, горхмазлығы она, әслиндә тәсадүфән раст кәлән Короғлуну һејран едир, она гушу гонур, сонра нә'рәси илә Дәмирчиоғлуну рам едиб Чәнлибелә кәтирир, Әрзурум сәфәринә — Телли ханымы кәтирмәјә дә мәһз ону көндәрир...

Гырпынмады көзүн, гачмады рәнкин,
Аләмә јајылар савашын, ҹәнкин,
Аллам хәрачыны Һиндин, Фирәнкин,
Көндәррәм Ирана, Турана сәни.

— Көндәрир, анҹаг јары ҹаны Дәмирчиоғлунун јанында галыр... "Вә'дәдән чох кечмишди. Дәмирчиоғлундан хәбәр кәлмәди. Короғлуну фикир көтүрмүшдү. Үрәјинә даммышды ки, Дәмирчиоғлунун башында бир иш вар. Амма һәлә көзләјирди ки, бир-ики күн дә кечсин, көрсүн нә олур. Кечәнин бир вахты бир дә јухуда көрдү ки, бир диши лахлајыб ағзы ган илә долду. Сәксәниб јухудан ајылды. Елә бир нә'рә чәкди ки, бүтүн дәлиләр јухудан галхдылар..."

Короғлунун бирчә сөзү бу олду ки,

Ат белинә, дәлиләрим,
Сизә гурбан ҹан, јерисин!..
Тутулубду Дәмирчиоғлу,
Икид пәһләван јерисин!..

Вә дәлиләр башында Әрзурума јола дүшүр, Дәмирчиоғлуну хилас едиб Телли ханымла бирликдә Чәнлибелә кәтирирләр.

XVI әсрин сону XVII әсрин әввәлләриндән башлајараг Азәрбајҹанын, еләҹә дә Шәрги Анадолунун мүхтәлиф рекионларында "дәли" ләгәби илә мәшһур гијамчылар, гачаглар, гисасчылар олмушлар. "Короғлу"ја да һәмин ләгәб мәһз бурадан — ичтимаи һәјатдан кәлмишдир. Хүсусилә Дәли Һәсән адына XVII әсрин тарихи мәнбәләриндә даһа чох тәсадүф едилир.

"Дәли", мә'лум олдуғу кими, икид, горхмаз, дөјүшчү (көрүнүр, һәм дә азад адам) мә'насындадыр ("Дәли Гарчар" адына "Китаби-Дәдә Горгуд"да раст кәлирик). XVII-XVIII әсрләр гәһрәманлыг епосу, үмумијјәтлә, епос тәфәккүрү үчүн бу ад — "дәли" ады өзүнәмәхсус ингилаби анлајыш ифадә едир вә милли интибаһ дүшүнҹәси илә күтләвиләшир...

Короғлу өз дәлиләри илә фәхр едир, дара дүшәндә онлары хатырлајыр, онлара күвәнир:

Чалхаланыб дөјүндүјүм,
Арха вериб сөјүндүјүм,
Говға күнү өјүндүјүм,
Нәр дәлиләр јериндәми?

Короғлунун бир дәли нә'рәси кифајәтдир ки, бүтүн дәлиләр бир көз гырпымында атланыб әмрә мүнтәзир дурсунлар, ән ағыр дөјүшдә кирсинләр... Лакин дәлиләрин һәр бири өзү-өзлүјүндә бир шәхсијјәтдир, голу бағлы гул дејилләр — Короғлу онларла һесаблашмајанда дәлиләр "инди ки биз дәлиләрин сөзү Короғлунун јанында бир чүрүк гоздур, дај бизим бурада галмағымыздан нә чыхсын" дејә бирбаша онун өзүнә наразылыгларыны билдирмәкдән, һәтта ашағыдакы шәкилдә изаһ етмәкдән белә чәкинмирләр:

Тәзә сөвдәкәр олубсан,
Бу сөвдан мүбарәк олсун!
Алыш-вериш өјрәнибсән,
Бу сөвдан мүбарәк олсун!..

Бунунла белә нә дәлиләр Короғлудан, нә Короғлу дәлиләрдән әл көтүрмәји ағылларына белә сығышдырмырлар — Короғлу дәлиләрини нә гәдәр севирсә, дәлиләр Короғлуну ондан бир нечә дәфә дә артыг севирләр:

"Елә ки ара сакитләшди, Мәһбуб ханым јавашча гапыны ачыб кәлди Бәлли Әһмәдин јанына. Деди:

— Һардан кәлдијини билирәм, анчаг де көрүм кимсән, Короғлусанмы?

Бәлли Әһмәд күлдү, деди:

— Ханым, мән һара, Короғлу һара? Мән һеч Короғлунун бир дырнағы да ола билмәрәм. Мәним адым Бәлли Әһмәддир. Өзүм Короғлунун лап о нәверим дәлиләриндән биријәм.

Мәһбуб ханым онун бир мәсти-бәстинә бахды, бир бој-бухунуна бахды, бир гол-бачағына бахды; үрәјиндә деди: "Јох, јалан дејир. Бу һеч нәверим-зад дејил. Короғлунун лап адлы-санлы дәлиләриндән биридир".

Короғлунун дәлиләри ичәрисиндә Дәли Һәсәнин хүсуси мөвгеји вар — әввәла, о, Чәнлибелә кәлмиш илк дәлидир (һәтта Алы киши оғлуна демишди ки, "бу һәндәвәрдә мәшһур бир гачаг вар, адына Дәли Һәсән дејир-

ләр, өзүнү бирчә ондан көзлә"), икинчиси, Короғлу бир јана кедәндә Чәнлибели, дәлиләри, ханымлары һеч кимә јох, мәһз Дәли Һәсәнә тапшырыб кедир — һамы ону "Чәнлибелли гоч Короғлунун сәркәри" кими танıјыр. Вә беләчә һәр дәлинин — Дәли Һәсәндән Дәли Меһтәрә гәдәр Чәнлибелдә өз јери, өз мөвгеји вардыр; дөнә-дөнә бәркә-боша дүшмүш, чәтинликләрдән чыхмыш, мәрдлик көстәрмишләр...

Дәлиләр Короғлуну нә гәдәр севирләрсә, Никар ханымы да аз гала о гәдәр севирләр — Короғлудан инчијиб дағылышмаг истәјән дәлиләр мәһз Никар ханым сакитләшдирир, Короғлуну исә әркјанә тәнбеһ едир:

Утан, гоч Короғлу, утан!
Дағларын дамәнин тутан!
Сәнин кими баша чатан
Елин гәдрини нә билир?..

Никар ханым — Түркијә султанынын (хоткарын) гызыдыр*; олдугча фәдакар, көзәл, ағыллы, лакин реал, һәјати бир инсандыр... Короғлуну көрмәдән, адына-санына көрә она ашиг олур вә мәрд-мәрданә белә бир намә јазыб көндәрир:

Башына дөндүјүм, ај гоч Короғлу,
Әкәр икидсәнсә, кәл апар мәни!
Һәсрәтиндән јохду сәбрим, гәрарым,
Инчидир сәрасәр аһу-зар мәни!

Чәнлибел үстүндә әсрәмиш нәрсән,
Дүшмән габағында дајанан әрсән,
Тамам дәлиләрә икид, сәркәрсән,
Ахтарсан, тапарсан дүз илгар мәни.

* Бир нечә вариантда Никар ханым Һәсән ханын гызыдыр. Бах: М.Һ.Тәһмасиб. Мүгәддимә. - Короғлу. -Бакы: Азәрб. ССР ЕА нәш., 1956, с.13.

Мән хоткар гызыјам, Никардыр адым,
Шаһлара, ханлара мәһәл гојмадым,
Бир сәнсән дүнјада мәним мурадым,
Истәрәм өзүнә ејлә јар мәни!

Јә'гин ки, бу, дастан јарадычылығында сонракы дөврләрә мәхсус "реаллашдырма", "дүнјәвиләшдирмә" просесинин мәһсулудур, әслиндә исә, көрүнүр, Никарын Чәнлибелә кәлмәси нә исә мифик (бәлкә дә мифик тә-сәввүфи) бир еһтијачдыр (јә'ни Никар Короғлуја бута верилмишдир) — диггәт јетирин:

"Елә ки, Короғлу намәни охујуб әһвалатдан һали олду, Дәли Меһтәри чағырды ки;

— Гыраты јәһәрлә, мән Истамбула кедәси олдум.

Дәлиләр јербәјердән дедиләр: "Короғлу, дәли олма, сәнин Истамбулда нә ишин вар? Билмирсәнми ки, пашалар сәнин ганына јерикләјир. Кедәрсән, тутуларсан.

Короғлу деди:

— Јох, бојнума дејин, кәлиб кетмәлијәм..."

Бурада Короғлу әслиндә өз бутасынын архасынча кедән бир ашигдир...

Короғлу илә Никар арасында олан севки, гаршылыглы ешг, бири-бирини анламаг, дујмаг габилијјәти дастанын әввәлиндә нә гәдәр күчлүдүрсә, сонунда да бир о гәдәр күчлүдүр. Дүшмәнләр Никары ондан ајырыб падшаһын һүзуруна апармаг истәјәндә, ган төкмәмәјә сөз версә дә, гоч Короғлу дөзә билмир. "...Елә бир нә'рә чәкди ки, дағлар, дашлар ләрзәјә кәлди. Деди:

Ај һәзәрат, ај чамаат,
Үрәк зәрд олду, зәрд олду!..
Кенә намәрдин сөзләри,
Чана дәрд олду, дәрд олду!

Достуму атдым дамана,
Рәгиби кәлсин јамана,
Кор олсун белә замана,
Намәрд мәрд олду, мәрд олду!

Короғлујам, дад һазарам,
Адым дәфтәрә јазарам,
Нә гәдәр сәфил кәзәрәм,
Адым гурд олду, гурд олду!"

Короғлунун Никара, Никарын Короғлуја мәһәббәтини (һәмин мәһәббәтин зәрифлијини) көстәрән епизодлардан бири дә өвладсызлыг һәсрәти чәкән Никара Короғлунун тәскинлик вермәк истәдији, лакин бачармадығы јердир...

Телли Никар мә'лум дурар,
Әл гојнунда, бојнун бурар.
Мүжканын синәјә вурар,
Көз охшајар, гаш инилдәр...

Ејваз — Короғлунун јалныз икид дәлиләриндән бири дејил, һәм дә оғуллуғудур — Короғлу илә Никар ханымын өвлад һәсрәтини көрән Ашыг Чүнун Тәкә-Түркмәндә (Короғлу да һәмин тајфадандыр) гәссаб Алынын (Короғлунун да атасы Алыдыр!) оғлу Ејвазы ахтарыб тапыр вә Короғлуја мәсләһәт көрүр ки, ону өзүнә оғул еләсин. Короғлу Тәкә-Түркмәнә кәлир, фүрсәт тапыр Ејвазы гачырыр, лакин онлары көрән гәссаб Алынын хатиринә дәјмәмәк үчүн аты сахлајыб ондан хаһиш едир ки, Ејвазын Чәнлибелә кетмәсинә мане олмасын: "Ејвазы мәним әлимдән алма. Гој апарым, сәндән кәм бахсам, бу папаг мәнә һарам олсун. Һәр вахт да ки, истәсән кенә дә өз оғлундур. Елә о да, мән дә"... Вә гәссаб Алы Короғлунун бу јалварышлары гаршысында даһа е'тираз еләмир.

Никар ханым Ејвазын көзләриндән өпүр, көјнәјинин јахасындан кечириб өзүнә оғул еләјир вә Ејваз, доғрудан, да истәр Никар ханыма, истәрсә дә Короғлуја сәдагәтли оғул олур.

Ашыг Чүнунун тәгдиматындан белә мә'лум олур ки, Ејваз һәлә Чәнлибелә кәлмәмишдән Тәкә-Түркмән-

дә, кәнч олмасына бахмајараг, һәм икидлији, мәрдлији, һәм дә көзәллији, нәчиблији илә ад чыхармыш, һөрмәт — иззәт газанмышдыр...

Әјри гылынч белиндә,
Тә'рифи мәрдләр дилиндә,
О Тәкә-Түркмән елиндә
Гәссаб оғлу Ејваз көрдүм.

Мә'рәкәдә башда дуран,
Мејданда икидләр јоран,
Һәрдән пишвазына вәран
Гырх инчәбелли гыз көрдүм.

Лачын кими көјдә сүзәр,
Намәрдләр бағрыны әзәр,
Мәчлисиндә саги кәзәр,
Ортада сөһбәт-сөз көрдүм.

Чәнлибелдә һәм дәлиләр, һәм ханымлар, һәм дә Короғлу илә Никар ханым тәрәфиндән ән чох севилән Ејваздыр — она Хан Ејваз да дејирләр... "Бир дә бахдылар ки, буду, бир дәстә атлы чапа-чапа кәлир, габагларында Ејваз. Амма Ејваз нә Ејваз... Әрәб атын үстүндә, мисри гылынч дәстиндә, елә сүзүр, елә сүзүр ки, елә бир охду, јајындан гопуб. Дурна телини дә ки санчыб башына, елә бил гејсәр баласыдыр, башына чыгта гојуб"...

Ејвазын да Короғлу кими Тәкә-Түркмәндән олмасы, һәр икисинин атасынын Азәрбајчан "Короғлу"сунда мәһз Алы адланмасы, Короғлунун Ејвазы оғуллуға көтүрмәси вә с. һәмин образлар арасында мифоложи мәншә бахымындан нә исә јахын әлагәнин, һәтта вәһдәтин олдуғуну демәјә әсас верир. Дастанда һәмин әлагә, јахуд вәһдәтин мифоложи мәзмуну унудулмуш, ајры (реал!) мотивләр ортаја чыхараг мифоложијаны сыхышдырмышдыр:

Чаным гәссаб, көзүм гәссаб,
Гој апарым мән Ејвазы,
Јерә салма сөзүм, гәссаб,
Гој апарым мән Ејвазы.

Ејваз дејиб Никар ағлар,
Көјсүнү чал-чарпаз дағлар,
Апармасам, гара бағлар;
Гој апарым мән Ејвазы.

Короғлујам, мән чапарам,
Гијамәт олуб гопарам.
Разы олма зорнан апарам,
Гој апарым мән Ејвазы.

Ејваз дара дүшәндә Короғлунун кечирдији һәјәчаны тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил — бу һәјәчанын бир сәбәби Ејвазын икид бир Короғлу дәлиси олмасыдырса, икинчи (вә әсас) сәбәб Короғлунун она бәсләдији аталыг мәһәббәтидир... "Дүнја Короғлунун көзүндә гаралды. Елә бил ки, Чәнлибел башына доланды. Әлини атыб Гыратын јүјәниндән тутду. Елә гәзәблә ата сычрады ки, Гыратын әвәзинә ајры ат олсајды, чохдан бели сынмышды. Ондан үзүнү Коса Сәфәрә тутуб деди:

Хәбәр верин дәлиләрим ојансын,
Тутулубдур бир Ејвазым, әлдәди!
Мисри гылынч гызыл гана бојансын,
Тутулубдур бир Ејвазым әлдәди!

Јатмышдым, ашкара көрдүм душуму,
Әзәлдән мән билирдим ишими, -
Чәкин, јәһәрләјин чәрләмишими,
Тутулубдур бир Ејвазым, әлдәди!

Дүшманларым тамашаја дурарлар,
Шад олубан кеф мәчлиси гурарлар.
Короғлу кетмәзсә, јә'гин гырарлар,
Тутулубдур бир Ејвазым, әлдәди!..“

Ејвазын Әрәб Рејһанла вурушмасы, Һүрү ханыма севкиси дастанын ән көзәл, ән тә'сирли, ән драматик сәһифәләриндәндир, лакин һәмин сәһифәләрдә дә Короғлунун һәјәчанлары, психоложи реаксијасы Ејвазынкындан даһа күчлүдүр. Ејваз, демәк олар ки, емосијасыздыр...

Дастанда Ашыг Чүнунла, Хоча Әзизин образлары дашыдыглары ичтимаи-естетик семантикаја көрә диггәти чәкир.

Ашыг Чүнун, әслиндә, Әрзрумлу Чәфәр пашанын ашығыдыр — “Чүнун чох дөвранлар сүрмүш, чох мәчлисләр көрмүш бир устад иди. Чох өзүндән дәм вуран ашыгларын сазыны әлиндән алыб јола салмышды, чох чаванлары да өјрәдиб, әлинә саз вериб ашыг еләмишди“.

Чәфәр паша пашалары јығыб мәшвәрәт едир ки, Короғлунун артмагда олан нүфузунун габағыны нечә алыб, ону нечә мәһв етсинләр. Һәмин мәчлисдә Ашыг Чүнун дүшүнүр ки, “еј дили-гафил, бу нечә ола биләр ки, мән Ашыг Чүнун олам, ајағым дәјмәмиш јер, көзүм көрмәмиш адам олмаја, амма Чәнлибелә кедиб Короғлуну көрмүјәм“. Вә бу фикирлә дә бир күн Чәнлибелә кедир... Ашыг Чүнун һагг ашығы дејил, анчаг һалал ашыгдыр. Чәнлибелдә чох бөјүк һөрмәтлә гаршыланыр, Короғлунун ән јахын достуна, сирдашына чеврилир.

Ашыг Чүнун һәгигәтән, “дахили аләми, мә'нәви кејфијјәти илә өзүндән чох-чох әввәл јаранмыш озанлара бәнзәјир“ вә проф. В.Вәлијевин ону Дәдә Горгудла мүгајисә етмәси тамамилә тәбиидир*, лакин көркәмли фолклоршүнасын “Ашыг Чүнун XVII әср ашыгларына

* В.Вәлијев. Азәрбајчан гәһрәманлыг дастанлары. -Бакы: АДУ нәш., 1980, с.35.

јалныз саз чалыб-охумасы илә охшајыр“* мүлаһизәси, фикримизчә, өзүнү доғрултмур. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, XVII әсрин, демәк олар ки, бүтүн бөјүк ашыглары “дәдә“ адыны дашымыш, озан ән'әнәсинә сөјкәнмишләр — Ашыг Аббас Туфарганлы, Хәстә Гасым, Сары Ашыг тәкчә ашыг-шаир дејил, һәм дә “дәдәләр“ идиләр. Вә Ашыг Чүнун да һаггында сөһбәт кедән дөврә мүвафиг бир сәнәткардыр...

Ашыг Чүнун һаггын, әдаләтин тәрәфиндәдир вә елә она көрә дә Чәнлибелә кәлиб чыхыр, лакин онун сәнәти — функсијасы еләдир ки, ел-ел, оба-оба кәзир (бу миссија да ашыға озандан кечир), дүнјаны көрүр.

... Доландым нечә ојлағы,
Кечдим дүзү, ашдым дағы,
Һәләб гәсри, Бағдад бағы,
Дөшәнмиш пајандаз көрдүм.

Кедәндә мәнә олду туш,
Гарс, Кағызман, Истанбул, Муш,
Чанаггала, Сарыгамыш —
Икидләрин шаһбаз көрдүм.

Алачалардан ашанда,
Әрзруму долашанда,
Гәнимләртәк савашанда
Көзү ганлы, хырсыз көрдүм...

Ашыг Чүнунун кәздији, көрдүјү бу јерләр, әслиндә, тәхминән Короғлунун ат ојнатдығы јерләрдир.

... Вә Короғлунун, мә'лум олдуғу кими, өзү дә ашыгдыр, лакин Ашыг Чүнундан фәргли олараг, Короғлунун ашыглығы онун үчүн сәнәт дејил, мә'нәви-әгли кејфијјәтдир... “Короғлуну чәкиб мәчлисә апардылар.

* В.Вәлијев. Азәрбајчан гәһрәманлыг дастанлары. -Бакы: АДУ нәш., 1980, с.35.

Амма бахдылар ки, бу ашыг һеч онлар көрән ашыглардан дејил. Бој уча, күрәкләр енли, сүјсүн еләди ки, көл сүјсүнү кими. Бојнунун әти кирдин-кирдин, бығлар көлә бујнузу кими. Сириндән, сифәтиндән зәһм төкүлүр. Мәчлисдәки пашалардан бири деди:

— Ашыг, һара ашығысан?

Короғлу деди:

— Гафын анры тајынданам, ағрын алым!"

Короғлу заһирән ашыға охшамаса да, дахилән, фитрәтән ашыгдыр вә һеч дә тәсадүфи дејил ки, дәлиләрлә онун арасында инчиклик јараныб һамыдан безәндә "ашыглығым бәсди мәнә, шад ол, көнүл, нә мә'лулсан?!" дејә өзүнә "тәскинлик верирди".

Короғлунун јахын достларындан бири дә Хоча Әзиздир...

Хоча Әзиз дә Ашыг Ҹүнун кими чәтин күнүн достудур.

... "Хоча Әзиз көрдү нә?... Тутулан Ејвазды, Дәмирчиоғлуду, бир дә Бәлли Әһмәдди. Дүнја-аләм Хоча Әзизин көзүндә гаралды. Деди: "Еј дади-бидад! Бу залым оғлу залым ушаглары өлдүрәчәк". Галды мат-мәәттәл ки: "Нә тәһәр еләјим. Мәним бурада әлимдән бир иш кәлмәјәчәк. Тичарәт дејил ки, мин дәнә Бағдад тачирини бир хоруза јүк еләјим..." Лакин Хоча Әзиз чыхыш јолу тапыр вә Короғлуја хәбәр вериб дәлиләрин хилас едилмәсинә наил олур.

"Короғлу"да тачир тәфәккүрү, бәзиркан дүшүнчәси илә бағлы образлар, ифадәләр, демәк олар ки, фәал шәкилдә ишләнир, мәсәлән:

Мејданда икидлик сатды,
Кәлмәди, күнү јубатды...

Јахуд:

Бир гулум гачыбды, ады Имирзә,
Вермәздим әллијә, алтмыша, јүзә,
Варыны, јохуну төкүн Тәбризә,
Дәјәрә-дәјмәзә сатын, кәтирин.

Јахуд да:

Гәдәм гојуб һәрдән-һәрдән јеришләр,
Бу гылыгда чодар олмаз, һај олмаз.
Беш-беш верәр, она беш-он беш бағышлар,
Бу гылыгда чодар олмаз, һај олмаз.

Тичарәт дүшүнчәсинин интибаһ дөврүндә милли ичтимаи тәфәккүрдә бу чүр фәаллығы, артыг гејд олундуғу кими, тачир силкинин ҹәмијјәтдәки мөвгеји илә бағлы иди.

Лакин "Короғлу"да Хоча Әзиз тачир-бәзиркан синфинин јеканә нүмајәндәси дејил — Әһмәд тачирбашы да онлардандыр, анчаг бир фәрги вар ки, Хоча Әзизин әлиндән тачирликдән башга бир иш кәлмир, Әһмәд тачирбашы исә чохбилмиш, һарамзаданын биридир, нә гәдәр алчаг иш десән әлиндән кәлир...

Фикримизчә, Хоча Әзизин дашыдығы титул да тәсадүфи дејил (әкс һалда о да Әһмәд тачирбашы кими үмуми титулла чыхыш едәрди) — "хоча" садәчә тачир, јахуд бәзиркан дејил, дүнја илә алыш-веришини баша вурмуш, ән азы тичарәтдә јеткинләшмиш, јүкүнү тутмуш адамдыр. Вә "Короғлу" формалашдығы дөврдә јашамыш Хәстә Гасым дејәндә ки, "Хәстә Гасым күнү кечмиш гочады, кәлән бәзирканды, кедән хочады", ону нәзәрдә тутурду ки, инсан бу дүнјаја бәзиркан кими, јә'ни дүнја илә алыш-вериш еләмәјә кәлир, дүнјадан кедәндә исә хоча кими, јә'ни алыш-веришдән газандыглары илә кедир.

Короғлунун досту Хоча Әзиз дә бәзирканлығын јүксәк мәрһәләсинә галхмыш, дојмуш, мүдрик адамдыр...

Короғлу нә гәдәр күчлү олса да, фе'лән өзүндән даһа күчлү бир сосиал-әхлаги системә гаршы дурур: бураја хоткар, шаһ, пашалар, ханлар вә онларын әтрафында долашанлар дахилдир ки, дастанда һәмин адам-

ларын, демәк олар ки, һамысы јалныз Короғлунун дејил, һагтын-әдаләтин дә дүшмәнләри кими тәгдим едилирләр. Әлбәттә, "Короғлу"нун мә'лум дөврдә бүтүнлүклә синфи мүбаризәни әкс етдирән бир әсәр олдуғуну сөјләјән совет фолклоршүнаслығынын һәмин мәшһур мүлаһизәси көһнәлмишдир — Короғлуну гејдсиз-шәртсиз "әмәкчи халгын нүмајәндәси, султанларын, шаһларын, хан вә бәјләрин барышмаз дүшмәни" е'лан етмәкдә, јә'гин ки, мәсәләјә елми јох, сијаси-идеоложи мүнасибәтин нәтичәсидир... Әслиндә исә, Короғлу намәрдлијин, мүхәннәтлијин вә һагсызлығын дүшмәнидир — о, һәр шејдән әввәл, көзләри кор едилмиш атасынын гисасыны алыр (биринчи Һәсән хандан, сонра исә Һәсән пашадан), Никар ханымы кәтириб хоткарла (Түркијә султаны илә) дүшмән олур (көрүндүјү кими, бурада да шәхси мүнасибәт өн пландадыр, падшаһын (Иран шаһынын) она етмәк истәдији намәрдлијә дөзә билмир (гиблеји-аләм гошун көндәрир ки, Короғлуну тутуб өлдүрсүнләр, зәнәни дә апарыб она чатдырсынлар). Вә нәһајәт, дикәр чохсајлы мүнагишәләр кәлир ки, бунларын һамысы төрәмәдир (һәмин төрәмә имканы гејри-мәһдуддур).

Короғлуну тәһдид едән дүшмәнләрин намәрди мәрдиндән чохдур, анчаг мәрди дә вар — онларын бири Тәкә-Түркмән елиндән олан Әрәб Рејһандыр... "Әрәб Рејһан атын чөвлана кәтириб Короғлунун үстүнә сүрдү. Дава башланды. Јетмиш једди фәндин һамысыны ишләтдиләр. Амма һеч бири о биринә дов кәлә билмәди. Нә гылынчдан кар ашмады, нә низәдән иш чыхмады, нә амуддан мурад һасил олмады. Ахырда Короғлу гәзәбләниб атдан дүшдү. Палтарынын әтәкләрини белинә санчды. Голларыны чырмады, мејданда кәрдиш еләмәјә башлады. Әрәб Рејһан да атдан дүшдү, күшт башланды. Каһ онун дизләри мејданы котан кими сөкүрдү, каһ бунун дизләри. Короғлу кәрдү, јох, Әрәб Рејһан да балача чанавар дејил. Ахырда гәзәбләниб елә бир дәли нә'рә чәкди ки, дағ-даш сәсә кәлди. Әрәб Рејһанын адамлары һамысы гырғы көрмүш чүчә кими гачыб дағылдылар. Короғлу ону башына галдырыб јерә вурду. Синәсинә чөкүб хәнчәри боғазына дајады. Әрәб Рејһан бир дәфә дә олсун нә динди, нә сәсини чыхартды, нә дә аман истәди..."

Әрәб Рејһан Дәли Һәсән, јахуд Кизир оғлу Мустафа бәј кими Короғлунун достуна чеврилә билмир, һалбуки Короғлу илә Әрәб Рејһанын арасында дүшмәнчилик үчүн елә бир сәбәб јохдур; јалныз о вар ки, Тәкә-Түркмәндә һәлә индијә кими онун сөзүнүн габағына сөз дејән олмајыб (Короғлу исә Чәнлибелдән кәлиб Тәкә-Түркмәндән Ејвазы апарыб!). Елә бу иддиасына көрә дә Әрәб Рејһан, нәтичә е'тибарилә, Короғлуја гаршы Һәсән пашанын рәһбәрлији (вә хоткарын бирбаша көстәриши) илә һазырланан гәсдин иштиракчысына (намәрдә!) чеврилир, она көрә дә Ејвазын әлиндә һәлак олур.

Намәрдлик, мүхәннәтлик вә һагсызлыг — "Короғлу"да нә гәдәр конкрет "гәһрәманлар"ла тәзаһүр етсә дә, ејни заманда үмумиләшир, мүчәррәд образлар сәвијјәсинә галхыр вә һәмин мүчәррәдлијиндә мәрдлијә, сәдагәтә вә һагга гаршы дурур.

... Короғлу мәрдлији гала дүнјада,
Икид кәрәк башда севда гајнада,
Дава күнү сәр мејданда ојнада —
Мејдандан гачана намус, ар олсун!..

Шүбһәсиз, "Короғлу" дастанындакы дүшмән образынын формалашмасына хүсусилә XVII-XVIII әсрләрдә Азәрбајчанда кедән ичтимаи-сијаси просесләр мүәјјән тә'сир көстәрмишдир; мә'лум олдуғу кими, һәмин әсрләрдә Азәрбајчан Иранла Түркијә арасында һәрби, сијаси вә идеоложи мүбаризә мејданына чеврилмишди. Кет-кедә кејфијјәт һәддинә чатан мә'нәви-мәдәни интибаһ исә өлкәнин ачыначаглы вәзијјәти илә барышмаг истәмир, мүстәгиллик руһу ашылајыр, мүдахиләјә гаршы чыхырды... "Короғлу" Гафын бу тәрәфини "анры тә-

рәф“индән ајыранда, әслиндә, милли ичтимаи тәфәккүрдә мүәјјәнләшмиш һәмин тәсәввүрү әкс етдирирди...“Гары сорушду ки:

— Гонаг, сазындан көрүрәм јаншагсан. Амма һеч бизим јерләрин јаншағына охшамырсан.

Короғлу деди:

— Мән Гафын анры тәрәфләриндәнәм. Бизим јерләрин адамлары елә белә олур“. “Елә ки, Ашыг Чүнун әјләшди, Мәһбуб ханым сорушду:

— Ашыг, һардан кәлиб, һараја кедәнсән? Кимин ашығысан?

— Ханым, Гафын о тәрәфиндәнәм.

Мәһбуб ханым бу сөзү ашыгдан ешитчәк сорушду:

— Ашыг, Короғлуну таныјырсан?..“ Әһмәд Тачирбашы Гафын бу үзүндән (Азәрбајчандан) о үзүнә (Рума, јахуд Түркијәјә) мал апаранда Короғлу онун гаршысыны кәсиб дејир: “Нә гәдәр ки, мән сағам, Гафын бу үзүндән о үзүнә кәрәк бир аршын без дә кетмәјә“. Нүмунәләрин сајыны артырмаг да олар, лакин елә бунлар да, фикримизчә, кифајәтдир ки, дастан-епос формалашдығы дөврдә Азәрбајчанла Түркијә арасында мүәјјән сәрһәд олдуғу анлашылсын.

Ирана кәлдикдә исә, мүнасибәтин Түркијәјә нисбәтән мүрәккәб, бир сыра һалларда исә һәтта зиддијјәтли олдуғуну көрүрүк — Короғлу да бә’зән “салубан кедәрәм мүлки-Ирана, оллам Әли гулларынын јекрәнки“ дејир, бә’зән дә Ирана гаршы дурур (һәмин зиддијјәт, Азәрбајчанын о заманкы сијаси-ичтимаи мөвгејинин нәтичәсидир).

Вә “Короғлу“да дүшмән образынын кенишләнлылығы мәшһур “мүхәннәт өлкәси“ ифадәсиндән дә көрүнүр:

Чәфәр паша, букүн гисас күнүдүр,
Мүхәннәт өлкәси кәрәк талана!..
Мәрд икидләр говға күнү дүшәндә
Шәрбәт дејиб өз ганына јалана.

“Короғлу“нун олдугча мүкәммәл вә мүкәммәл олдуғу гәдәр дә еластик структуру вардыр — артыг гејд едилдији кими, дастандакы бүтүн әһвалатлар онун баш гәһрәманынын фәалијјәти илә әлагәдардыр. Азәрбајчан “Короғлу“суну топлајыб нәшр етдирән — А.Ходзко, Һ.Әлизадә, хүсусилә М.Һ.Тәһмасиб дастанын нә гәдәр мүкәммәл шәкилдә ортаја чыхмасына чалышсалар да, бу чәһд нәтичәсиз галмышдыр, чүнки “Короғлу“нун мөвчуд олмуш сүжетләринин, јахуд голларынын һамысыны бир јерә топламаг, практик олараг, гејри-мүмкүндүр. Әввәла, епосун хүсусилә XVII-XVIII әсрләрдә мүәјјәнләшмиш бир сыра сүжет вә епизодлары јазыја алынмадан унудулмуш (јалныз ше’р нүмунәләри галмышдыр), икинчи тәрәфдән, бә’зи сүжетләр, јахуд голлар даһа кениш јајылмыш, һәм камилләшмиш, һәм дә популјарлыг газанмышдыр (әксинә, бә’зи голлар анчаг бу вә ја дикәр ашығын репертуарында мүһафизә олунмушдур), нәһајәт, бир сыра сүжетләрин ајры-ајры епизодлары бир-биринә гарышмыш, чарпазлашмыш, мүхтәлиф голларын онларла вариантлары мејдана чыхмышдыр ки, бүтүн бунлар Азәрбајчан “Короғлу“сунун ваһид елми-тәнгиди мәтнини һазырламаг ишини һәмишә чәтинләшдирмишдир. Лакин бу чәһәти гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан “Короғлу“су вариантлары илә бирликдә бүтөв бир систем тәшкил едир.*

Епос-дастанын структурундакы еластиклик һәм диахрон, һәм дә синхрон бахымдан өзүнү кәстәрир:

а) диахрон бахымдан — бу вә ја дикәр сүжет, епизод мөвчуд олур, кәлә-кәлә ја мәзмун, ја формача

---

* “Короғлу“нун Анадолу вариантлары үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләр, һәмин вариантларын Азәрбајчан “Короғлу“сунун мүхтәлиф вариантлары илә мүгајисәси дә буну кәстәрир. Мүшаһидә вә мүгајисәләр ашағыдакы мәтнләр әсасәнда апарылмышдыр: Азәрбајчан “Короғлу“су — Короғлу. -Бакы: 1941, топлајаны Һ.Әлизадә; Короғлу. -Бакы: 1956, тәртиб едәни М.Һ.Тәһмасиб;

Anadolu “Koroğlu“su - Koroğlu. -Ankara, 1963, derleyen F.Arsunar; Koroğlu Destani, Ankara, 1973; anlatan Behcet Mahir, derleyenler Mehmet Kaplan, Mehmet Akalin, Mukan Bali.

дәјишир вә ја тамамилә архаикләшиб унудулур, јахуд јени сүжет, епизод тәшәккүл тапыб мүәјјәнләшир;

б) синхрон бахымдан — мүхтәлиф ашыглар ејни заманда дастанын мүхтәлиф сүжетләрини, епизодларыны ифа едирләр, интенсив вариантлашма кедир вә вариант чохлуғу чарпазлашмаја имкан верир.

"Короғлу"нун сүжет, јахуд голларыны әсас сүжет хәттинә мүнасибәтинә көрә ики сәвијјәдә нәзәрдән кечирмәк мүмкүндүр:

1. Билаваситә әсас сүжет хәтти илә бағлы олуб бир нөв синтагматик характер дашыјан сүжетләр, јахуд голлар: "Алы киши", "Короғлу илә Дәли Һәсән", "Короғлунун Истанбул сәфәри", "Ејвазын Чәнлибелә кәтирилмәси", "Һәсән пашанын Чәнлибелә кәлмәси"... "Короғлунун гочалығы".

2. Әсас сүжет хәттиндән кәнара чыхыб бир нөв парадигматик характер дашыјан сүжет, јахуд голлар: "Дәмирчиоғлунун Чәнлибелә кәлмәси", "Короғлунун Бағдад сәфәри" (јахуд* "Дурна тели"), "Дүратын итмәси", "Короғлунун Дәрбәнд сәфәри"...

Биринчи сәвијјәјә нисбәтән икинчи сәвијјә даһа еластикдир вә көрүнүр, хүсусилә XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә халг ашыглары дастаны даһа чох икинчи сәвијјәдә кенишләндирмиш, инкишаф етдирмишләр — тәсадүфи дејилдир ки, 60-70-чи илләрдә, һәмин сәвијјәдәки ахтарышлары әкс етдирән "Короғлунун Губа сәфәри", "Мисри гылынчын оғурланмасы", "Мәрчан ханымын Чәнлибелә кәлмәси", "Короғлунун Ширван сәфәри", "Короғлунун Түркүстан сәфәри" вә с. кими сүжет — голлар ашкара чыхарылмыш, бә'зиләри нәшр едилмишдир.

* Бу барәдә бах: АДУ-нун "Елми әсәрләр"и, дил вә әдәб. Серијасы, 1967, №1; Азәрбајчан дастанлары (топлајыб нәшрә һазырлајан А.Нәбијев. -Бакы: "Кәнчлик" нәш., 1977; В.Вәлијев. Азәрбајчан гәһрәманлыг дастанлары. -Бакы: АДУ нәш., 1980, с.53-58.

Азәрбајчан "Короғлу"сунун ијирми бешдән артыг (мүхтәлиф вариантларыны чыхмаг шәрти илә) голу үзәриндә апарылмыш мүшаһидәләр епос-дастанын мөвчуд олдуғу тарих бoју, чох бөјүк импровизасија, ичтимаи-естетик сифаришә ујғун јени голлар вермәк имканына малик олдуғуну көстәрир.

"Короғлу" епосу Азәрбајчан (интибаһ!) милли тәфәккүрүнүн бәдии-естетик күчүнү, кениш мә'нада поетикасыны (поетик әсасларыны!) әкс етдирир. Бурада формал бахымдан нағыл-дастан тәһкијәси, диалоглар вә мүхтәлиф формалы ашыг ше'рләри бир-бирини әвәз едир.

Нағыл-дастан тәһкијәси (гејд едәк ки, Азәрбајчанын бә'зи јерләриндә "Короғлу" дастаны әвәзинә "Короғлунун нағылы" ифадәси дә ишләнмишдир) епосун әсас ифадә формасыдыр, һәтта дејәк ки, "Алы киши" голу әсасән нағыл-дастан тәһкијәсиндән ибарәтдир, дикәр голларда да башлыча информасијаны мәһз һәмин тәһкијә верир:

"... Һәсән паша хоткарын сағ әли иди. Һәмишә онун әзиз күнләриндә сүфрәсинин башында отурарды. Ағыр күнләриндә дә јастығынын дибини кәсирди. Өзү дә һәм паша иди, һәм дә бачарыглы гошун бөјүјү иди. Дава дәскаһынын мин бир фәнд-фе'лини синәдәфтәр еләмишди. Индијә кими хоткар ону һансы гуллуға бујурмушдуса, бирә беш јеринә јетирмишди.

Гәрәз, Һәсән паша да бу мәчлисдә иди. Елә ки, сәс-күј галхды, хоткар фикир вериб көрдү ки, бу данышанларын һеч бири гошун чәкиб Короғлунун үстүнә кетмәк фикриндә дејил, һамы ондан горхур. Елә бир тәһәр еләмәк истәјирләр ки, иланы Сејид Әһмәд әли илә туталар".

Азәрбајчан дастанлары үчүн сәчијјәви олан бир сыра нағыл-дастан формуллары "Короғлу" тәһкијәси үчүн дә характерикдир; мәсәлән: "Күнләрин бир күнү...", "Дәли Һәсән бир Короғлуја бахды, бир дөнүб башынын адамларына бахды..." "Аз кетди, чох дајанды,

чох кетди, аз дајанды, бир чүмә күнү кәлиб Истанбула чатды; Гәрәз, кечәни јатдылар, сәһәр олду...", Короғлу бир Никара бахды, бир дәлиләрә бахды, үрәји тел-ләнди...", "Дејирләр ки, бу дәфә Короғлунун јолу Нах-чыван шәһәринә дүшдү...", "Инди бунлар бурда галсын-лар, ешит Дәмирчиоғлундан: Аз кетди, чох дајанды, чох кетди, аз дајанды, јолда јел олду әсди, булагда мәнзил кәсди, күнләрин бир күнү кәлиб Чардаглы Чәнлибелә чатды", "Бунлар бурда дејиб ешитмәкдә олсунлар, сәнә кимдән дејим, Чәфәр пашадан", "Инди Чәфәр пашаны гарын ағрысында гојаг, көрәк Ашыг Чүнунун иши нечә олду", "Елә ки, сөз тамам олду...", "Устад дејир ки, ..." "Сазла дедији ким сөзлә дә деди ки...", "Буну дејиб...", Гәрәз, узун баш ағрысы олмасын"; "Сөз тамама јетишди", "Короғлу охумағында олсун, паша гулаг асмағында, дәлиләр дә көзләмәјиндә, сәнә кимдән дејим, кимдән дејим, Кизир оғлу Мустафа бәјдән", "...Дүшдү јолун ағына. Паји-пијада, күнә бир мәнзил, тәјји-мәназил, орда ајла-иллә, бурада мүхтәсәр диллә...", "Аз кетди, чох кетди, кечәни күндүзә гатды, күндүзү кечәјә гатды, өзүнү Тогат шәһәринә јетирди", "Короғлу ајагдан кејинди башдан гыфылланды", башдан кејинди ајагдан гыфылланды", "Гәрәз, Короғлу өјрәнмәлисини өјрәнди, билмәлисини билди", "Бахды ки, бир тојду, бир тојду кәл көрәсән" вә с. вә и.а.

Һәмин формуллар "Короғлу"да, нүмунәләрдән дә көрүндүјү кими, кениш лингвостилистик вариантлара маликдир. Вә ејни заманда бураја дастаны ифа едән ашығын јери кәлдикчә динләјичиләрә мүрачиәтләрини дә дахил етмәк лазым кәлир.

"Короғлу"нун нәсриндә тәһкијәни чох заман о гәдәр дә кәркин драматик-психоложи мәзмун дашыма-јан, даһа чох тәһјикәдәки информасијаны давам етдирән, мүәјјән гәдәр гүввәтләндиричи диалоглар тамамлајыр:

"Дәлиләр дүшмәнә елә бир һај вердиләр ки, бир нәфәр дә олсун падшаһ гошунундан саламат гуртарыб гајыда билмәди. Елә ки, дава гуртарды, дәлиләр һамысы

кәлди, Короғлу атын башыны чевирди ки, Чәнлибелә галхсын, Ашыг Чүнун әл атыб јапышды Гыратын јүјә-ниндән, Короғлу дајанды. Дәлиләр дә дајандылар. Ашыг Чүнун сөзә башлады. Деди:

— Короғлу, бу нечә вахт иди ки, дәлиләри башындан дағытмышдын. Короғлулуғу јерә гојмушдун. Де көрүм инди нә фикирдәсән? Кенә дә тәк галмаг истәјирсән, ја дәлиләри јанында сахлајырсан?

Короғлу деди:

— Јох, Ашыг Чүнун! Дүздү, мән Короғлулугдан әл чәкмишдим. Амма бахырам ки, бу, олан иш дејил. Нә гәдәр ки, хоткарлар, падшаһлар, пашалар, ханлар бу намәрд дүнјада ағалыг еләјирләр, мән Короғлулуғу јерә гоја билмәјәчәјәм.

Ондан үзүнү дәлиләрә тутду, деди:

— Нә гәдәр ки, онлар вар, биз дә варыг!..."

Епос-дастанын бәдии чәһәтдән мүкәммәллилијин-дә, психоложи-естетик енержисинин тәзаһүрүндә ашыг ше'рләри (кәрајлылар, гошмалар, тәчнисләр, варсағылар, чығалы гошмалар вә с.) мүһүм рол ојнајыр — онларын мүтләг әксәријјәти Короғлунун адындан сөјләнир (елә буна көрә дә, белә бир мүлаһизә вар ки, Короғлу адлы халг гәһрәманы илә јанашы, һәмин адда халг ашығы да олмушдур); бир сыра әлјазмаларында әкс олунмуш, Короғлуја мәхсус ше'рләр дә мөвчуддур*, лакин һәмин ше'рләрин чохуна дастанын мә'лум вариантларындан һеч бириндә тәсадүф олунмур.

Короғлуја мәхсус (даһа доғрусу, сон бәндиндә Короғлунун ады чәкилән) ашыг ше'рләринин бир гисми вахтилә мөвчуд олмуш сүжетләрдән, голлардан дүшүб галмышса, көрүнүр бир гисми дә ја Короғлу адлы ашыг, ја да Короғлунун ады илә дикәр халг ашыглары тәрәфиндән мүстәгил олараг јарадылмыш, милли епос тәфәккүрүнүн өзүнәмәхсус тәзаһүр акты, типи олмушдур — мәсәлән:

* Бах: Короғлу. -Бакы: Азәрб.ССР ЕА нәш., 1956, с.405-448.

Үч јашындан беш јашына варанда
Јеничә ачылан күлә бәнзәрсән,
Беш јашындан он јашына варанда
Арыдан сачылмыш бала бәнзәрсән.

Он дөрдүндә севда енәр башына,
Он бешиндә јаван кирәр душуна,
Чүнки јетдин ијирми дөрд јашына,
Боз, буланыг ахан селә бәнзәрсән.

Отузунда кәклик кими сәкәрсән,
Икидлик елә јиб ганлар төкәрсән,
Гырхында сән әл һарамдан чәкәрсән,
Сонасы овланмыш көлә бәнзәрсән.

Әллисиндә әлиф гәддин чәкиләр,
Алтмышында өн дишләрин төкүләр,
Јетмишиндә гәддин, белин бүкүләр,
Карваны кәсилмиш јола бәнзәрсән.

Сәксәниндә синир јенәр дизинә,
Дохсанында губар гонар көзүнә,
Короғлу дер, чүнки јетдин јүзүнә,
Уча дағ башында кола бәнзәрсән.

Короғлу адындан дејилмиш, јахуд јазыја алынмыш (Ә.Гарачадағинин XIX әсрин әввәлләринә аид "Ше'рләр мәчмуәси"ндә) бу гошма епос-дастанын һәр һансы сүжети, епизоду илә, чәтин ки, билаваситә әлагәдар олсун, лакин бурада әксини тапмыш идеја-мәзмун бүтөвлүкдә "Короғлу"нун өзүнү јетирмиш интибаһ тәфәккүрүнүн мәһсулудур.

Бунунла белә епос-дастанын елә гошмалары да вардыр ки, Короғлунун характеринин, психолокијасынын, јахуд конкрет мәгамдакы овгатынын билаваситә

тәзаһүрүдүр — бураја хүсусилә дөјүшә чағыран "Һојду, дәлилләрим, һојду!" типли ше'рләр дахилдир:

Һојду, дәлиләрим, һојду,
Јеријин мејдан үстүнә!
Һавадакы шаһин кими,
Төкүлүн ал ган үстүнә!

Гојун бәдөјләр кишнәсин,
Мисри гылынчлар ишләсин,
Кими тәнаб гылынчласын,
Киминиз дүшмән үстүнә!

Короғлу чәкәр һашаны,
Бәјләр ејләр тамашаны,
Мән өзүм Аслан пашаны...
Һәрәниз бир хан үстүнә!

... "Короғлу бир дәли нә'рә чәкиб" бу ашыг гошмасыны охујур, јә'ни һәмин гошма дастанда Короғлуја аид характерик бир әламәт кими образлашмыш "нә'рә"нин давамыдыр.

Һәлә гәдим түркләр дөјүшә кирәркән бәркдән гышгырар, һај-күј салар, дүшмәни горхудардылар, бу ән'әнә монгол-татар гошунунда да давам едирди (тәхминән "ура!" чәкмәк шәклиндә), XVI әсрдән сонра өзүнү дүшмән гошунуна вуран икидин нә'рә чәкмәси (Һој! Һој! Һој... Һаа! Һаа! Һаһаа!... Һеј! Һеј! Һеејј... вә с.) барәдә мүхтәлиф мәнбәләрдә кениш бәһс олунур — Короғлунун нә'рәси исә даһа дәһшәтлидир, аллаһ веркисидир...

"Һојду, дәлиләрим, һојду" типли гошмаларла јанашы һәрбә-зорбалар да диггәти чәкир.

"Короғлу"да һәрбә-зорбалар епосун вә онун гәһрәманынын характериндән ирәли кәләрәк, әсәрин поетик типолокијасына әсаслы тә'сир көстәрәчәк сәвијјәдәдир; һәмин һәрбә-зорбаларын, демәк олар ки, һамысы

Короғлунун дилиндән сөјләнилир вә бөјүк тә'сир күчүнә, дастанын поетик интонасијасында хүсуси мөвгејә маликдир. Мәсәлән, Короғлу Дәли Һәсәнә белә бир һәрбә-зорба кәлир:

Гыраты кәтирдим човлана, инди
Варса икидләрин мејдана кәлсин!...
Көрсүн мән дәлинин инди күчүнү,
Бојансын әндамы ал гана, кәлсин!...

Горхум јох пашадан, султандан, хандан,
Кәлсин мәнәм дејән, кечирдим сандан,
Әрләр далдаланыб горхмасын гандан,
Ат сүрсүн, говғаја мәрданә кәлсин!...

Короғлу әјилмәз јағыја, јада,
Мәрдин әскик олмаз башындан гада;
Нә'рәләр чәкәрәм мән бу дүнјада,
Көстәррәм мәһшәри дүшмана, кәлсин!...

Епос-дастанда әсас јери дөјүшкән әһвал-руһијјәли гошмалар тутса да, јухарыда гејд олундуғу кими, гәһрәманларын, хүсусилә баш гәһрәманын психоложи овгатыны әкс етдирән халг ше'рләри дә мүәјјән мөвгејә маликдир:

Кәлһакәл, пашанын гызы,
Кәлинчән көзләрәм сәни,
Сабаһ чыхан дан улдузу,
Чыхынчан көзләрәм сәни.

Гәбрими газ гаты-гаты,
Үстүмдә бәзәт Гыраты,
Ахыр бир күн гијаматы
Олунчан көзләрәм сәни.

Короғлунун јары көјчәк,
Ағ үзүнә төкүб бирчәк,
Мәдәд ејлә, бир әнчам чәк,
Чәкинчән көзләрәм сәни.

Епосун баш гәһрәманынын икидлији, мәрдлији, чәнкавәрлији илә јанашы инчәруһлулуғу, һәссаслығы, бир сөзлә, зәнкин дахили дүнјасы бу вә буна бәнзәр лирик-психоложи мәгамларда өзүнүн ајдын ин'икасыны тапыр...

"... Короғлу бахды ки, Ејваз һәлә һеч ата минмәјиб. Һеч дејәсән, минмәк фикриндә дә дејил. Сорушду ки:

— Ејваз, нә көзләјирсән? Нијә минмирсән?]

Ејваз чаваб вермәди. Короғлу бир дә сорушду. Ејваз јенә дә чаваб вермәди. Короғлу үчүнчү дәфә сорушанда Ејваз сазы көтүрдү. Көзләрини доландырыб бир дәфә әтрафы бахды, деди:

Уча дағларын башында
Ала-дәмкил гар көрүнүр.
Мәним бу дәли көнлүмә
Бир алакөз јар көрүнүр.

Көрүндү достумун кәнди,
Әмәјдим ләбиндән гәнди,
Ачылды көксүнүн бәнди,
Гојнунда чүт нар көрүнүр.

Короғлу дөнүб Ејвазын бахдығы тәрәфә баханда нә көрдү? Көрдү ки, һүрү ханым гулач сачлары төкүб кәрдәнинә, бојнуну гојуб чијнинә, елә бахыр, елә бахыр, елә бил бир дәнә јаралы чејранды. Короғлу мәсәләни баша дүшдү. Елә бу фикирдә иди ки, нә еләсин, Ејваз адлы сөзүн о бири ханәсини деди:

Мән Ејвазам, дөзәммәрәм,
Ал кејиниб бәзәммәрәм,
Чәнлибелдә кәзәммәрәм,
Дүнја мәнә дар көрүнүр.

Мәсәл Короғлу үчүн лап ајдын олду. Дај фикирләшмәјә јер галмады. Ата бир гырманч вурду, Һүрүнүн јанына чатанда әлини узадыб дик көтүрдү, гојду тәркинә, дүзәлди јола. Ејваз да галхыб ата минди..."

"Короғлу"нун поетик структурча мүкәммәллилијини, еластиклијини, интонасијача һармониклијини шәртләндирән сәбәбләрдән бири епос-дастанын тәшәккүл тапыб формалашдығы дилдир — милли интибаһ дөврүнүн зәнкин ифадә имканларыны өзүндә еһтива етмиш Азәрбајчан түркчәсидир*, онун (Азәрбајчан түркчәсинин) XVII-XVIII әсрләрдә өзүнү хүсуси шәкилдә көстәрән импровизасија потенсиалыдыр ки, бу барәдә, өтәри дә олса, ајрыча данышмаға еһтијач һисс едилир.

"Короғлу" формалашдығы дөврүн Азәрбајчан түркчәсинә мәхсус бир сыра хүсусијјәтләри нүмајиш етдирир — дастанда Короғлунун өзүнүн мәһз Азәрбајчан түркчәсиндә данышдығыны, һәтта она јахын олан Түркијә түркчәсини јахшы билмәдијини көстәрән марагלы бир факт-епизод мөвчуддур:

... Истанбула кәлән Короғлу бир әфәндијә хоткарын дилиндән бир намә јаздырмаг истәјир ки, "бу намәни сәнә верән адам мәним чавушумдур. Мәним барикаһымда мәнә олан һөрмәт кәрәк она да ола". Лакин әфәнди Короғлунун "долашыг адам" олдуғуну көрүб ајры шеј јазыр: "Никар ханым, бу адам гулдурдур. Oраја чатчаг тутуб асдырарсан!" Короғлу, әфәндинин көзләмәдији һалда, кағызы алыб бахыр вә дејир: "Сән

* Азәрбајчан түркчәсинин XVII-XVIII әсрләр милли интибаһ дөврүндәки нормалары вә функсионал үслуб хүсусијјәтләри барәдә кениш мә'лумат үчүн бах: Н.Чәфәров. Азәрбајчан түркчәсинин миллиләшмәси тарихи. - Бакы: 1995.

елә билмә ки, мән савадсызам. Мән дедим сән јазасан ки, сизин дилиниздә олсун. Ал дүзәлт!",

Короғлу "сизин дилиниздә" дедикдә Түркијә түркчәсинин Истанбул шивәсини нәзәрдә тутурду... Өз дили исә, һеч шүбһәсиз, Азәрбајчан "Короғлу"сунун дили — Азәрбајчан түркчәси иди.

"Короғлу"нун дили садәчә халг данышыг дили дејилдир — халг дилинә әсасланан, хүсуси үслуб типолокијасы илә сечилән фолклор (даһа дәгиг десәк, ашыг!) дилидир ки, о, зәнкин лингвопоетик ифадә имканларына маликдир. Бу бахымдан бир сыра дил — мәгам фигурларыны нәзәрдән кечирәк. Онлардан бири мүгајисәдир...

Мүгајисә Азәрбајчан, үмумән түрк дастан-епослары үчүн олдугча сәчијјәвидир вә һәмин мүгајисәләрдә әсәрин јараныб формалашдығы дөврүн бәдии зөвгү, естетик характери тәзаһүр едир — "Короғлу"дакы мүгајисәләр (кениш мә'нада метафоралашдырма) "Китаби-Дәдә Горгуд"да олдуғу кими реалистдир; мәсәлән: Јарпаг кими баш бәдәннән төкәрәм; чај кими чошмушам; Чәнлибел үстүндә әсрәмиш нәрсән; Ејвазым бәнзәр лачына; Дава күнү гызмыш нәрди. Бу кәлән Ејваз, бу кәлән; белә баханда көрдү Бағдад бағларында хурманын сајы вар, амма дәлиләрин сајы јохду; Шир кими гызарам мејдан ичиндә, Тәпиниб бағрыны јарарам, паша; Думан тәк јурдуну, јуваны бүрүр, Тамам дағы, дашы јарарам, паша; Билмирәм баһарам, јохса ки, гышам, Горх о замандан ки, гајнајам, чошам, Гырылмаз гајајам, тәрпәнмәз дашам, Фәрһад күлүнкүнү чала гојмарам; Адлы-санлы дәлиләр һамысы јан-јана дүзүлүб гурбанлыг мал кими јатыр; Төкүлүбдү гаш-габағын, Боранмы, гышдымы нәди?; Короғлујам, гоч оғлујам, гочам мән; Һавада дөвр едән тәрлан гушам мән, Сарлар шикарымы ала гојмарам, Чагтал әнији гурд олмаз, Јенә гурд оғлу гурд олу; Чәнлибелдән сәни дејиб кәлмишәм, Ала көзлүм, гыз бирчәклим Гырат, кәл!; Паша, Короғлуја кәлә-кәләләр нә еләјә билиб ки, сәнин кими кәртәнкәләләр нә еләсин?

Һансы икидин сону јохду. Очаг јаныр, даш инилдәр; Синәси дөшәкди, мәмәси балыш; Гаршу јатан гарлы дағлар Бахар гарына күмрәнәр, Икид һичран чәкәр, өлмәз, Бахар јарына күмрәнәр; Бәјләр, биз сәһра гурдујуг, Гузу гапмаг ишимиз вә с. вә и.а.

"Короғлу"да баш гәһрәман, онун дәлиләри, һәтта мүсбәт мә'нада дүшмәнләри гурда бәнзәдилир ки, бу мүгајисәнин дәрин тарихи-мифоложи көкләри вардыр:

Короғлу дејиләм, она тимсалам,
Һәм Рүстәми Залам, һәми Салсалам,
Нечә хошкарлары тахтындан салам,
Гәнимләр үстүндә улајан мәнәм.

Јахуд:

Бир ач гурдам, кәлдим бура,
Әјри гылынч бојнун вура...

Јахуд да:

Османлы гошуну кәлир гурд кими,
Вар кет, әчәм оғлу, дурма бу јердә...

"Короғлу"дакы мүгајисә — метафоралашдырма сәнәткарлығынын јүксәклијини "дүшмәнин кәлдији" мә'луматыны вермәк үчүн ишләдилән ашағыдакы бәнзәтмә — образ да тәсдиг едир:

Дағлара дүшүб алача,
Пајыздымы, јаздымы ола?
Дејәсән гурд-гуш һәрләнир,
Гарғадымы, газдымы ола?...

Дастанын дилиндәки поетик нәфәс кенишлији, импровизаторлуг һәмин дастаны јарадан халгын дил-үслуб (вә тәбии ки, әдәби-естетик тәфәккүр)

ахтарышларынын һансы сәвијјәдә, һансы метафорик дүшүнчә типолокијасында кетдијини көстәрир — һәм уғурлары, һәм дә нечә дејәрләр, гүсурлары көрмәјә имкан верир.

"Короғлу"да елә уғурлу тәсвирләр ишләнир ки, онлар һәр һансы персонажын характерини, тәфсилата јер вермәдән ајдын шәкилдә мүәјјәнләшдирир. Мәсәлән, "... Кечәл Һәмзә сајылмајан, урваты олмајан бир адам иди. Мәсчидә гојмаздылар ки, башмаг оғурлајар, төвләјә гојмаздылар ки, гушгун оғурлајар. Кечәл Һәмзәјә кеф мәчлиси башлананда кәлиб бир тәһәр өзүнү салмышды ичәријә ки, гарныны дојурсун..." "Кечәл Һәмзә чарығыны кејди, патавасыны бәркитди, дәстәрханына бир-ики чөрәк гојуб белинә бағлады, дүшдү јолун ағына..." "...Буну дејиб Кечәл Һәмзә елә ағлады, елә ағлады ки, көзүнүн јашыны былдыр-былдыр төкдү. Короғлунун кечәлә јазығы кәлди".

Јахуд:

"Короғлу Гыраты налбәндин габағына чәкәндә Дәмирчиоғлу дуканын ичиндә иди. Бахды ки, атасынын јанына бир мүштәри кәлиб, палтарындан чодара охшајыр, амма сир-сифәти лап пәһләван сир-сифәтидир. Дәмирчиоғлунун мүштәријә гушу гонду. Амма елә ки, Короғлу башлады налбәндлә зарафат еләмәјә, наллары әзиб кери гајтармаға, Дәмирчиоғлуна хош кәлмәди. Бир истәди ки, чыхыб онун чавабыны версин, сонра ла'нәт шејтана дејиб көзләди ки, көрсүн ишин ахыры нә олур".

Јахуд да:

Ахыр әчәл кәлди, јетди, һај, һарај!...
Чәкдијим говғалар битди, һај, һарај!...
Түфәнк чыхды, мәрдлик кетди, һај, һарај!...
Мәнми гочалмышам, ја зәманәми?...

"Короғлу" дастаны тәшәккүл тапдығы дөврдән бу күнә гәдәр Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын

(хүсусилә ашыг сәнәтинин) мөһтәшәм әсәрләриндән бири кими милли мәдәнијјәтин етник үзәриндә даһа мөһкәм дајанмасында, инкишаф едиб зәнкинләшмәсиндә һеч бир дикәр әсәрлә мүгајисәјә кәлмәјән бир ичтимаи-естетик мөвгејә, нүфуза малик олмушдур.

1997

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ, ТҮРК ДИЛИ, ЈОХСА АЗӘРБАЈЧАН ТҮРКЧӘСИ?

"Азәрбајчан дили" ифадәси 30-чу илләрин тәхминән орталарындан е'тибарән ардычыл шәкилдә ишләнмиш вә сон илләр мәтбуатда кедән мүзакирәләрдән, мүбаһисәләрдән дә көрүндүјү кими, о гәдәр мөһкәмләнмишдир ки, әкәр һәтта күнү бу күн мәсәлә үмумхалг сәсвермәсинә гојулса, "түрк дили", јахуд "Азәрбајчан түркчәси"нә (вә ја "Азәрбајчан түрк дили"-нә) јох, "Азәрбајчан дили"нә үстүнлүк вериләр — көрүнүр, бу барәдә мүбаһисә ачмаға еһтијач јохдур вә мәсәләнин мәһз бу чүр олдуғуну адичә мараглананлар белә, е'тираф едәрләр... Анчаг иш бунунла гуртармыр — һәр шејдән әввәл она көрә ки, "Азәрбајчан дили" ифадәси чәми-чүмләтаны јарым әсрлик бир тарихә малик олдуғу һалда, һәмин мәзмунда "түрк дили" ифадәсинин тарихи мүгајисәјә кәлмәјәчәк гәдәр гәдимдир; икинчиси, һеч олмаса мүтәхәссисләрә мә'лумдур ки, "түрк дили"нин 30-чу илләрдә "Азәрбајчан дили" илә әвәз олунмасы нормал сијаси-културоложи шәраитдә (вә халгын ирадәси илә!) кетмәмишдир; нәһајәт, үчүнчүсү, "Азәрбајчан дили" ифадәси, бир гајда олараг, о тәсәввүрләрлә мүдафиә едилир ки, һәмин тәсәввүрләри бизим һал-һазырда дүшдүјүмүз гејри-мүнасиб вәзијјәт доғурур, мөһкәмләндирир. Вә одур ки, Азәрбајчан милләтинин дилинин бундан сонра нечә адланачағы мәсә-

ләсинә бахыларкән милли тәфәккүрүн букүнкү сәвијјәси илә јанашы, потенсијасы да нәзәрә алынмалыдыр — милли тәфәккүр мөвҹуд ифадә вариантларынын анҹаг бири үзәриндә дејил, һамысы үзәриндә дүшүнмәјә јөнәлдилмәли, имкан даирәсиндә һәтта "мәҹбур едилмәлидир".

Биз кифајәт гәдәр мүрәккәб мәсәләләри кет-кедә о гәдәр садә шәкилдә (!) һәлл еләмәјә адәт етдик ки, ахырда "ура" илә мүстәгил Азәрбајҹан дөвләти гурмаг хәјалына да дүшдүк — бу ҹүр "фолклор тәфәккүрү" илә сон бир нечә илдә о гәдәр проблемләр јаратмышыг ки, һәмин проблемләрин мигјасыны белә, тәсәввүр еләмәк чәтиндир. Елә она көрә дә һәр һансы бир проблеми лазыми професионаллыгла мүхтәлиф проблемләрин әсаслы мүдахиләсинә мә'руз галмадан шәрһ етмәк, демәк олар ки, мүмкүн дејил. Вә биз һәр шејә "сыфыр"дан дејил, "минус"дан башламаға мәҹбуруг...

Азәрбајҹан дөвләтинин (вә милләтинин) дилинин гәрарла "түрк дили" адландырылмасы, даһа доғрусу, 30-ҹу илләрә гәдәрки адын бәрпасы тарихи бахымдан нә гәдәр әдаләтли бир иш олса да, мүасир бахымдан ахыраҹан анлашылан бир иш дејилди вә бу күн һәмин мәсәләјә објектив мүнасибәт артыг тәләб едир ки, дилимизин нә ҹүр адландырылмасынын мүнасиблијиндән әввәл, тәләсик гәбул едилмиш гәрардан ирәли кәлән "вәзијјәт" шәрһ олунсун. Һалбуки тәләсмәјиб, мәсәләни бир нечә ил давам едән ән мүхтәлиф сәвијјәли мүзакирәләрин објектинә чевирмәк вә нәтиҹә е'тибарилә, үмумхалг сәсвермәси кечириб сон сөзү (!) демәк оларды... Милли Мәҹлис чох гејри-професионал шәкилдә мүзакирә едиб, мүәјјән гәрара кәлиб, анҹаг гәрар фактики олараг, јеринә јетирилмир; демәли, сон сөз һәлә дејилмәјиб — демәли, артыг гејд олундуғу кими, "сыфыр"дан јох, "минус"дан башламаг лазым кәлир.

Милли Мәҹлисин гәрарыны, тәбии ки, анҹаг онун өзү тәкзиб едә биләр. Анҹаг һансы потенсиал әсасында?.. Сабаһ, јахуд о бири күн гәрар вериб "түрк дили"ндән "Азәрбајҹан дили"нә гајытмаг дүзкүн олмазды вә белә бир тәсәввүр јарадырды ки, әввәлки гәрар тамамилә сәһв имиш, бу дилин ады, үмумијјәтлә, "түрк дили" дејилмиш... Мәсәләни бу ҹүр һәлл еләмәк — "түрк дили"ндән "Азәрбајҹан дили"нә кечмәк милләтин психолокијасына, букүнкү дөвләт гуруҹулуғуна да өз мәнфи тә'сирини көстәрәрди. Она көрә дә мәсләһәтдир ки, Милли Мәҹлисин гәрары һәләлик өз гүввәсиндә галсын, анҹаг бир ил, ики ил мүзакирәләр давам етдирилсин (көрүнүр, ингилаби еһтираслар сојудугҹа, мүзакирәләр даһа тәмкинлә кедәҹәк, даһа мәһсулдар олаҹаг), имкан олан кими үмумхалг сәсвермәси кечирилиб мәсәлә һәлл едилсин.

Објективлик наминә (бәри башдан гејд едәк ки, биз нә "Азәрбајҹан дили"нин, нә дә садәҹә олараг, "түрк дили"нин тәрәфдарыјыг, ән мүнасиб, ән елми ад "Азәрбајҹан түркҹәси", јахуд "Азәрбајҹан түрк дили"дир) мөвҹуд мүлаһизәләри аз-чох системли шәкилдә нәзәрдән кечирәк:

1. "Азәрбајҹан дили"нин сахланмасынын даһа мүнасиб олдуғуну көстәрән, јахуд сүбут едән мүлаһизәләр, дәлилләр, әсасән, ашағыдакылардан ибарәтдир:

— биз јарым әсрдән артыгдыр ки, "Азәрбајҹан дили" ифадәсини кифајәт гәдәр уғурла ишләдирик вә һәмин ифадә бизим милли тәфәккүрүмүздә өзүнә мөһкәм јер тутмуш, сабитләшмишдир; елә исә јох јердән нијә проблем чыхарырыг вә дилин адыны нијә дәјиширик?

— "Азәрбајҹан дили" мә'лум олдуғу кими, "Азәрбајҹан халгы, јахуд милләти", "Азәрбајҹан дөвләти", "Азәрбајҹан тарихи", јахуд "әдәбијјаты" илә анолокија тәшкил едир; әкәр "Азәрбајҹан дили" јох, "түрк дили", јахуд "Азәрбајҹан түркҹәси" десәк, онда мүвафиг олараг, јени анолокија тәклиф етмирикми (түрк халгы, јахуд милләти, Азәрбајҹан түрк дөвләти, Азәрбајҹан түрк тарихи, јахуд әдәбијјаты...)?..

— Азәрбајҹанда гәдим заманлардан (лап елә олсун сон заманлардан! - **Н.Ҹ.**) мүхтәлиф мәншәли халглар,

етнослар јашајырлар вә етнокенетик просес давам едир — белә олан һалда дилин мөвчуд (!) адыны дәјишиб "түрк дили" гојмаг гејри-түрк мәншәли халглары, етнослары һәјәчанландырмырмы, онларын милли һејсијјәтинә тохунмурму?.. Азәрбајчан милләти мүхтәлиф етнослардан тәшәккүл тапмыш уникал бир милләтдир вә һеч јахшы олмазды ки, һәмин етнослардан һәр һансы бири габардылсын, о бириләрлә мүгајисәдә хүсуси мөвгејә чыхарылсын;

— биз "Азәрбајчан дили" әвәзинә "түрк дили"ни ишләтсәк, ики дилин (сөһбәт Азәрбајчан түркчәси илә Түркијә түркчәсиндән кедир) бир ады одур ки, бу да дүзкүн дејил вә үмумијјәтлә, һәмин дилләр бир-биринә чох јахын олдуғундан Азәрбајчан түркчәси Түркијә түркчәсинин тә'сири алтына дүшә биләр (нечә ки, XX әсрин әввәлләриндә белә бир тәһлүкә олмушду);

— нәһајәт, мәкәр дилин ады "Азәрбајчан дили" шәклиндә галанда онун түрк дилләриндән бири олмасы инкар едилир?..

Көрүндүјү кими, "Азәрбајчан дили"нин тәрәфдарлары бир гајда олараг, мүдафиә мөвгејиндә дурурлар вә чох истәрдик белә анлашылмасын ки, һәмин мөвге анчаг гејри-түрк мәншәли азәрбајчанлыларын мөвгејидир — "Азәрбајчан дили"нин мүдафиәсинин гносеоложи әсаслары тәсәввүр едилдијиндән даһа мөһкәмдир: бурада тәкчә Азәрбајчанын етнокенетик мүрәккәблији дејил, әлли илин күтләви тәблиғаты, милли мәсәләдә мүәјјән волјунтаризм мејлләри дә өз ишини көрмүшдүр.

"Азәрбајчан дили"нин тәрәфдарлары дилимизин мәһз бу чүр адландырылмасыны онун мүстәгиллији үчүн шәрт һесаб едирләр, анчаг бурада бир "тәһлүкә" вар ки, һәмин мүстәгиллик үмумтүрклүкдән тәчрид олунмаг еһтирасынын мәһсулу олсун.

II. Ашағыдакы мулаһизәләрин мүәллифләри милләтимизин дилинин мәһз "түрк дили" адландырылмасыны истәјирләр:

— гәдим дөврдән 30-чу илләрә гәдәр дилимизин ады мәһз "түрк дили" (шүбһәсиз, мүхтәлиф вариантларда: түрк дили, Азәрбајчан, јахуд Гафгаз түркләринин дили, түрк-татар дили...) олмушдур, һәмин ады бугүнкү милли өзүнәгајытма дөврүндә бәрпа етмәк еһтијачы јараныр;

— "Азәрбајчан дили" халгын ирадәсинин мәһсулу дејил, тәсадүфдән-тәсадүфә мүәјјән мәнбәләрдә бир нечә дәфә ишләнмишсә дә, һәмин ад 30-чу илләрдә халга јухарыдан зорла гәбул етдирилмишдир вә она көрә дә "Азәрбајчан дили"ни сахламаг репрессија илә барышмаг, халга гаршы тарихи тәчавүзлә разылашмаг демәкдир;

— "Азәрбајчан" јерин адыдыр, јер адынын дөвләт ады кими ишләнмә тәчрүбәси олдуғу һалда, дил (көрүнүр, еләчә дә халг) ады кими ишләнмә тәчрүбәси јохдур вә "Азәрбајчан дили" бу мә'нада тамамилә гејри-дәгиг ифадәдир;

— "түрк дили" милләтин етник әсасларынын нәдән ибарәт олдуғуну көстәрмәклә јанашы, дилимизин мүасир түрк дилләри арасындакы хүсуси мөвгејини билаваситә әкс етдирир.

Милли Мәчлис һәмин мүлаһизәләрә әсасланараг дөвләт дилинин түрк дили олдуғуну гәрара алдыгдан сонра чәмијјәтдә бир тәрәфдән мүәјјән разылыг һисси јарандыса, дикәр тәрәфдән әсаслы, јахуд әсассыз наразылыглар да өзүнү көстәрди — гејд олунду ки, гәрар лазыми кенишликдә мүзакирә олунмадан гәбул едилмиш, бир сыра мүһүм мәсәләләр нәзәрә алынмамышдыр: биринчиси, "түрк дили" дедикдә Азәрбајчан түркчәсинин, јохса Түркијә түркчәсинин баша дүшүлдүјүнү мүәјјәнләшдирмәк олмур (јери кәлмишкән, бу анлашылмазлыг орта вә али мәктәб дәрсликләринин адында өзүнү даһа ачыг шәкилдә һисс етдирир); икинчиси, лазыми тәблиғат апарылмадығына көрә адын ичтимаи-күтләви гәбулу бөјүк психоложи манеә илә растлашмышдыр; үчүнчүсү, Милли Мәчлисин гәрары түркчүлүк вә Түркијәчилик

"тәблиғат"ы дөврүнә дүшдүјүндән мүәјјән компанијанын нәтичәси тәсәввүрүнү доғурмушдур.

"Азәрбајчан түркчәси", бизим фикримизчә, ән азы ашағыдакы сәбәбләрә көрә, дилимизин адыны билдирмәк үчүн даһа јарарлыдыр:

а) "Азәрбајчан дили" артыг мүәјјән мүбаһисәләрин објекти олмуш, мүхтәлиф бахымлардан наразылыглар доғурмуш вә нәһајәт, Милли Мәчлис һәр нечә олурса-олсун конкрет гәрар гәбул етмишдир. Азәрбајчан чәмијјәтинин бир һиссәси һәмин гәрары бәјәнмәсә дә, бир һиссәси ону һәтта јеканә дүзкүн гәрар кими алгышламышдыр ки, бу да чәмијјәтдә мүәјјән овгат јаратмышдыр.

Икинчиси, "Азәрбајчан дили", биз буну нә чүр изаһ етсәк дә, 30-чу илләрдә "Јухары"дан (сөһбәт 30-чу илләр Москвасындан кедир) зорла гәбул етдирилмиш, һәмишә дә демократик тәфәккүрдә анлашылмазлыг төрәтмишдир. "Түрк дили"нин исә зәнкин ишләнмә тәчрүбәси вар — М.Фүзули бу чүр дејиб, М.Ф.Ахундов бу чүр дејиб, М.Һ.Шәһријар бу чүр дејиб...

Үчүнчүсү, "түркчә"дә Шималла Чәнуб бирләшир, бир ад алтына дүшүр ки, бу да бизим үчүн ән азы перспектив бахымдан хырда мәсәлә дејил.

б) "түрк дили" һазыркы һалда, һеч олмаса, практик бахымдан уғурсуздур — онсуз да биз "бура түркчәси"ни (гејд едәк ки, XX әсрин әввәлләриндә бу чүр дә дејибләр) "Түркијә түркчәси"ндән фәргләндирмәк үчүн "Азәрбајчан түрк дили" шәклиндә ишләтмәлијик. Чүнки "мән түрк дилиндә данышырам" дејәндә анлашылмыр ки, конкрет олараг мән һансы дилдә данышырам: Түркијә түркчәсиндә, јахуд Азәрбајчан (бураја һәм Шимал, һәм дә Чәнуб тәзаһүрләри дахилдир) түркчәсиндә? Вә јахуд мүхтәлиф түрк дилләриндән һансында?..

в) "Азәрбајчан түркчәси", јахуд "Азәрбајчан түрк дили"ни рәсми ад олараг гәбул етмәклә, әслиндә, гејри-рәсми мәгсәдләрлә "Азәрбајчан дили", јахуд "түрк дили"нин ишләдилмәсинә е'тираз олунмур — бир мүддәт ким нечә истәјир о чүр десин, анчаг даһа уғурлу варианта рәсми үстүнлүк верилсин, о вахтачан ки, милли тәфәккүрдә мүәјјән стабиллик јарансын...

Бураја гәдәр дејиләнләрдән белә мә'лум олур ки, үзәриндә дүшүнмәк, саф-чүрүк етмәк үчүн кифајәт гәдәр фактлар, мүлаһизәләр вар — даһа о дөвр дејил ки, әмәлли-башлы көтүр-гој етмәдән гәрарлар гәбул олсун, "сон сөз" дејилсин. Вә сон илләрин тәчрүбәси көстәрди ки, һәтта нәтичә е'тибарилә онун хејринә олса белә, халгын ирадәсини зорламаг јахшы һеч нә вермир, әксинә, вәзијјәти мүрәккәбләшдирир, анлашылмазлыг јарадыр.

1993

АЗӘРБАЈЧАН ТҮРК ДИЛИ

Азәрбајчан түрк дили, һәр шејдән әввәл, мүәјјән тәкамүл просесинин мәһсулудур вә она көрә дә Азәрбајчан түрк дилинин мүасир проблемләрини һәлл едәркән тарихә әсасланмаг лазым кәлир. Лакин чох тәәссүф ки, һәмин тарихи һәрә бир чүр тәсәввүр едир, мүтәхәссисләрлә јанашы, гејри-мүтәхәссисәләрин ("һәвәскар"ларын) сон илләр мәтбуаты ағзына көтүрмүш мүхтәлиф мүлаһизәләрини дә бураја әлавә етсәк, мүрәккәб бир "Азәрбајчан түрк дили тарихи" тәсәввүрү илә гаршылашырыг. Һеч шүбһәсиз, Азәрбајчан түрк дили тарихинин һәлли кифајәт гәдәр чәтин олан проблемләри мөвчуддур, бунунла белә, үмуми мәсәләләр артыг ајдынлашдырылмышдыр... Ән кечи IX-XI әсрләрдән мүстәгил Азәрбајчан түрк дили (һәм үмумхалг дили, һәм дә әдәби дил кими) фәалијјәт көстәрир. Вә бу күн "мүстәгил Азәрбајчан түрк дили мөвчуддурму?" суалы мәнә елә кәлир ки, сағлам тәфәккүр земининдә мејдана чыхмыр - бу белә бир јанлыш тәсәввүр јарадыр ки, куја "үмуми түрк дили"нин мөвчудлуғуну гәбул еләмәк түркчүлүкдүр, Азәрбајчан түрк дилинин мөвчудлуғуну гәбул еләмәксә түркчүлүк дејил... Мәсәлә исә, әслиндә, башга чүрдүр...

Мүхтәлиф түрк дилләринин һамысы һеч дә ејни тәкамүл сәвијјәсинә малик дејил — ән чох инкишаф етмиш дилләр Шәрг (Түркүстан), Шимал-Гәрб (Урал-Волгабоју) вә Чәнуб-Гәрб (Гафгаз-Кичик Асија) түрк етник-културоложи рекионларында јерләшир: Шәргдә-өзбәк, түркмән, газах; Шимал-Гәрбдә-татар; Чәнуб-Гәрбдә-түрк вә Азәрбајчан түрк дилләри... Гәдим (еләчә дә илк орта әсрләр) түрк дили өрнәкләри үзәриндәки мүшаһидәләр көстәрир ки, мүхтәлиф түрк дилләри тәшәккүл тапана гәдәр (ерамыздан әввәл I миниллијин орталарындан бизим еранын X әсринә гәдәр) үч түрк дил ән'әнәси мөвчуд олмушдур: 1) Һун, јахуд гыпчаг, 2) оғуз; 3) карлуг-ујғур. Татар, газах дилләри-һун, јахуд гыпчаг; түрк, түркмән дилләри - оғуз; өзбәк дили - карлуг-ујғур дил ән'әнәләринин билаваситә варисидир. Азәрбајчан түрк дилинин әсасында исә һун, јахуд гыпчаг ән'әнәси илә оғуз ән'әнәси дајаныр вә демәли, әсасән бир "мәнбә"јә малик түрк дилләриндән фәргли олараг Азәрбајчан түрк дили ики "мәнбә" дән кәлир. Бу исә, һеч шүбһәсиз, бизим дилимизә дикәр түрк дилләри илә мүгајисәдә бөјүк үстүнлүк вермәклә јанашы, онун һәр һалда өзүнәмәхсус бир һадисә олдуғуну көстәрир

Азәрбајчан түрк дилинин тәшәккүл тарихинин ерамыздан әввәлки миниллијкләрә апарыб чыхаранларла јанашы, сон дөврләрә кәтирәнләр дә вардыр - мәсәлә исә бундан ибарәтдир ки, бизим дилимиз ики мәрһәләдә тәшәккүл тапмышдыр: 1) ерамыздан әввәл I миниллијин орталарындан бизим еранын V әсринә гәдәр; 2) V әсрдән X әсрә гәдәр

Биринчи мәрһәләдә Азәрбајчан түрк дили һун, јахуд гыпчаг ән'әнәләри әсасында мүәјјәнләшмиш, ән кечи I-V әсрләрдә артыг мүкәммәл бир дил кими фәалијјәт көстәрмишдир - буну һәмин әсрләрә мәхсус јунан (Бизанс), ермәни вә күрчү мәнбәләриндәки Азәрбајчан түрк сөзләри дә тәсдиг едир. Азәрбајчан шифаһи халг ше'риндә, хүсусилә гоншу Шимал халгларынын дилинә кечмиш нүмунәләрдә һун-гыпчаг үнсүрләринин мүтләг үстүнлүјү көстәрир ки, Азәрбајчан түрк дили өз тәшәккүл тарихинин илк мәрһәләсиндә һун-гыпчаг

хүсусијјәтли бир дил олмушдур. Икинчи мәрһәлә оғузларын Азәрбајчана күтләви ахынын илә башлајыр вә "кәлмә" оғуз хүсусијјәтләринин "јерли" гыпчаг хүсусијјәтләринә "гарышмасы" илә баша чатыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, "гарышма" просеси узун заман-һәтта демәк олар ки, индијә гәдәр давам едир, бунула белә, һәмин просес IX-XI әсрләрдән е'тибарән, көрүнүр, кејфијјәт һәддинә чатдығына көрә сонралар олдугча ләнк кетмишдир.

XI-XII әсрләрдә Азәрбајчан түрк дилиндә мәнбәләрә тәсадүф олунмур - бу исә о демәк дејил ки, бу чүр мәнбәләр, үмумијјәтлә, мөвчуд олмамышдыр Азәрбајчан фолклорунун ән көзәл нүмунәләри (мәсәлән, "Китаби-Дәдә Горгуд")мәһз бу әсрләрдә мејдана чыхмыш вә Азәрбајчан түрк дилинин тарихи кејфијјәтини бүтүн күчү илә нүмајиш етдирмишдир. Ә. Хаганинин, хүсуси-лә Н.Кәнчәвинин дилиндә ишләнән түрк мәншәли сөзләр, ифадәләр о гәдәр чохдур ки, онлар XI-XII әсрләрин дил мәнзәрәси барәдә мүәјјән тәсәввүр јарадыр. Елә XI-XII әсрләрдән башлајараг үмумхалг дилиндә (вә нәтичә е'тибарилә әдәби дилдә) мувазилик, паралеллик өзүнү көстәрир: мән-бән, демәк-ајтмаг, кетмәк-вармаг, чағырмаг-огумаг, чөл-јазы, сөз-сав (чаб), дурмаг-дајанмаг вә с.

Әлбәттә, белә бир суал ортаја чыха биләр: Азәрбајчанын түрк дили даһа чох һун-гыпчаг, ја оғуз хүсусијјәтләринә әсасланыр? Бу суала бир-баша чаваб вермәк чәтиндир, лакин ону демәк мүмкүндүр ки, бән, ајтмаг, вармаг, сав кими билаваситә оғуз хүсусијјәтләри мүәјјән мүддәт Азәрбајчан түрк дилинә мәхсус олса да, сонракы дөврләрдә арадан галхмыш, һун-гыпчаг хүсусијјәтләри даһа әсаслы һадисә олдуғуна көрә үстүн кәлмишдир

XIII-XIV әсрләрдән башлајараг Азәрбајчан түрк дилинин кифајәт гәдәр чох мәнбәләринә тәсадүф олунур - бунун бир сәбәби Азәрбајчан түрк әдәби дилинин мүкәммәлләшмәсидирсә, икинчи сәбәби Азәрбајчанда етник вә ичтимаи-сијаси мүнасибәтләрдә өзүнү көстәрән таразлыгдыр: әввәл монгол-татарларын, сонра исә

Тејмурләнкин һүчумлары өлкәнин тәсәррүфат һәјатына нә гәдәр бөјүк зијан вурдуса, Азәрбајчан түрк дилинин о вахта гәдәр кениш јајылмыш әрәб, хүсусилә дә фарс дилинин нүфузуну сындырмасына бир о гәдәр көмәк етди вә И. һәсәноғлудан И.Нәсимијә, И.Нәсимидән М.Фүзулијә гәдәр Азәрбајчан түрк әдәби дили, мүтәхәссисләрин көстәрдији кими, әсасән ики үслуб формасында тәзаһүр едир: классик үслуб вә фолклор үслубу.

XIII-XIV әсрләрдә Азәрбајчан түрк дилиндә оғуз хүсусијјәтләри XV-XVI әсрләрдәкинә нисбәтән күчлү олмушдур - биринчиси она көрә ки, Шәргдән (Орта Асијадан) Кичик Асијаја оғуз ахыны XV-XVI әсрләрдә тәдричән дајаныр; икинчиси исә, Азәрбајчан түрк дили кетдикчә даһа чох өз тарихи хүсусијјәтләрини (бунлар һун-гыпчаг хүсусијјәтләриндән ибарәт иди) габардыр. Көрүнүр, хүсусилә XI-XII әсрләрдә гыпчагларын Шимали Гафгазда фәаллашмасы, Мәмлүк түрк мәдәнијјәтинин инкишафы да бурада мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир.

XVII-XVIII әсрләрдә Азәрбајчан түрк дилинин тарихиндә әсаслы чеврилиш баш верир, лакин һәмин чеврилишин мәзмунуну анламаг үчүн она гәдәрки тәкамүл просесини тәсәввүрдә чанландырмаг лазымдыр. Һәр шејдән әввәл, Азәрбајчан түрк дили диалектләринин мүасир системи мүәјјәнләшир вә үмумхалг дилинин чоғрафијасы, әсасән, гәрарлашыр; икинчиси, сабит етник-ичтимаи мүһит формалашыр ки, бунун да нәтичәсиндә һәм үмумхалг дили, һәм дә әдәби дил мөһкәм сосиал әсаслара малик олур; үчүнчүсү, Шәрг дилләри илә әлагәләр интенсивлијини итирир, әдәби дил бир гајда олараг билаваситә үмумхалг дилинә дајаныр (һәтта дил системи илә нитг нормасы ејниләшир). Азәрбајчан түрк дилини тарихиндә XVII-XVIII әсрләр ән чох онунла әламәтдардыр ки, һәмин әсрләрдә милли дил тәшәккүл тапыр - артыг бундан сонракы дөврүн дилини "јени Азәрбајчан түрк дили" адландырмаг мүмкүндүр. Милли дилин тәшәккүлү, үмумијјәтлә, Азәрбајчан

мәдәнијјәтиндә өзүнүн кöстәрән миллиләшмә просесинин тәркиб һиссәсидир

XIX әсрин сону -XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан түрк дили олдугча мүрәккәб тарихи-културоложи шәраитдә фәалијјәт кöстәрир — үмумхалг дилиндә әсаслы бир тәбәддүлат мүшаһидә олунмаса да, әдәби дилә мүнасибәтдә мүәјјән тенденсијалар мејдана чыхыб күчләнир, һәтта бир сыра һалларда сијаси-идеоложи мәзмун кәсб едир: бунларын биринчиси шәргчилик, икинчиси исә гәрбчилик тенденсијасындан ибарәтдир. Шәргчиләр Азәрбајчан түрк дилиндә Шәргдә, гәрбчиләр Гәрбдә дајаг ахтарырлар - әслиндә исә, бу дајаг һәм Шәргдә, һәм дә Гәрбдә олмалы иди; үчүнчү тенденсија (бу, демократ-маарифчилик тенденсијасы иди) мөвчуд радикал мејлләри бирләшдирмәклә даһа мүкәммәл мөвге тутур вә принсип е"тибарилә мүасир Азәрбајчан түрк әдәби дилинин типолокијасыны, характерини һазырлајырды.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчан түрк дилинин мүхтәлиф түрк дилләри ичәрисиндә мүәјјәнләшмиш тарихи мөвгејини данмаг мүмкүн дејил вә нәзәр алмаг лазымдыр ки, Азәрбајчан түрк дили бөјүк тарихә малик мүстәгил бир халгын дилидир, она көрә дә дилллә бағлы һәр һансы мәсәләнин изаһында мүтләг вә мүтләг бу тарих көз өнүндә дајанмалыдыр. Азәрбајчан түрк дилини бир даһа "түркләшдирмәјә" һеч бир еһтијач јохдур... Лакин бу, о демәк дејил ки, биз "үмуми түрк дили" идејасыны инкар едирик: сөһбәт ондан кедир ки, бир мәсәлә о биринә гарышдырылмасын вә ана дилинин проблемләринә һәддиндән артыг сәрбәст мүнасибәт кöстәрилмәсин...

1992

БӨЈҮК МӘДӘНИЈЈӘТИН ӨВЛАДЫ, ЈАХУД ВАРИСЛИЛИЈИН ПОЕТИКАСЫ

"Гатарлар бу јерләрдә шәргдән гәрбә, гәрбдән дә шәргә кедирдиләр... Дәмир јолунун һәр ики тәрәфи илә интәһасыз сары торпаг чөлләрин көбәји һесаб едилән Сары Өзәк дүзәнлији узанырды. Чоғрафијада һәр шеј Гринвич меридианына көрә өлчүлдүјү кими, бу јерләрдә дә бүтүн мәсафәләр дәмир јолу илә һесабланырды. Гатарлар исә шәргдән гәрбә, гәрбдән дә шәргә кедирдиләр..."

Шәргдән гәрбә, гәрбдән дә шәргә чапан һун атларынын ајаг сәсләрини ешидирсинизми?.. Енин дахилиниздәки гәдимлијә, енин вә динләјин, — сиз о сәсләри мүтләг ешидәчәксиниз...

Ч.Ајтматов она көрә нәһәнк сәнәткардыр ки, мин илләрин зәнкин түрк мәдәнијјәтини өзүндә мәһз тарихи инкишаф мәнтиги илә еһтива едир, — онун тәфәккүрүндә будизмин дә, иудаизмин дә, христианлығын да, исламын да фәлсәфи-естетик анлајышлары ардычыл шәкилдә түрк мәдәнијјәтинин идрак принсипләринә табе олур, һәмин принсипләр бахымындан ишләнир, — бу мә'нада Ч.Ајтматов мәдәни-тарихи мөвчудлуғумузун археоложи ибтидасындан кәлир... Түрк мәдәнијјәтинин гәдимдән бәри үмумдүнја мәдәнијјәти сферасында (вә онун үзви тәркиб һиссәси кими) тәгдим олунмаг тәчрүбәси мөвчуддур. V-X әсрләрин түрк епосуну — Алп Әр Тонга барәдәки нәғмәләри хатырлајын, — инсанын дүнјадакы јери һаггында фәлсәфи үмумиләшдирмәләр түрк

епосунда мәһәлли һүдудлары јарыр, тәк бир мәдәнијјәтин факты олараг галмыр, үмумдүнја мәдәнијјәтинин кениш фәзасына чыхыр. Јахуд мүсәлман интибаһы дөврүнү јада салын. Түрк мәдәнијјәтинин јаратдығы нә варса — "Оғузнамә"ләрдән тутмуш "Хәмсә"ләрә гәдәр, демәк олар ки, һамысы үмумдүнја естетик тәфәккүрүнүн тәләбләри сәвијјәсиндәдир, — бу әсәрләрә гапалылыг јаддыр. Милли мәдәнијјәтләрин тәшәккүлү дә түрк мәдәнијјәтини дүнја мәдәнијјәти олмаг стихијасындан мәһрум етмир. XVII-XVIII әсрләрдән е'тибарән истәр үмумтүрк, истәрсә дә үмумдүнја мигјасында милли мәдәнијјәтләрин гаршылыглы мүнасибәтинин типолокијасы дәјишсә дә, бир ганунаујғунлуг галыр; бу ондан ибарәтдир ки, һәр һансы түрк мәдәнијјәти үмумдүнја мигјасына тәҹрид олунмуш шәкилдә дејил, үмумтүрк контексти илә галхыр, ону өзүндә еһтива едә билирсә галхыр, онун үмуми факты ола билирсә галхыр. Ч.Ајтматовун јарадычылығы буну сүбут едир.

Түрк халглары әдәбијјатында професионал нәсрин тәшәккүлү, демәк олар ки, сон илләрә аиддир; индинин өзүндә дә нәсрин минимал професионализмдән узаг нүмунәләри һәтта күтләви шәкилдә мејдана чыхмагдадыр, бу исә ону көстәрир ки, нәср тәфәккүрүнүн ахтарышлары һәлә дә үмумән ихтисаслашмадан кедир; бир тәрәфдә нәһәнк сәнәт әсәрләри јараныр, о бири тәрәфдә исә гаршысы алынмаз бир сүр'әтлә кағыз корланыр... Варислик әлагәси исә, шүбһәсиз, професионализм әсасында мүәјјән олунур (әслиндә, кағыз корламанын да варислији вар, лакин бу, артыг филоложи шәрһин мөвзусу дејил), һәмин әлагәнин мәзмуну ондан ибарәтдир ки, түрк халгларында нәср тәфәккүрү ше'р тәфәккүрүндән јараныр; бу просеси әввәл фолклор кечирир, сонра охшар һал јазылы әдәбијјатда тәкрар олунур... Әлбәттә, нәср тәфәккүрүнүн ше'р тәфәккүрү әсасында тәшәккүлү үмумән тәбәддүлат јарадыр, жанр мүнасибәтләри дәјишир... Ч.Ајтматов түрк халглары нәсриндә кедән тарихи просесләри, демәк олар ки, бүтүн

дәгиглији илә әкс етдирир, — онун ахтарышлары түрк нәср тәфәккүрүнүн инкишаф стихијасы илә бүтүн мәгамларда үст-үстә дүшүр... 50-ҹи илләрин сону, 60-ҹы илләрдә Ч.Ајтматов "Ҹәмилә", "Гырмызы јајлыглы ковағым мәним", "Көшәк көзү", "Илк мүәллим", "Ана тарла", "Әлвида, Күлсары" повестләрини јазыр — охшарлыға бахын: бу заман И.Һүсејнов да, Ә.Әјлисли дә тәхминән ејни проблемләрлә бағлы силсилә повестләр үзәриндә ишләјирләр; һәм дә охшарлыг тәкҹә проблематикада дејил, тәфәккүр мәдәнијјәтинин ејнијјәти вар, — ҹәсарәтлә демәк олар ки, 60-ҹы илләрдә "Ҹәмилә"ни, јахуд "Ана тарла"ны И.Һүсејнов да, Ә.Әјлисли дә јазардылар (јә'ни әслиндә јазыблар да)... Еләҹә дә "Адамлар вә ағаҹлар" һәм Ч.Ајтматовун, һәм И.Һүсејновун, һәм дә нечә дејәрләр, Ә.Әјлислинин әсәридир. Сөһбәт бундан кедир...

"Ағ кәми", "Еркән дурналар", "Дәниз кәнары илә гачан алабаш" әсәрләри илә Ч.Ајтматов повест һүдудуну ашмадан новаторлуг едир, — бу, о заман иди ки, И.Һүсејнов да, Ә.Әјлисли дә ахтарышда идиләр. 60-ҹы илләрин сәвијјәси онлары да гане етмирди. Нәсрин инкишаф стихијасыны һәрә бир ҹүр анлады, она көрә дә һәрә бир јолла кетди, — даһа "Мәшһәр" нә Ч.Ајтматовун, нә дә Ә.Әјлислинин әсәри иди, буну И.Һүсејнов јазмышды; "Күр гырағынын мешәләри"ни дә Ә.Әјлисли тәк јазды... Лакин түрк нәсринин ахтарышлары кениш мигјасда көтүрәндә парчаланмады; 70-ҹи илләрдә Ч.Ајтматову дүшүндүрән мәтләбләр ејни заманда Анары, Елчини, М.Сүлејманлыны, С.Азәрини... дә дүшүндүрүрдү, — онларын бу илләрдәки әсәрләриндә бир овгат ујғунлуғу көрүнмәкдәдир. Ејни овгат 70-ҹи илләрин өзбәк, газах нәсриндә дә мүшаһидә едилир ***(У.Умарбәјов, А.Кекилбајев...).***

Ч.Ајтматовун да, И.Һүсејновун да, Ә.Әјлислинин дә 50-ҹи илләрин сону, 60-ҹы илләрин әввәлләриндә јаздыглары әсәрләриндә мүһарибә ағрылары габарыгдыр, лакин бу ағрыларын көкүнүн бир гәдәр дә дәриндә

олдуғуну һисс етмәмәк мүмкүн дејил. 30-чу илләрин — репрессија дөврүнүн дәрдләри дә бу дөврдә мүһарибә дәрди адына чәкилир, беләликлә, дәрд мүчәррәдләшир-ди, публисистик конкретликдән хилас олурду, сәнәтин һәгиги фактына чеврилирди.

Ч.Ајтматов "Күн вар әсрә бәрабәр", хүсусилә "Чәллад көтүјү" романлары илә 70-чи илләрдәки ахта-рышларыны тамамлады, — үмумтүрк нәср тәфәккүрүнүн ики нәһәнк абидәси гаршысында дүнја мат галды, она көрә үмумтүрк дејирик ки, бу романлар нә проблемати-касына, нә дә поетикасына көрә тәк дејилдир, онларла ејни заманда И.Һүсејновун "Идеал", "Әбәдијјәт", Ј.Сә-мәдоғлунун "Гәтл күнү" романлары да јаранмышды; әл-бәттә, һәмин әсәрләри мүгајисә етмәк фикриндә де-јилик. Лакин факт фактлығында галыр ки, Ч.Ајтматовун јарадычылығы инкишафынын ән гүдрәтли вахтында да түрк нәср тәфәккүрү контекстиндәдир, ондан кәнара чыхмыр, әксинә, онун кејфијјәтини муәјјән едир, потен-сијасыны ашкарлајыр, — ону дүнја нәсри мигјасына галдырыр.

"Күн вар әсрә бәрабәр" романына јазычы, принсип е'тибарилә, "Дәниз кәнары илә гачан алабаш" повестин-дән кәлди, — һәр ики әсәрдә дүнја мифоложи-фантас-тик мәнтиглә дәрк олунур, лакин повестдә фантастика мифолокијаја, романда исә мифолокија фантастикаја та-бедир. Һәм повестдә, һәм дә романда етнографик на-тураллыг көзләнилир, реал ичтимаи мүнасибәтләр нә мифик, нә дә фантастик метафоралар архасында сәрт симасыны итириб естетикләшмир. "Күн вар әсрә бәра-бәр" романында тарихилик, тарихи дәјәрләр ичтимаи мөвчудлуғун шәрти кими верилир, тәсдиг олунур ки, тарихини итирән халг мәнлијини итирмиш кимидир, бу күнүндән мәһрум едилмиш кимидир; тәсдиг олунур ки, вәтән һиссини итирән кәс инсанлығыны итирмиш ки-мидир, кәләчәјиндән мәһрум едилмиш кимидир, — халг она көрә халгдыр ки, тарихи вар; инсан она көрә инсандыр ки, вәтәни вар...

"Гатарлар бу јерләрдә шәргдән гәрбә, гәрбдән дә шәргә кедирләр... Бу јерләрдә дәмир јолунун һәр ики тәрәфи илә интәһасыз сары торпаг чөлләрин көбәји һе-саб едилән Сары Өзәк дүзәнлији узанырды. Чоғрафијада һәр шеј Гринвич меридианына көрә өлчүлдүјү кими, бу јерләрдә дә бүтүн мәсафәләр дәмир јолу илә һесабла-нырды. Гатарлар исә шәргдән гәрбә, гәрбдән дә шәргә кедирдиләр...".

Енин дахилиниздәки гәдимлијә... Енин вә динлә-јин, — тарихин сәси һәр јердән кәсилсә дә, инсанын ичиндән кәсилмир... О заман кәсилир ки, инан гурујур...

"Чәллад көтүјү"ндә ән ади реаллыглар метфора-лашыр, ән гејри-ади метафоралар реаллашыр, — инсан өз мифик һамисинин — ичинин гатилинә чеврилир вә онун фачиәси башлајыр... Ч.Ајтматов христиан фәлсә-фәсинә мурачиәт едир, она көрә ки, күнаһкарлығын, изтирабын вә нәһајәт, е'тирафын психоложи мәнтигини ачмаг үчүн христианлығын анлајышлары даһа кениш имкан верир, — о, мәншәји е'тибарилә көләләрин фәл-сәфәсидир, һәјатдан, керчәкликдән әлини үзүб ичи илә тәк галмыш адамын јашамаг еһтирасыны ифадә едир... "Чәллад көтүјү"ндә христиан фәлсәфәси естетик ид-ракын әсас пријому дејил, түрк мифоложи тәфәккүрү контекстиндә мөвчуд олуб онун типолокијасыны дашы-јыр, М.Булгаковун Иисусу илә Ч.Ајтматовун Иисусуну, јахуд һәр ики сәнәткарын Понти Пилатыны мүгајисә едәк; М.Булгаков символлашдырыр, мифоложи образын естетик мәнтигинә варыр, Ч.Ајтматов исә феномоноло-жи шәрһ верир, һәјат әламәти ахтарыр... Шүбһәсиз, бу, түрк мифолокијасынын мәнтиги илә дүшүнмәкдән ирә-ли кәлир; "Чәллад көтүјү"ндә христиан фәлсәфәсинин анлајышлары вар, мәнтиги исә јохдур.

"Күн вар әсрә бәрабәр"дә манкуртлуғун мифоложи планда тәгдими илә реал планда тәгдими арасында мә-сафә вар, "Чәллад көтүјү"ндә һәмин мәсафә итир... Ч.Ајтматов бу мәгамдан е'тибарән артыг јазычы кими јох, философ кими дүшүнүр, бүтүн күчүнү инсанын

өзүнү өзүндән хилас етмәјә јөнәлдир; онун шәрһинә көрә, инсан — ҹәмијјәт мүнасибәти абсурд синхрон мүнасибәт (екзистенсиалистләрин гәбул етдији кими) дејил, инсан ичтимаи варлығы бүтүн тарихи илә өзүндә еһтива едир, одур ки, онун ичтимаи идракы, һәр шејдән әввәл, дахилиндә кедир; инсан дахилинә ендикҹә ҹәмијјәтдән, әхлагдан узаглашмыр, бәлкә, она даһа да јахынлашыр; Ч.Ајтматовун фәлсәфәсинин һуманизми бундадыр...

Ч.Ајтматовун елә образлары вар ки, композисијадан јараныр, елә образлары да вар ки, композисијаны јарадыр; "Ҹәллад көтүјү"ндәки Ағбөрү композисија гурулана гәдәр дә јазычынын тәфәккүрүндә мөвҹуд олур, Иисус исә аналожи мәнтиглә мәтнә дахил едилир (Ағбөрүнүн реал гаршылығы јохдур, Иисусун реал гаршылығы вар, — бу, Авдидир), — үмумијјәтлә, беләдир ки, түрк мифолокијасында образ сүжетдән күчлү олур, сүжет унудулса да, образ галыр вә тәкҹә анлајышы дејил, һәм дә мәнтиги ишарәләјир. О образ ки, башга мәдәнијјәтин фактыдыр, түрк контекстинә өзүнүн сүжет, һеч олмаса, мотив мүәјјәнлији илә кәлир.

"Ҹәллад көтүјү" илә "Гәтл күнү" арасында поетик структурҹа ујғунлуг олдуғуну гејд етдик, лакин заһирән ујғун олмајан елә бир мәгам да вар ки, онун үзәриндә дајанмаға еһтијаҹ дујуруг: "Гәтл күнү"ндә һәр заман хәтти өз үслубу илә, "Ҹәллад көтүјү"ндә исә бүтүн заманлар бир үслубла тәгдим олунур, — сәбәби одур ки, "Гәтл күнү"ндә јазычы заман мүхтәлифлијини функсијаларын тарихи мәзмунунда јох, формаларда көрүр, форма метафоралашыр. "Ҹәллад көтүјү"ндә исә форма фолклорда олдуғу кими, замана мүнасибәтдә нејтраллашыр... Метафоралашма илә нејтраллашманы исә әслиндә ејни естетик принсип идарә едир.

Ч.Ајтматовун мәнтиги илә синтаксиси арасындакы әлагә һансыса "академик" стихија илә низама салыныр, — һәмин стихија түрк дастанларынын һамысында вар;

Ч.Ајтматов бу мә'нада да түрк мәдәнијјәтинин феноменидир.

"Гатарлар бу јерләрдә шәргдән гәрбә, гәрбдән дә шәргә кедирдиләр... Бу јерләрдә дәмир јолунун һәр ики тәрәфи илә интәһасыз сары торпаг чөлләрин көбәји һесаб едилән Сары Өзәк дүзәнлији узанырды. Ҹоғрафијада һәр шеј Гринвич меридианына көрә өлчүлдүјү кими, бу јерләрдә дә бүтүн мәсафәләр дәмир јолу илә һесабланырды. Гатарлар исә шәргдән гәрбә, гәрбдән исә шәргә кедирдиләр..."

Енин дахилиниздәки гәдимлијә... Енин дахилиниздәки һәгигәтә... Енин вә динләјин, — һәгигәт инсандан башламыр, инсан һәгигәтдән башланыр.

1988

ТАРИХИ ӨЗҮНҮДӘРКИН МӘНТИГИ ВӘ МҮАСИР ӨЗҮНҮТӘСДИГИН ЕМОСИJАСЫ

(Олжас Сүлејменовун поезијасы барәдә мулаһизәләр)

Мүасир үмумтүрк әдәбијјаты дүнја мигјасында ән чох ики көркәмли сәнәткарын јарадычылығы илә тәмсил олунур: нәсрдә Чинкиз Ајтматов, поезијада исә, һеч шүбһәсиз, Олжас Сүлејманов — һәр ики сәнәткар түрк тарихи-мәдәни рекионларындан ән зәнкини олан Орта Асијада доғулмуш, һәр икиси, тәәссүфлә гејд едирик ки, әсасән рус дилиндә јазыр, тәәссүф етмәкләјанашы, һадисәнин тарихи мәнтигини дә е'тираф едирик). Бунунла белә, һәр икисинин естетик тәфәккүрү тәгдим тарихә малик түрк мәдәнијјәтинин билавоситә тәзаһүрүдүр...

О.Сүлејменов дүнјанын бизә мә'лум олан, бәлкә дә, јеканә шаиридир ки тәфәккүрү ејни заманда һәм зәнкин етнографик потенсиала, һәм дә мүасир поетик "дипломатија"ја маликдир — натурализмлә аналитизмин бу чүр үзвү вәһдәтини верән икинчи бир шаири тәсәввүрә кәтирмәк гејри-мүмкүндүр...

У каждого —
века своих десантов.
Любой из нас был сильным, если мог.
У каждого аллаха —
Владизапад,
У каждого Христа —

Владивосток.
Мы все — татары, варвары, алла!

О, аз гала илаһи идракла бу күндә тарихи көрүр, бу күнү тарихин контекстиндә дәрк едир вә бу күнү тарихин мигјасы илә өлчүр:

Не дорожи, Россия,
ермаками,
Да здравствуют Владимиры
твой!
Поэты шли подальше
джихангиров,
И если этот путь необходим,
то пусть, клянусь,
они владеют миром,
как сердцем человеческим.
Моим.

О.Сүлејменов 60-чы илләрин әввәлләриндән бу чүр "дүшүнүрдү" вә бу, о заман үчүн јасаг олунмуш "дүшүнчә" иди — етнографик тәфәккүрлә мүасир поетик "дипломатија" онун јарадычылығында елә илк илләрдән өзүнү көстәрир, белә бир тәсәввүр јарадыр ки, О.Сүлејменов түрк ичтимаи-естетик тәфәккүрүнүн һазырладығы потенсиала классикләр кими тәрәддүдсүз кәлиб чыхыр — ону тарихи тәкамүл мәнтиги илә гаврајыр вә бу гаврајышда мәһз аналитик кими чыхыш едир:

... Степные дороги —
летописные строки.
Я умею читать эти тропы.
Караваны тянулись,
траву приминали таборы,
миновали кочевья,
оставив на глинах
метафоры.

Олжас кенетик-тарихи (вə универсал) метафоранын мəнтигинə табе олур — һəмин мəнтиг əсасында поетик идрак импровизасијалары едир вə бунлар епос импровизасијаларыны хатырладыр.

"Кəл чат", "Гарағач", "Гурд балалары", "Куман маһнысы", "Сəһрада кечə" кими 60-чы иллəрин əввəллəриндə јазылмыш шерлəрдə Олжас өз ичиндə кечмиши ахтарыр, "чөл ганунлары илə" поетик əхлагыны мүəјјəнлəшдирир:

По азимуту кочевых родов.
По карте, перечеркнутой
историей,
по желтым венам
древних городов
я протекал
последней кровью донора,
Здесь долг я понял
перейти года,
возвысить степь, не унижая горы...

Məһз 60-чы иллəрин əввəллəриндə өзүнү чох-чох гəдимлəрдəн кəлəн вə заман-заман мүхтəлиф рекионал әлағəлəрдə камиллəшəн бир мəдəнијјəтин дашыјычысы кими һисс едир — тəдричəн бу һисс инкаролунмаз мəнтигини формалашдырыр...

Һəмин мəнтиг формалашана гəдəр шаир гыса, лакин кəркин дахили зиддијјəтлəр, өзү-өзү илə мүбаризə дөврү кечирир — тəблиғ олунан синхрон "дүнја" илə унудулмагда олан тарихи "дүнја"нын "разылашдырылмасы" анчаг һəр ики дүнјаја јахшы бəлəд олан шаирин поетик тəфəккүрүндə мүмкүн иди вə бу натурал "разылашдырылма", һеч шүбһəсиз, һачанса өз аналитик формасыны тəгдим етмəли иди... Бизим мүшаһидəлəримизə көрə, Олжасын 60-чы иллəрин икинчи јарысындакы јарадычылығы һəмин ониллијин биринчи јарысындакы јарадычылығына нисбəтəн даһа аналитик мəзмуна маликдир — аналитизми онда көрүрүк ки, əввəл шаир субјекти өз етник мəдəни системиндə еһтива олунур, онун емосијасында итир, сонракы иллəрдə исə, əксинə, даһа чох етник мəдəни систем шаир субјектиндə, онун букүнкү (!) мəнтигиндə еһтива олунур. Вə Олжас "тарих"дəн ирəли кедир...

Мы вернемся, если не забудем,
что былое — будущего ген,
и такие правды явим людям,
вскормленным вином сухим легенд.
Зашумят вокруг сады густые,
встанут города, прольются реки.
Как улыбку, сохрани
во веки —
свое имя — Госпожа Пустыня...

Түркүн етник һəсрəтини онун гəдəр көзəл дујан башга бир түрк шаирини тəсəввүрə кəтирмəк, садəчə олараг, мүмкүн дејил, — бу, сəһра, чөл јазы һəсрəтидир вə бу һəсрəт интим бир характерə маликдир: Олжас гəдим түрк чөллəри боју Шəргдəн Гəрбə чапан бир атлыја бəнзəјир...

60-чы иллəрин ше'рлəриндə сөзү "киши кими" демəк — киши мəнтиги (вə интонасијасы) мүəјјəнлəшир вə бу мəнтиг (интонасија) сонракы иллəрдə артыг Олжас јарадычылығынын поетик (һəтта демəк олар ки, үмуми һуманист) характеринə чеврилир. Бунун сəбəби ондадыр ки, Олжасын поетик тəфəккүрү чох гəдим мəнбəлəрдəн кəлир — XI-XII əсрлəрдəн е'тибарəн түрк поезијасында: һəм Мəркəзи Асија, һəм Урал-Волгабоју, һəм дə Гафгаз — Кичик Асија рекионунда ејни вахтда Иран мотивлəри, метафоралары, интонасијасы вə с. гүввəтлəнди, түрк ше'ри епос сəрбəстлијини, нəфəс кенишлијини итирди вə поетик өзүнүифадə əруз стандартларына табе олду. Олжас əрузагəдəрки дөврлə əруздансонракы дөвр арасында көрпү салды...

Если б звался я, дурак, Хайямом,
если б я, проклятый, был Хафизом,
если б был я Махамбетом, я бы!..
Только все стихи уже написаны,
Так в горах любили и в степях,
так любили — и смеясь и плача.
Разве можно полюбить иначе!..
Я люблю тебя, как
я — тебя...

Хәјјама, Һафизә гәдәр мөвчуд олан мәдәнијјәт, мә'нәвијјат, емосија букүнкү түрк ше'ринә бу чүр һәм аналитик дәрки, һәм дә натураллығы илә кәлир: "анчаг бүтүн ше'рләрим јазылыб артыг мисрасыны, елә билирик ки, кифајәт гәдәр кениш тарихи мәзмунунда анламаг лазымдыр...

О.Сүлејменовун 60-чы илләрдәки поетик тәфәккүрү 70-чи илләр үчүн контекст олур — 60-чы илләрдәки ахтарышлары о гәдәр зәнкин метафорик потенсиала маликдир ки, һәмин потенсиал 70-чи илләрин поетик "дипломатија"сы үчүн тамамилә кифајәт едир: нәинки билаваситә нүмунә көстәрилмәли, һәтта, мәсәлән, "Аз, буки веди..." кими ше'рләрдә дә һаггында бәһс олунан "дипломатија"ны мүшаһидә етмәк чәтин дејил...

Бунунла белә, 70-чи илләрдә Олжас, әсасән, експериментчидир — мәһз бу илләрдә поетик експеримент үчүн мүмкүн олан бүтүн мәгбул үсуллары тәчрүбәдән кечирир; о експериментләр ки, 20-30-чу, 50-чи илләрдә әсасән Гафгаз — Кичик Асија, мүәјјән гәдәр исә дикәр түрк мәдәни-тарихи рекионларында вулгар шәкилдә мејдана чыхыр, әјни вулгарлыгла инкар олунур вә елә бир нәтичә вермир (биз һәтта бөјүк Назим Һикмәтин јарадычылығыны да нәзәрдә тутуруг). Олжас һәмин експериментләри јени (вә мәгбул!) сәвијјәдән тәгдим едир.

"Биз — көчәријик" типли ше'рләр шаирин јарадычылығынын һаггында бәһс олунан дөврү үчүн характерик

олмагла јанашы, сонракы онилилијин јарадычылыг перспективини дә мүәјјән едир.

Зәнкин епос мәдәнијјәтиндән кәлмәк шаирин 70-чи илләрдәки ше'рләри (үмумән поетик тәфәккүрү) үчүн даһа чох характерикдир — "Акын Сметин сон сөзү" буна ән характерик нүмунә ола биләр; бурада Олжасын исте'дады милли епоса мүнасибәти, ону дәрк етмәси илә һәмин епосу јарадан мә'нәви-мәдәни күч сәвијјәсиндәдир — бурада Олжас озандыр, акындыр, онун "Сон сөз"ү аз гала оғузнамә парчасыдыр...

70-чи илләрин ше'рләриндә О.Сүлејменовун дәрин етник көкләри вә мүасир мәзмуну олан филоложи тәфәккүрү өзүнү әкс етдирир — һәмин тәфәккүр шаирин експериментләрини елми әсасла тә'мин едир... Олжас етник емосијамызы — интеллектимизин, һиссләримизин мүхтәлиф реаксијаларыны "реконструксија" етмәклә, онун тарихи мәнтигини ашкарламагла бу күнүн вә сабаһын һәм милли ичтимаи, һәм дә фәрди емосијасыны әкс етдирир. Реконструксија онун ше'рләрини тәкчә бу чүр мәзмун бахымындан сәчијјәләндирмир, һәмчинин форма, гурулуш, техника бахымындан да шаир гәдим түрк поезијасынын бүтөв потенсиалындан фајдаланмаг имканына маликдир. Вә әслиндә, гәдим түрк поезијасы елә бир "гадаған" олунмуш "архив"дир ки, мүасир түрк шаирләриндән, демәк олар ки, анчаг Олжас Сүлејменов ораја "кирә билир" — һалбуки о, "архив"дән хәбәрсиз галан кифајәт гәдәр күчлү сөз усталарымыз гәләм чалыр вә сабаһа ја һеч нә, ја да исте'дадлары мүгабилиндә чох аз шеј гојуб кедирләр. Бу бахымдан Олжасын ше'рләри үмумтүрк поезијасы мәктәбидир — букүнкү түрк шаирләри һәмин мәктәби кечмәлидир...

Мы спокойны,
мы отстали,
нам приученным верхом,
надоела жизнь бегом:
мы коней в себе загнали,
возвращаемся пешком...

... 70-чи илләрин сонунда јазылмыш бу мисралар бүтөв бир етносун, халгын интеллектуал, емосионал вә физиоложи ағрысыны әкс етдирир — јенә дә ади тарихи натурализм вә гејри-ади мүасир "дипломатија"...

70-чи илләрин сону 80-чи илләр... О.Сүлејменов мәһз бу илләрдә мүасир үмумтүрк поезијасынын ән көркәмли нүмајәндәси кими дүнја шөһрәти газаныр — "ингилабчы"дан "тәкамүлчү"јә чеврилир. Вә мәһз бу илләрдә онун истеʼдадынын норматив академик мәзмуну еʼтираф олунур. О, 70-чи илләрин експериментләр мәктәбини кечдикдән (вә ејни заманда һәмин експериментләрилә мүасир рус поезијасы вә рус дилини зәнкинләшдирдикдән) сонра јенидән 60-чы илләрә — өз "көк"үнә гајыдыр.

Дүнјанын тарихи мәзмуну, инсанын етник-културоложи талеји, сивилизасијанын кәләчәји кими мәсәләләр Олжасын 80-чи илләрдәки јарадычылығынын әсас мөвзусудур — О.Сүлејменов дүнјаны, инсаны етник мүәјјәнлијиндә көрүр вә көстәрир, ондан кәнарда һеч бир сивилизасија тәзаһүрүнү демәк олар ки, гәбул етмир. Вә бу бахымдан О.Сүлејменов һәтта бөјүк С.Вурғуну беләкечир...

80-чи илләрин ади мәһәббәт шеʼрләриндә дә о, гејри-ади истеʼдад саһибидир...

"Мечтай",— я говорил тебе, —
мечта — произведенье слабых.
Расческой разрезай листы
романов будущего века,
они боятся темноты,
они не переносят света.
Не испугайся тех страниц,
пустых, белеющих как поле,
листай и вглядывайся:
в них
Мы снова встретимся с тобою...

Олжасын "мәһәббәт"индә нә исә фөвгәʼлинсан бир кејфијјәт вар — бу, һәр шејдән әввәл, һәмин "мәһәббәт"ин фөвгәʼлфизиоложилијиндә вә фөвгәʼлзаманлылығында ортаја чыхыр, ејни заманда исә гәрибә бир "ибтидаилик" бүтүн бу фөвгәʼл кејфијјәтләри натураллашдырыр.

О.Сүлејменов нә 60-чы, нә 70-чи, нә дә 80-чи илләрин шаиридир — өз мәнтиги вә емосијасы илә үмумән дөврүмүзүн шаиридир вә демәли, һәм кечмишин, һәм дә кәләҹәјин шаиридир. Онун шеʼрләри, онун јарадычылығында мејдана чыхан тарихи өзүнүдәркин мәнтиги вә мүасир өзүнүтәсдигин емосијасы олмасајды, ән азы түрк поезијасы өз тарихи (вә мәншәји) илә практик әлагәсини итирәчәкди — биз буну бүтүн тәдгигатчы мәсʼулијјәти илә дејирик: тәҹрүбә көстәрир ки, мүасир түрк шаирләринә мүсәлман поезијасы барјерини кечмәк, даһа дәрин гатлардан кәлмәк чох чәтиндир. Аллаһын мәдһиндән көзәлин мәдһинә, көзәлин мәдһиндән көзәл дүнјанын мәдһинә... орадан да мәзмуну мәʼлум олан вә олмајан һәр һансы абсурдун мәдһинә гәдәр "енә-енә" кәлмиш мүсәлман түрк поезијасынын "хилас"ы үчүн мүәјјән ҹәһдләрин олмасына бахмајараг, ән бөјүк аддымы Олжас атды вә сабаһын түрк поезијасына кениш фәалијјәт мејданы ачды.

О.Сүлејменов барәдәки мүлаһизәләримизи шаирин сон илләрдә јаздығы шеʼрләриндән биринин ашағыдакы мисралары илә битиририк:

Я так и поступал, клянусь,
дорога.
Не всем, кто ждал, помог,
ведь я не бог,
что в силах одинокого поэта?
На все вопросы не нашел
ответа,
но людям я не лгал,
хотя и мог...

1990

ҮМУМТҮРК ӘДӘБИ ДИЛИ ЈАРАТМАГ МҮМКҮНДҮРМҮ?

Нечә илләрдир ки, мүхтәлиф сәвијјәли түрколожи конфранс, јығынчаг вә көрүшләрдә бу суал мејдана чыхыр вә мүхтәлиф сәвијјәли инсанлардан чаваб тәләб едир... Һәмин суала дәрһал "јох!" чавабы вериб чан гуртармаг, садәчә олараг, мүмкүн дејил. Чүнки бурада сөһбәт һеч бир әсасы олмадан јени дил јаратмаг кими нәтичәсизлијини чохдан сүбут етмиш бир тәшәббүсдән кетмир.

Биринчиси, әсрләр боју үмуми бир түрк әдәби дили мөвчуд олмуш, мәнсуб олдуғу халга (халглара) мүәјјән сәвијјәдә хидмәт етмишдир.

Икинчиси, XIX әсрин сонлары XX әсрин әввәлләриндә белә (јахуд буна бәнзәр) бир дил уғрунда кифајәт гәдәр ағыллы адамлар мүбаризә апармыш, һәтта бир сыра уғурлар газанмышлар (Һ.Зәрдабинин "Әкинчи"си, И.Гаспралынын "Тәрчүман"ы, Ә.Һүсејнзадәнин "Фүјүзат"ы...).

Үчүнчүсү, он илләр боју сүн'и шәкилдә бир-бириндән тәчрид олунмуш түрк халглары совет империјасынын сүгутундан сонра бир-биринә јахынлашдыгча сых гаршылыглы үнсијјәтә күчлү еһтијач һисс едирләр...

Елә исә үмумтүрк әдәби дили нечә јарадылмалыдыр, јахуд јарана биләр? Чаваблар мүхтәлифдир:

1) мүасир техниканын — електрон һесаблама машынларынын көмәји илә мүхтәлиф түрк дилләриндә ән чох јајылмыш сөзләр, грамматик формалар сечилир, комплектләшдирилир... вә үмумтүрк әдәби дили кими истифадәјә тәгдим едилир;

2) мүасир түрк әдәби дилләриндән бири (ән чох инкишаф етмиши!) үмумтүрк әдәби дили олараг гәбул едилир;

3) мүасир түрк әдәби дилләриндән бири (ән чох инкишаф етмиши, ортаг анлашма үчүн ән јарарлысы) сечилир, үзәриндә даһа бир јүнкүл үмумиләшдирмә әмәлијјаты апарылыр вә үмумтүрк әдәби дили олараг гәбул едилир;

Биз үчүнчү варианты даһа мәгбул һесаб едирик... Лакин һансы дил? Азәрбајчан дили, түрк дили, јохса өзбәк дили?.. Түрк дили (Түркијә түркчәси) даһа мүнасиб дејилми?..

Суал олунур: ким өз (!) түркчәсини бурахыб "сечилмиш" бир дилә үстүнлүк верәчәкдир?

Елә исә кәлин өзбәклә, газахла, гырғызла, татарла, башгырдла... русча данышмагда давам едәк. Вә сабаһ, јахуд о бири күн Түркијә түркү дә бизимлә инкилисчә данышачагдыр.

Үмумтүрк әдәби дили һамы үчүн дејил — һәр бир түрк өз дилиндә данышсын, јазсын... Анчаг мүәјјән сәвијјә вар ки, орада ортаг (үмумтүрк характерли!) үнсијјәт гачылмаздыр.

Биз дә гачмајаг!..

1996

МҮНДƏРИЧАТ

Түрк дүнјасынын фəхри, јахуд бөјүк түркләрдəн бири........ 3
Үмумтүрк əдəбијјаты тарихи: проблемлəр, мүлаһизəлəр........ 29
Гəдим түрк епосу........ 43
Түрк-Иран етник-мəдəни əлагəлəри тарихиндəн........ 88
"Китаби-Дəдə Горгуд"ун дили........ 92
Азəрбајҹан етник-мəдəни системинин јаранмасында гыпчаг түркләринин ролу........ 96
Үмумтүрк əдəби дили (түрки): тəшəккүлү, тəкамүлү, тəнəззүлү........ 106
Бир даһа Фүзулинин дили һаггында........ 120
"Короғлу"........ 125
Азəрбајҹан дили, түрк дили, јохса Азəрбајҹан түркҹəси........ 185
Азəрбајҹан түрк дили........ 192
Бөјүк мəдəнијјəтин өвлады, јахуд варислијин поетикасы........ 197
Тарихи өзүнүдəркин мəнтиги вə мүасир өзүнүтəсдигин емосијасы........ 204
Үмумтүрк əдəби дили јаратмаг мүмкүндүрмү?........ 212

Нәшријјатын директору *Агајев Балакиши*
Мәтбәә үзрә директор мүавини *Нәриман Дунјамалыјев*
Баш редактор *Әлизадә Мәммәд*
Редаксија мүдири *Улдуза Чаныјева*
Нәшријјат редактору *Улдуза Чаныјева*
Корректору *Мәтанәт Шамил гызы*
Компјүтер тәртибчиси *Сәадәт Абдуллазадә*

Јығылмаға верилмишдир: 26.02.1998-чи ил.
Чапа имзаланмышдыр: 10.03.1998-чи ил. Гарнитуру јүксәк чап үсулу и
Физики чап вәрәги 14,4 в. Учот нәшр вәрәги 15. Сифариш № 10.
Тиражы: 1000(500). Чилддә гијмәти мүгавилә илә.

Бакы Университети Нәшријјаты
Бакы - 370602, П.Лумумба күчәси, 23.
БДУ мәтбәәси.